

FÉJA GÉZA

RÉGI MAGYARSÁG

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE
A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1772-IG

HARMADIK KIADÁS

BUDAPEST 1943
MAGYAR ÉLET KIADÁSA

Felelős kiadó: Dr. Püski Sándor.
Popper Ernő könyvnyomdája, Műker.

Előszó a második kiadáshoz

1936-ban érdekes könyv hagyta el a sajtót: Prohászka Lajos egyetemi tanár „A vándor és a bujdosó” című munkája, mely összefoglaló és bölcséleti mélységű képet próbált adni sorsunkról és végzetünkről. Prohászka merőben kívülről szemléli a magyarságot, stílusa és gondolkodásmódja a „germanizmus” iskola-példája. Egész emberi lényé felujjong, tudata és ösztönei teljes mértékben együttműködnek, midőn a német „vándor” alakját rajzolja meg; a magyar „bujdosót” azonban csak kívülről és csupán az értelmével tudja megközelíteni. Várhatunk-e tőle mást, mint jóindulatú torzképet?

Ha valaki ösztönösen és elrendelten azonos egy nép világgépével, a másik nép világgépét pedig csak kívülről bírja megközelíteni, akkor párhuzama bizonyára igazi alán lesz az utóbbi kárára; ilyen szellemi kártevés ér bennünket Prohászka könyvében, melynek most jelenik meg a második kiadása, s a magyarság „mibenlétét” kutató elmék egyre sűrűbben hivatkoznak rá. Prohászka a régi magyar lelket „suhanc-lélekeknek” nevezi; nem ismeri, vagy pedig nem tudja méltányolni a honfoglaló magyarság magával hozott eredeti és fejlett keleti kultúráját, s lelkét, ő is abban a tévhitben szenved, hogy kóborló nomád rajok jöttek a Dunamedencébe, mindent nyugatról kaptak és idők folyamán többízben teljesen „átalakultak”. Prohászka tévhite távolról sem egyedülálló jelenség a mai na-

pokban; az idő követeli, hogy ne csak vitával, hanem művel válaszoljunk és védjük a lelkünket; ezért tartom a „Régi Magyarság“ teljes átdolgozását nemcsak feladatnak, hanem hivatásnak is.

Prohászka Lajost megtévesztette a magyar élet felszíne; gyöngeséget lát olyan tényekben és jelenségekben, melyek belső erőt és szépséget rejtnek, így a magyar hatalmi terjeszkedés hiányában. Felhányja, hogy történelmünk folyamán csak ideiglenesen tudtunk hatalmas birodalmat teremteni, tehát a nyugati jellegű imperializmus sohasem volt vágyunk és célunk. Prohászkanak ebben a kérdésben is, mint csaknem valamennyi magyar kérdésben, bizonyos mértékben igaza van; ámde szánalmasak és gyarlók a végső szót igénylő féligazságok. A magyarság birodalmi élménye eleitől fogva a népek és nemzetek egymásmellé-rendeltsége, a keleti föderációk halhatatlan öröksége volt; birodalmi törekvései tehát inkább rendező és összefoglaló, mintsem elnyomás útján beolvasztó törekvések voltak. A honfoglaló magyarság inkább emberi megegyezésre törekedett, mintsem katonai erejének feltétlen érvényesítésére; ez a föderációs hajlam végigvonul egész történelmünkön és alapvető élményünknek nevezhetjük.

Prohászka folyton a nagy alapvető élmények és a magyar mitológia hiányát hányja szemünkre. A népek egymásmellé-rendeltségének ebben az emberséges „vallásában“ nem rejlik „mitológia“ is, legalább annyi, mint a „végtelenség“ Prohászka által annyira méltányolt szép, ködös hitében? Prohászka a végtelenség élményének a hiányát is felrójja nekünk, de természetesen nem veszi észre, hogy az emberi egymásmellé-rendeltség vágyában a sztyep széles, szabad látomása és a határtalanság élménye nyilatkozik meg. Tudományos módszere szerfölött furcsa: léptenyomon idegen eszmék és eszmerendszerek hiányát írja számlánkra, anélkül, hogy a saját őselményeinket észrevénné. Úgy látszik, megcáfolhatatlan az a megállapítás, hogy végső értelemben kél fajta éi Európá-

ban, s a Lajta közöltük a szellemi határ. Kelet-Európa lelke türelmes, s gazdag élménytárnáiból most alakul ki az öntudata. A kultúra fogalma sem azonos e két nagy tájon: Keleten elsősorban mindig a mély kultúrát jelenti, nyugati fogalma sok tekintetben a civilizáció fogalmával elegyedik. A lelkek Lajtája sok tekintetben szellemi vízvázalató, s Prohászka a túlsó oldalról rajzol vázlatokat rólunk.

A tudós szerző hosszas és körülményes okfejtéssel magyarázza, hogy miért nem született magyar klasszicizmus, mely ugyancsak megszületett, de más természetű, mint a lajtántúli, más a megnyilatkozása és a rendeltetése. Akinek alapvető élménye az emberi egymásmellé-rendeltség, az sohasem siklik egyvágányú pályára és nem lesz egyetlen csillag fanatikusa (Prohászka azért is megró bennünket, hogy nem vagyunk ilyen értelemben fanatikusak!), hanem áhítata csillagrendszerhez fűződik. Magyar földön mindig pólusok cikáztak és küszködtek, s a magyar szellem mindig pólusok összebékítésére, szintézisére törekedett. Magunkkal hoztuk Ázsia hatalmas vallásos-kulturális áramait, befogadtuk Bizánc hatását éppen úgy, mint a római kereszténységet, megbarátkoztunk a nyugateurópai kultúrával, anélkül, hogy a kelet-európai mélykultúrától és lélektől elszakadtunk volna; pólusokat összebékítő szintézist, belső klasszicizmust teremtettünk Kelet-Európának.

Prohászka a magyar „bujdosó“ életformáját is lekicsinyli, eredeti értelmét félremagyarázza, s elmélyülését a német „vándor“ hatásának tulajdonítja. A mi „bujdosásunk“ éppen úgy nem volt egyvágányú életforma, amint egyetlen életformánk sem ilyen természetű. A Szenczi Molnár Albertek bujdosása áhítatos szertartás volt, kísérlet az európai élmény végigélésére és a mindeneket összefoglaló nagy szellemi „haza“ megteremtésére, s e kísérlet egyre inkább a legjobbak kötelező „iskolája“ lett. Ady is továbbélte ezt az Európa-élményt, de másért is bujdosott, időről-időre ki kellett szakadnia a belső magyar dráma foly-

tonosságából, hogy „távolságot“ nyerjen és tisztán láthassa. A mi életünk ugyanis, főként 1526 óta, szakadatlan belső dráma. Századokon keresztül nem tudtuk megvalósítani „birodalmi látomásunkat“, mert két ellentétes erő ütközőpontjába kerültünk. Keletről a miénknél kezdetlegesebb birodalmi szándék, nyugatról „pedig idegen birodalmi gondolat zúdult reánk vérrel, vassal és kísértéseivel; a sorsnak bizonyára szándéka volt ezzel a komor végzettel: belső drámába, az alkotás belső színjátékába kényszerített bennünket, eljövendő teljesítményeinkre edzett, éppen ezért e belső dráma átélése fontosabb is volt nekünk, mint a kifejezése. Akkor fejeztük ki, ha elemi szükségét éreztük, s ha kifejeztük, sohasem vallottunk szégyent vele, gondoljunk csak a XVI-ik század irodalmára, Pázmányra, a magyar balladáira, Széchenyire és Adyra többek között. A kifejezést pedig keleti szeméremmel és áhítattal inkább szertartásnak tekintettük, mintsem „termelésnek“. A „bujdosóban“ nőtt végső feszültséggé belső drámánk, menekülnie kellett előle, hogy kifejezhesse, s mindegy, hogy hová menekült, Lengyelországba, Partium nádasaiba, Döblingbe, vagy Párizsba; menekülése mindenképpen teremtő folyamat volt.

Ezen a helyen nem lehet feladatomban, hogy Prohászka tévedéseinek egyetemére rámutassak. Meg kell elégednem azzal, hogy rámutattam azokra az alapvető tévedéseire, melyek az ómagyarság és a régi magyarság belső történetének hitelét rontják. A vitát különben az előszóra korlátozom, s könyvemben arra törekszem, hogy a legősibb gyökerektől elindulva hű és megérdemelt képet rajzoljak a régi magyarságról.

Az előszóban meg kell állapítanunk, hogy mi tartozik elsősorban a magyar irodalom körébe? Mindaz, ami lényünkről, létünkről és sorsunkról lényeges élményt közöl, ami híven és igazul tükrözi éle-

tünket. Mint említenem, a magyarság idegen erők szakadatlan ostroma között belső drámába tért, „befelé vittük a zászlót“. Az „ország“ is inkább bévül valósult meg, virtuális Magyarország született, ezért irodalmunk a folytonos nemzetteremtés tényét és folyamát éppen olyan természetesen tükrözi, mint esztétikai élményeinket. Irodalmunk múltjából minden mondat fontos, mely ennek a teljes magyar élménynek kifejezésére törekszik és minden mű másodrendű, bármekkora „történeti“ és „fejlődésbeli“ fontosságot is tulajdonítanak neki, ha nincsen szerves kapcsolata a teljes magyar élménnyel. Nem kerülhetem ki tehát az tíjjáértékelés feladatát; szembe kell szállanom az „értékek“ megkövesedett és elavult rendjével.

A régi magyarság műfajai többnyire egészen mástermészetű műformák, mint a későbbi századoké; ez a körülmény tévesztette meg nem egy irodalomtörténetírónkat. A XVI-ik század protestáns prédikációja lényeges irodalmi műfajunk, mert legtöbbet tükröz a század magyar életéből. Szerémi György történelmi műve tudományos szempontból mélyen Istvánffy Miklós munkája alatt marad, de lényeges irodalmi mű, mert a magyar mélyrétegek lelke az ő lapjain szólal meg először, helyenként elemi erővel. Az erdélyi emlékiratokban a természetes magyar regény ősképe született meg, tehát jelentőségük időtlen értékű. II. Rákóczi Ferenc Mikes Kelemen mellett a XVIII. század 1772-ig terjedő időszakának legnagyobb magyar szelleme, mert metafizikai hajlamunkról és társadalmi berendezkedésünkről ösztönös mélységű élményeket közöl. A magyar irodalom alkatához és szerepéhez szabtam ítéleteim mértékét.

A magyar irodalom történetét két nagy korszakra kell osztanunk: a régi magyar irodalomra, mely 1772-ig terjed, s melyben a vallásos eszme uralkodik és az új magyar irodalomra, melyben a vallásos eszme

helyét átveszi az ember. A vallásos eszme keretei folyton szélesedtek, bővültek, ezért sokáig minden korszakos rengés megfért közöttük, s egyetlen kiemelkedő alkotó sem tért el a vallásos eszme délköre alól. Irodalmunk történetét 1772-ig egységes korszaknak tartom, s e korszakon belül sem lehetséges túlságosan merev határvonalakat húznunk.

A magyarság fejlett, gazdag ómagyar kultúrával jött a Kárpátok medencéjébe, erről a kultúráról azonban csak gyér emlékeink maradtak, csak elemeit őrizte meg a keresztény középkor műveltsége és a népköltészet. Ezek az elemek azonban éppen elegendők arra, hogy az ómagyar kultúra körvonalait megrajzoljuk. A kereszténység felvétele nem zárja le az ómagyar lélek hatását; még a XIX-ik század végén, sőt a napjainkban folyó népköltészeti gyűjtés is kiirthatatlan nyomairól tanúskodik. A középkori kolostori irodalom a nemzetközi keresztény műveltségből táplálkozott, az udvar légkörében azonban sajátosságos történelmi-állampolitikai művek keletkeztek, a gesták, melyek mindmáig irodalmi ősképeink maradtak, mert irodalmunk nemzetteremtő szerepére figyelmeztetnek. A középkor végét a humanizmus jelenti be, de a humanizmust nem tekinthetjük döntő jellegű magyar szellemi eseménynek, mert csupán vékony réteg ügye volt, s lényege inkább a protestantizmus hajszalerein keresztül szívódott kultúránkba. Még a humanizmus előtt széles rétegeket öntött el a laikus vallásosság és a huszitizmus, melyek Budai Nagy Antal és Dózsa György történelmi vállalkozásában a magyar tömegek emberi és nemzeti manifesztációjává nőttek; Szerémi György ennek a történelmi folyamatnak a legjellemzőbb irodalmi megnyilatkozása. A protestáns irodalmat a laikus vallásosság, a Dózsa-forradalom és a népszerűsödő humanizmus színezte; a protestantizmus „szabadsága“ és ellenzéki szerepe, s a kálvinista praedesztináció (az eleve elrendeltség tana) azonban rést nyitott az elnyomott magyar ősléleknek is, s e lélek eredeti keleti fatalizmusának. A magyar lélek

európai fejlődése tehát sajátos folyamatai: az új folyamatok ősi örökséget vernek fel, az ősi élmények pedig nem zárkoznak önmagukba, nem merevednek meg, hanem kezdet fognak a szellem friss áramlataival. Ez a fejlődési mód magyarázza például azt, hogy a reneszánsz élménye Balassa Bálint költészetében egészen különös magyar reneszánsz lett.

A XVI-ik században az irodalmi fejlődés kovásza a protestantizmus, melynek legmélyebb jelentősége az, hogy gyökerei a mélyrétegbe, a néplélekbe és a népsorba bocsajtkoztak; a vallásos gondolat merész társadalmi tartalommal telt meg, a Dózsa-forradalom továbbélte a maga szellemi életét. A XVII-ik századot az ellenreformáció, vagy a katolikus reformáció korszakának nevezzük, de a legnagyobb magyar ellenreformátort, Pázmány Pétert, még szerves kapcsolatok fűzik a protestáns lélekhez. Pázmány a protestáns szellemi forradalom eszközeivel csinált katolikus ellenforradalmat, nyelve és egyénisége a magyar mélyrétegből táplálkozott; tomboló harci kedvében, ösztöneiben, szenvedélyeiben és nyelvében éppenúgy felszabadult a „történelem alatti“ *elnyomott* magyar természet, mint a prédikátorírókban; az elvi ellentétek mélyén tehát lelki azonosság élt.

A XVII-ik században Zrínyi Miklós szellemi környezetében megszületik a kuruc lélek, s megindul a köznemesség szellemi előretörése, melynek a kuruc fölkelések a történelmi megnyilatkozásai. Werbőczy körülbástyázta a nemesi-nemzeti öntudatot, s egyelőre ez az öntudat kerül a történelem és az irodalom gyújtópontjába. A XVI-ik században megnyílt „mélységet“ betemetik, s bár néha megrázkódik, mint a Rákóczi-fölkelést elindító magyar-szláv zendülésben, de tartósabb és nagyobb szabású történelmi s szellemi szerephez ebben a korszakban többé nem jut. A nemesi-nemzeti kurucöntudat Rákócziban és Mikes Kelemenben egyetemes emberivé mélyül, egy gazdag korszak lezárul, s nemsokára felüti fejét az újulás.

Fölmerül az a kérdés is, hogy e hosszantartó vallásos korszakban megszületett-e a magyar metafizika, vagy legalábbis metafizikai hajlamunk? Prohászka Lajos természetesen az ő létüket is tagadja; igazán van-e?

A magyar metafizikának három ősi élménye van.

Az egyik a kozmikus hajlam, a „természet-vallás“, mely a „föld édes anya“ kultuszát éppenúgy kivirágoztatta, mint a csillagos ég tiszteletét, tehát már eleve egyetemes igényű volt, s a népiélemben és a népköltészetben mindmáig megmaradt. Bornemisza Péter följegyezte a „föld édes anyjához“ fohászoló magyar imádságot, Pázmány Péter pedig „az földnek emlékezetivel“ akarja megfojtani „az mi akaratosságunknak dagályát“.] Másik ősi metafizikai élményünk a sámáni révület, a mélységekig való visszaérzés, az Örökké alakuló, teremtődő világ „titkaiba“ való misztikus „bepillantás“. | Harmadik a halottak tisztelete; Prohászka észreveszi, hogy mennyire ragaszkodunk multunkhoz, de csupán „régic dicsőségünket“ emlegető nemesi-nemzeti retorikánkról vesz tudomást, holott mult-áhitatunk legmélyebb megnyilatkozása az ősök vallásos tisztelete. A legjobbak magyar tudata mindig misztikus közösségtudat, élők és holtak egyessége. Ősi metafizikánk Ady Endrében jelentkezik legtisztábban, ez azonban már munkám utolsó kötetének a dolga.

A magyarság a Kárpátok medencéjében a kereszténység áramvonalába jutott, s eleinte inkább Bizáncra nézett, de végülis a nyugati kereszténységhez csatlakozott. Külön kérdés tehát, hogy metafizikai hajlamuk ebben a korszakban miképpen fejlődött?

A protestáns korban felszabadult az eredeti magyár „természet“ s szellem és nyilvánvaló lett ismét, hogy nem lehetséges egyetlen pólus uralma alá vetni a lelkünket. A lutherizmus és a kálvinizmus mellett megszületik a „magyar vallás“, az unitarizmus, melynek apostola, Dávid Ferenc két törvényt példáz. Az első törvény azt hirdeti, hogy ha valami Magyarországon zárt formákba merevedik (ezt cselekedte Méliusz

Juhász Péter a protestantizmussal), azonnal megindul ellene a szabadságharc. Dávid Ferenc másik „törvénye“ pedig azt mondja, hogy *a magyar metafizika nem rendszer, hanem dráma*. Dávid Ferenc drámai vallást teremtett, a reformáció folytonosságát hirdette, merész, tragikus balladai útra hívta az embert, de azt hirdette, hogy az út végén színről-színre meglátjuk az Istent.

A magyar metafizikai dráma másik nagy hőse II. Rákóczi Ferenc. Rákóczi ösztönösen a janzenizmus feié hajolt, mert a janzenizmus komor büntudata ébresztette életre mély énjének eredeti hajlamait: a végtelen alázatot és szemérmet, s a szinte fatalista önfeláldozásnak: az egyén teljes feloldódásának, az egyetemesbe, tehát az Egyetlenbe való múlásának a vágyát. Rákóczi végtelen alázata egészen öntudatlanul magányos, tiszta góg is, az elsőség ösztönös hitvallása, azért áldozza fel egyéni életét, azért veti magát percnként az alázat porába, hogy a Legfőbbel egy-lényegű lehessen. Rákóczi a magyar drámából nőtt a, metafizikai drámába s ő tetőzi be és zárja le irodal-
{
műnk vallásos korszakát.

A magyar kálvinisták, így Bethlen Miklós és Cserei Mihály a protestantizmust ösztönösen azonosítják a keleti fatalizmussal, s kálvinista fatalizmusukból építenek életszemléletet, ők a metafizikai kiegyenlítődés képviselői, erős, mindent bíró, a falummal nyugodtan szembenéző lelkek; a keresztény izgalom néma keleti fatalizmusukból komoly-komor éle-bölcseséget váltott ki. Az életben tragikus „próbát“ látnak és hálásak minden melegért, fényért, békeségért, amit a sorstól kapnak. Áhítatuk nem olyan végletes, mint a metafizikai dráma hőseié, nyugodtan viselik a szenvedést, állandóan rendben tartják a lelküket, mindennapos belső számadást csinálnak, folyton fékezik lelkük drámai hevét, s minden percben készek a halálra. A magyar nyugalom e vihartalanabb belső tája is lebírt, legyűrt, bölcsességgel kiegyenlített drámák árán született meg.

A „Régi magyarság“-ban a fejlődés rendje szerint még csupán metafizikai elemeink felcsillanására mutathatunk rá, a gyökerekre és a megfogant vesszőre; a törzs s a lomb, így Ady Endre és Németh László metafizikai drámája már a későbbi kötetek anyaga.

A „Régi magyarság“ első kiadása 1937-ben Pozsonyban jelent meg a „Tátra“ kiadónál. Olyan időben adta ki könyvemet, midőn támadások pergőtüzében, s megbélyegzetten egyedül állottam; magatartásáért ezen a helyen is köszönetet mondok. Az első kiadást teljesen átdolgoztam és lényegesen bővítettem. A „Régi magyarság“ magyar irodalomtörténetnek első kötete, de egységes korszakot tárgyal s önálló munkának is tekinthető.

Könyvemben bőséges szemelvényeket nyújtok. A régi magyar irodalom igazi értékeit a közönség nem ismeri, s ha meg is szeretné ismerni, nehezen férhet hozzájuk. Arra törekszem, hogy legalább a tárgyalt anyag ízét éreztessék, s elfeledett, vagy észre nem vett, esetleg elhallgatott értékekre idézeteim útján ráirányítsam a figyelmet. A többi kötetben már nem lesz szükség ilyen bőséges idézet-anyag közlésére.

A második kiadás is nehéz napokban született, most az idő sötétült el, gépek dübörögnek, s a történelmi izgalom mindennapos vendégünk lett. Hosszú hónapok óta ez a könyv, helyesebben a „régimagyarság“ a vígaszom. A „régimagyarság“ ma időszzerűbb mindennél, csak akkor vesztünk el, ha őt veszítjük el. Amennyire gyarló erőmből tellett, összefoglaltam s felmutatom az értelmét, a halhatatlan magyar Igét.

Budapesten, 1941. április hó 7-én.

Jegyzet. A magyar „mellérendelési“ elvre nézve 1. Karácsony Sándor műveit.

Az ómagyarság

A honalapító magyarság hosszú keleti út után tért a Kárpátok medencéjébe. Az ómagyarság lelki - alkatát és kultúráját úgy érthetjük meg, ha ennek a keleti útnak belső történetét szemügyre vesszük, összefüggő és bőséges nyomaink s adataink nincsenek, részletes és végső értékű képet ezen a téren még nem várhatunk; óvakodunk attól, hogy a turánista képzelgés szellemi lejtőjére kerüljünk. Annyit azonban kétségtelenül megállapíthatunk, hogy a honfoglaló magyarság műveltsége magasrendű volt és ennek a műveltségnek körvonalait is megrajzolhatjuk.

Az eredeti ugor magyarságot talán még őshazájában, de vándorútján mindenesetre és több ízben ótörök hatás érte. A Kárpátok medencéjében török és törökös törzseket is talált, s a honfoglalás után is fogadott be török népelemet. Hosszú ideig, valószínűleg még a honfoglalás idején is az ómagyarság két nyelvet beszélt, a törököt és a magyart. A magyar nyelv győzött, ami annak a jele, hogy bármennyire szint és képességet is kaptunk a törökségtől, az ugor elem volt nemzetünk emberi humusza.

A hosszú vándorút folyamán a magyarság természetesen keletről és délkeletről érkező kultúrákat fogadott magába. Az ugor-magyarság, midőn először találkozott a török rajokkal, már fejlett műveltséggel rendelkezett, halászó, vadászó és pásztorkodó lovas nép volt, színvonala semmiesetre sem hasonlítható nyelvi

szempontból legközelebbi rokonainak mai, lesüllyedtek és visszafejlődöttnek tekinthető színvonalához. Valószínűleg őshazájából hozta a magyarság az állat-ösnek a tiszteletét, ennek a mítosznak folytonosságát a Névtelen Jegyző is megőrizte Álmos származásának mondájában: „Az Úr megtestesülésének nyolcszáz-tizenkilencedik esztendejében Ügyek, amint fentebb mondtuk, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcitiának. aki feleségül vette Doni-Magyarban önedbelia vezérnek Emes nevű lányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következében nevezték el Álmosnak, mert teherben lévő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el.“ Ebben a mondában a természeti nép áhítata, a termékenyítő és tápláló természet misztikus élménye jelentkezik. A sűrűsödő nép, a dagadó népi folyam eredetét és őseit a természetben kereste, s áhítatának származásmondával adott kifejezést. A Névtelen Jegyző természetesen az ősi élménynek későbbi lecsapódását őrizte meg.

Kálmány Lajos folklorista kutatásai megállapították, hogy a csillagos ég tiszteletét legősibb korszakunkból hoztuk. Kálmány a magyar nép csillagtisztelésében kevés halászélményt, több pásztormotívumot, de még több földművésélményt talált; csillagtisztelőnk tehát hű beszámoló a magyar életforma fejlődéséről is: a legősibb életforma elemei halványodtak a leggyorsabban s végül is a földműves élmények teremtették az égből paraszti mennyországot.

Kálmány Lajos arról is beszámol, hogy hitele népköltészeti nyomok szerint milyen kultúrák színezték és gyarapították az ómagyarságot. Mitológiánk nyomai ugor, ótörök, iráni, buddhista, mohamedán és keleti keresztény hatásokról tanúskodnak. A nomád

föderációk nem ismertek szigorú lelki kötöttséget, a nomád léleknek s birodalomnak határai összeolvadtak i mindenséggel, lelki befogadóképességét nem övezték szigorú, szentesített korlátok. A történetírók kiemelik i nomád föderációk szigorú katonai szervezetét, de elfeledik, hogy ezt a kétségtelen katonai keménységet széles, kozmikus életérzés és magasrendű „lelki szabadság“ egyensúlyozta; innen magyarázhatjuk az ^magyarság lelki és hitbeli sokrétűségét.

A magyarságot az ótörök hatás mindenesetre megismertette a „politikai vallással“. Az ótürk sírfeliratokon, melyek a holt kánok „kinyilatkoztatásai“, a gondviselő-és elrendelő „türk ég“ tudata és tisztelete nyilatkozik meg, A határtalan pusztá a birodalmat szervező káné, akinek örök politikai álma a nagy föderáció, az egymás mellé rendelt népek emberi egysége; fölöttük pedig a végtelen pusztai ég egysége terül el, a magasabb hatalom, vagy hatalmak székhelye, akik küldetéssel és erővel ruházzák fel a kánt. A kán az égi és földi erők áramának középpontjában áll, az Ég akaratának teljesítője. Sírfeliratán első személyben beszél: „Miután apám meghalt, a türk ég akaratából és a szent föld-víz rendeléséből én magam vettem át az uralmat. Miután trónra léptem a négy világtáj népeinek fontos törvényeket adtam...“ — így szól Bilga kaján sírfelirata. A nagy kán halála után az égbe emelkedik, az istenség kebelébe tér, s emléke kinyilatkoztatásaként él tovább népében. _A türk „politikai vallás" lényege tehát a misztikus közösségtudat, melyben^ a holtak kinyilatkoztatása és az élők akarata összefonódik. Az ótörök sírfeliratok a nemzeti hősköltészet legősibb forrásai. A megdicsőült ősök sírfelirataiból, tehát kinyilatkoztatásaiból keletkeztek a mondák és a hősi énekek, melyekkel párhuzamosan alakult ki a közösség történelmi öntudata és hivatástudata. A legújabb kutatás azt hangoztatja, hogy az ómagyaroknak is megvoltak a maguk hősi énekei, s az Árpádkor történetírói az ő anyagukból merítették első sorban.

A „türk ég“ hivatással ruházta fel választott fiát: népek szervezésével, birodalmak megdöntésével és birodalom teremtésével; innen ered az ótürk hit „nemzeti“ jellege. Ez a jelleg azonban összeolvadt népek egyesítésének, tehát a legszélesebb emberi egység megteremtésének a gondolatával. A nagy nomád föderációk bomlottak, újjáalakultak, nevet és vezető törzsei cseréltek, a folytonos „levés“ állapotában gomolyogtak, de „küldetésük“ sohasem változott: az „Ég“ rendeléséből minden időben föderációba, széles emberi egységbekényszerítették a „világ négy táját“; éppen gyors bomlásuk bizonyítja, hogy az emberi egységet a mellérendeltség viszonya alapján képzelték el. A vallásos mélységű katonai és politikai tudatot, s a birodalmat teremtő hős kultuszát, (később a nép mindig a régi „szent“ királyokat emlegeti!) mindenesetre az ótörökségtől nyertük.

Sokszor fölmerül a kérdés, hogy vájjon az őrnagy árok egyistenhívők voltak-e? A kérdésre a nomád lélek adja meg a feleletet. A birodalmat szervező kán legnagyobb élménye az egység volt, a „világ négy tájának“ természetes egysége egyetlen fő vezérlete alatt; a sztyep és a pusztai ég határtalan egységének birodalmi mása. Az egy Isten hitének bölcsője Kelet: a „türk ég“ is az emberfeletti hatalom roppant egységét tükrözi. A nomád lélek természete mindenesetre alkalmas volt az egy Isten élményének befogadására; az ómagyarság pedig, mint Kálmány tanúsítja, korán megismerkedett az egy Istenben hívő keleti vallásokkal; messzebbrenyúló következtetésekéi azonban nem vonhatunk.

A keleti „vezér“ mellett ott volt a sámán, vagy a sámánok rendje. A sámán volt a közösség metafizikai szerve, a misztikus közvetítő a természet s a természetfeletti, a tudat és az öntudatlan között. Megkövesedett papi rendnek azonban aligha tekinthetjük a sámánságot; inkább a sámánok testesíthették meg az Óslélek befogadó érzékenységét; bizonyára ők fogták fel és közvetítették, népszerűsítették a magyarsághoz

hullámzó keleti vallásos áramlatokat, s így sz«r»s kapcsolatba kerülhettek a budhizmussal is.

Kálmány Lajos a népköltészet maradványaiban, a „paraszi vallásban“ még egy igen érdekes mitológiai elemre talált: ősvallásunk Istenasszonyának, „Boldogasszonynak“ a kultuszára. A magyarul nem is tudó Szent Gellért rendelte el, hogy Szűz Máriát Boldogasszonynak nevezze a nép; Kálmány meggyőző érvekkel mutat rá, hogy ezzel az azonosítással egy ősi istenasszonyt akart kiszorítani a magyar nép emlékezetéből. A korai kereszténység nem a pogányság kérlelhetetlen kiirtásával, hanem inkább a kereszténységhez közelálló elemeinek felszívásával mosta el a pogány lelkületet.

Különösen jelentős hatást gyakorolt a magyarságra a volgai bolgár-törökség. A volgai bolgár-törökség a legújabb régészeti kutatások szerint letelepedett, földművelő és ipari űző nép volt, élénk kapcsolatot tartott a magyarsággal és megismertette a letelepedett élei ízével. A legújabb magyar régészeti kutatások pedig azt bizonyítják, hogy a honfoglalás előtti magyarság élénk kereskedelmet űzött és fontos közvetítő szerepet játszott-kelet és nyugat kereskedelme között; tehát a magyar életforma már ebben az időben sem volt egyvágányú.

A honfoglalók Erdélyben és Tiszántúl korábban letelepedett bogár-török törzsekre találtak, melyekéi részben az avarok sodortak ide, részben pedig az elszlávosodó balkáni bolgár-törökségből szivárogtak fel. Az utóbbiak voltak a bizánci hatás közvetítői. Magyarországon a vezérek korában a bizánci kereszténység terjedt, óhitű kolostorok alakultak, s a kereszténységgel rokonszenvező törzsfőnökök mellett óhitű papok éltek. Első hiteles árpádkori oklevelünknek, a veszprémvölgyi apácák számára 1002 előtt kiállított adománylevelének a nyelve is görög. A nyugati kereszténységhez való csatlakozás nem törte meg azonnal a bizánci hatást, melynek történelmi és lélektani szerepe sokkal nagyobb volt az Árpádkorban, mint

történetíróink gondolták, politikai kapcsolataink (III. Béla) pedig közismertek.

A Kárpátok medencéjét a magyarság a nomád konföderációk ismert módszereivel szállta meg. Ha kellett, megmutatta katonai erejét, de inkább békés megegyezésre törekedett. A magyarság lelkében az Attila-élménnyel lépett az új hazába, de a honfoglaló Árpádnak alakja nem rendelkezik olyan kozmikus távlattal, mint Attilaé; inkább a megfontolt szervezőt szemlélhetjük benne, aki az erdőben sétálva, „árpádi módon“ tartott kihallgatást, tehát elmélkedő, megfontolt bölcs volt. Halála után egyideig hiányoztak a kiemelkedő s az egész népet történelmi vállalkozásra felsorakoztató vezérek; a törzsi szabadság évei következtek. A nomád föderáció félelmetes erejét mindig egy nagy egyéniségnek köszönhette, aki a föderáció tarka tömegét vaskézrel nagy vállalkozásra vezette, nélküle atomizálódás következett, lazulás, a szervezetség szétesése; a nomád végzet a frissen letelepült magyarságban is felütötte a fejét, s a komolyabb válságtól csupán a Kárpát-medence természetes egysége óvta meg. Baljós előjelek közepette került a vezéri pálca Géza (Gyeics) kezébe, aki már nem volt a kalandozó vállalkozások alkalmi hőse, hanem inkább az árpádi hagyomány folytatója. Géza megtette az első lépéseket az új életforma felé, a kereszténység szervezettebb terjesztésének és a középkori keresztény monarchia előkészítésének műve az ő nevéhez fűződik.

A magyar ősvallásra nézve a legértékesebb adatokat Kálnány Lajosnak, a legnagyobb magyar folkloristának tanulmányaiban és népköltési gyűjteményeiben találjuk. A magyar ősköltészetéről Jakubovits Emil írt döntő jelentőségű tanulmányt: Honfoglaláskori emlékeink előadásformája. L. még Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. A nomád lélekről Váczy Péter, Árpádról pedig Horváth Tibor írt figyelemreméltó tanulmányt.

A keresztény középkor

A kolostori irodalom

A kereszténység felvételével a magyarság Európa keresztény kultúrájának és a keresztény monarchikus berendezésnek délköre alá jutott. A döntő fontosságú reform hőse Szent István, akiben ismét a keleti kán hatalmas szervező ereje és elszántsága nyilatkozott meg, hivatását és hatalmát azonban már a keresztény Istentől származtotta. Alakja legszebben példázza, hogy a „négy égtáj“ felé szóródó nomád erőink miként sorakoztak új cél felé: a véglegesen letelepedett nemzet megszervezésére és a meghódított ország fenntartására. Szent István nyugati minták figyelembevételével szervezte meg a keresztény magyar monarchiát, idegen szellemi és részben katonai segítséggel szilárdította meg belső hatalmát, de minden külső hatalmi befolyást erélyesen elhárított. A keleti kán önérzete és független szelleme töretlenül élt benne, bár történelmi feladatának tartotta, hogy a keleti hitet és törzsszervezetet s bizánci kapcsolatainkat megsemmisítse.

Az átalakulás elemi feltétele a keresztény magyar lélek megteremtése volt. A pogányság nyomait az új rend azonban csak hosszas munkával, hatalmi és szellemi eszközeinek folytonos latbavetésével tüntethette el. A keresztény műveltség és irodalom tehát elsősorban eszköz volt a pogány lélek ellen s a keresztény lélek megteremtéséért folyó harcban. „Lelkigyakorlat“

volt az irodalom, s ezért csak bizonyos szempontokból érdekel bennünket. Mindenekelőtt azt vizsgáljuk, hogy a középkori magyar lélek mennyire alakította át a hozzá kerülő nemzetközi keresztény műveltséget és elhajolt-e a magasabb értelemben vett irodalmiság, az eredeti alkotás felé?

Az irodalmi műveltség a középkorban kéziratok -könyvek, ú. n. kódexek útján terjedt, melyeket szerzetesek, papok és apácák másoltak. A könyv értéke óriási volt, s csupán a keresztény vezetőréteghez jutott el; a keresztény műveltséget a nép felé elsősorban a szertartások és az egyházi beszédek közvetítették. A reánk maradt kéziratok anyagának keletkezési idejét bajos meghatározni, mert legtöbbjük másolás; inkább a másolás időpontjáról beszélhetünk.

A magyar vallásos irodalom színvonala észrevehetően emelkedik a középkor vége felé. Ebben az időben kolduló szerzetesrendjeink, elsősorban a ferencesek élénk kapcsolatban állottak az Európaszerte diadalra jutott misztikával, melyet elsősorban ők közvetítettek a magyar irodalomba. A misztika már a kereszténység belső diadalának gyümölcse. Vallási gyakorlat ugyan, de célja nem csupán a vallási igazságok beidegzése, hanem inkább a keresztény lélek szárnyaltatása. A misztika szabadította fel a keresztény ember érzelmi világát és képzeletét, s megteremtette az Isten érzelmi átélésébe merülő vallásos kedélyt. Kialakult a magasabbrendű keresztény életforma: az elmélkedésbe merülő egyén, s az elmélkedés alapja az olvasmány lett. Kódexeink bőven tartalmaznak ilyen elmélkedtető olvasmányokat, melyeknek szelleme túlnő a vallásos „szakirodalom“ szokásos keretén: az egyénhez szólnak, az egyén lelkét akarják táplálni, ezért egészen önkéntelenül irodalmi eszközöket használnak.

Az irodalom nyelve latin s magyar volt. A nemzeti nyelv jelentőségét az író még nem ismerte, a latin nyelv századokon keresztül kultúrnyelve volt a ma-

gyarságnak, a magyar nyelv kulturális szerepe egyelőre eltörpüli; mellette. Éppen ezért különösen becses minden régi nyelvemlékünk.

A vallásos irodalom anyagának döntő többsége nemzetközi irodalmi anyag fordítása. Az egyház nemzetek felett álló tényező volt, s kiváltságos helyzetét nem utolsó sorban az a nemzetközi irodalmi anyag biztosította, melyet gondosan átszűrte az egyház szigorú tekintete. Ez az irodalmi anyag annyiból mindenestre fontos tényező a magyar irodalom fejlődésében, mert megmutatja az első nagy európai kultúr-áramlatot, mely szellemünkbe hatolt. A kereszténység új értékrendszert adott az európai népeknek, újirányú belső életet teremtett és hőst alkotott, a szentet, akinek életéből irodalmi műfajt alakított. Végző eredményben azonban a középkori kolostori irodalom minden megnyilatkozása csupán eszköz vallásos célok szolgálatában.

Mindenekelőtt első nyelvemlékeinkkel foglalkozunk, a Halotti beszéddel és az Ómagyar Mária-siralommal; mindketten a régi magyar lélek lényeges emlékei. Utánuk a kolostori irodalom általános rajzát adjuk, külön fejezetet szentelve a magyar szentek legendáinak, majd pedig az irodalmi átlagból kiemelkedő eredeti költői törekvéseket ismertetjük.

Irodalom: Fábíán István: Kódexirodalmunk és a misztika.

A Beszéd és a Siralom.

A Halotti Beszéd és könyörgés 1200 táján keletkezett, első összefüggő nyelvemlékünk s már a kereszténységben megszilárdult magyar lélek megnyilatkozása. „Látjátok feleim szömtökkel mik vogymuk. Isa por és homu vogymuk. Mennyi milosztben terömtvéve eleve mii isemököt Ádámot és odutta vola neki paradicsumot házoá“. Drámai lüktetésű epika ez; ígék komor és izmos nyelve. A magyar epika

drámai alkatát, mely a balladás látás és életérzés szülője, már a Halotti Beszédben megjeljük. „És oz gyiitölcsnek oly keserű vala vize, hogy torhokát mige szakasztja vola. Num héon mugának, gye mend ű fojának halálot evék“. Tömör érzéki erő vonul végig a beszéden, szinte láthatatlan prózai ritmus törvényei uralják. Érzelmi ellágyulásnak, vagy szétoldódásnak nyoma sincsen benne, az ismeretlen keresztény pap a hősi énekek nyelvén beszéli el az első emberpár bűnbeesésének drámáját.

A másik emlék, az Ómagyar Mária-siralom, Szent Bernát költeményének a fordítása, száz esztendővel később, 1300 táján keletkezett:

I.

*Valék siralm-tudatlan;
Siralmai sepedek,
Búval aszok, epedek.*

*Választ világomtól
Zsidó, fiamtól,
Ézes örömemtől.*

*Oh én ézes uradom,
Egyenegy fladom!
Síró anyát teköncsed,
Bújából kinyújtsad.*

*Szemem könnyel árad,
Én jcnhom búval fárad;
Te véröd hullatja
Én jonhom aléletja.*

*Világ világa,
Virágnak virága:
Keserven kintatol,
Vasszegekkel veretöl.*

*Jaj nekem én fiam!
Ézes mézül...
Szegényül szépséged
Véröd higul vizül.*

*Siralmam, fohászatom
Törtetik kívül.
Én jonhomnak bel búja
Ki soha nem hül.*

*Végy halál engömet,
Egyedöm éljen!
Maradjon uradom
Kit világ féljen.*

II.

*Oh igaz Simeonnak
Bezzeg szava ére;
Én érzem ez bú-töröt
Kit néha ígére:*

*Tőled válnom,
De nem valállal ,
Hal így kinzással
Fiam, halállal.*

*Zsidó mit tesz, törvénytelen:
Fiam mert hal büntelen
Fogva, húztozva, öklelve
Kötte ölöd.*

*Kegyögygyetök fiamnak,
Ne légy kegyölm magamnak,
Avagy halál kinjával,
Anyját ézes fiával
Egyembelé öljétök.*

Az ismeretlen fordító „siratója“ belső forna tekintetében közelebb áll a népi siratóénekekhez, mint a latin költeményhez, melynek fordítása. Az Ómagyar Mária-siralom s a népi siratóénekek egyazon törvényt követik, a fájdalom szertartásosan nyilatkozik meg bennük, a legmegrázóbb érzés is páratlan formaérzékkel és szertartásos méltósággal tör elő bennük. Az Ómagyar Mária-siralom fordítója nem közönséges költői szabadsággal magyar alkatot adott a versnek.

A régi magyar költemény Tinódi verseivel összehasonlítva magasrendű verskultúráról tanúskodik. Ómagyar ütemei a nyugati versformával elegyednek, s a gondolatrítmus is előbuggyan benne; az első magyar verset lírai szintézisnek tekinthetjük. Jellegzetes lírai alkatunkat már ebben a versben megtaláljuk: a túlzás leegyszerűsítését, az elragadtatás önmérsékletét, a zökkenő nélküli kemény tartást, s mesterséges díszítés helyett az érzéki valósággal történő művészi hatást.

A költemény tömörsége egészen rendkívüli. Versbe olvasztja Krisztus halálának bibliai történetét, az anya panaszát, s balladaszerű vitáját fia hóhérai-val és a halállal. A nyelv pedig már méltó tolmácsa az ihletnek, inkább merész szókötéshez folyamodik, sem-

hogy a tömör erő elvét feladja: „Valék siralm-Indatlan“. Ebben a védekezésben, a tömör erő őrzésében, a lélek és a nyelv szüntelen töményítésében történelmi magatartás is van, a magyarság ösztönös önvédelme.

Jegyzet. Az ómagyar Mária-siralmat Trócsányi Zoltán átírásában közlöm.

Legendák és példák.

A félig keresztény, bár már látszólag teljesen megtért, és pogány visszaütésre még mindig hajlamos tömegeknek szemléltetni kellett a keresztény életstílust. Ez a szükségérzet a középkor vallásos epikájának és drámájának a szülője. A középkori epika nagy műfaja a legenda, melyben a kor egész világképe a föld, az ember és az ég viszonya kibontakozott.

A legendát rendszeren a prédikációhoz csatolták. A pap felolvasta a bibliából a leckét és az evangéliumot, a felolvasott szöveget megmagyarázta és azután legendával, vallásos elbeszéléssel tette érzékelhetőbbé, hatásosabbá tanítását. Többnyire arról a szentről prédikált, akinek éppen ünnepe volt, s a szent legendájához bizonyára a hallgatóság figyelmének felfrissítése céljából példát is mondott. A példa a vallásos irodalom legérdekesebb műfaja: teljes írói szabadsággal alkotott erkölcsi célzatú mese.

A középkori legendák legszebb darabjai az ókeresztény életből erednek. A keresztény hősiesség ekkor lépett tetőpontjára: egész világgal, ellenséges erők dandáréval kellett megküzdenie. Az őskeresztény nyilvános gyónások tiszta nyíltsága él ezekben a régi legendákban, szinte naturalista szabadsággal beszélnek az emberi élet és lélek mélységeiről. Az Érsekújvári kódex közöl egy ókeresztény legendát, az Egyiptomi Máriáét. A legenda Mária nyilvános gyónásával kezdődik: „Mondanája, monda az asszonyállat: én egyiptomba születtem a világra. És tizenkét esztendei em-

ber volnék alexandriába jövök és ilegyai tizenhét esztendeig nyilván való belendességre adáni magamat. És soha senkinek magamat meg nem tagadtam, hogy kedig mind ez sok gonoszság után némikoron az vidékbeli emberek fel mennének Jeruzsálembe, szent kereszt imádnia, kérem az hajósokat, hogy engemetis vélek hannának mennem. Hogy kedig engemet a hajó bérrel kérdenének mit annék nekik, mondák én nekik, nincsen énnekem atyámfiak, egyéb hajó bért mit annom, hajó bérért legyen nektek én testem, ezenképen vőnek engem vélek. És én testem volt hajó bér nekik.“ Jeruzsálemben bűnbánatot tart, s kimegy a pusztába, a belső kereszténység hősi földjére. Negyvenhét évig lakozott a pusztában, ekkor találkozik egy apátúrral, akit megkér, hogy nagycsütörtökön áldoztassa meg. Az apátúr el is jön a Jordán partjára: „És im más felől az viz partján egy asszony ember! láta, állván ki a Jordán vizére szent kereszt jegyét veté. És rajta átal mene, mint kemény földön.“ A következő esztendő nagycsütörtökön ismét kijött az apátúr, de már halva találta Máriát, levél feküdt mellette, melyben ez állott: „Temesd máriának testét, adjad meg földnek, porának“. Az apátúr ásni kezdett, de nem bírta a kemény földdel. S ekkor „láta egy nagy oroszlánt a szent asszony teste mellett. És ő talpát nyalja vala. Látá azt is, hogy az vad bestye nagy szelídséggel vóna ott. Monda neki az vén ember: Éz szent asszony parancsolt, hogy ő teste eltemetessék. És azt hallván az oroszlán kezdé ásnya. És az szent asszonynak mérték szerént való vermet avagy sírt csinála, a meg lévén az oroszlán mint szelíd bárány onnan el mene“. A megtisztult keresztény lélek kisugárzása tehát megszelídíti a „vad“ természetet; Assiszi Szent Ferenc világképe, az átszellemült keresztény Kozmosz itt fogant meg az őskeresztények pusztájában. Szent Ferenc később kibontotta, kivirágoztatta az első remete-keresztények komor kozmikus élményeit.

Az alkotószellem szabadsága a legendákban tört

ki. A legendaíró olykor még a szentírás anyagával is szabadon bánt, így Ádám és Éva bűnbeesésének történetét tovább fejlesztette. A paradicsomból kiűzött Ősszüleink bűnbánatot tartanak. Ádám a Jordán vízében áll, Éva a Tigrisben, így bőjtölnek naphosszat, s az örök hullámok mossák tisztára őket. De Éva ismét gyöngö, másodszor is bűnbe esik, hallgat a sátánra, s a bűnbánat betelte előtt kilép a folyóból új bűnhődés és szenvedések felé.

A legenda olykor a bibliai életet is középkori életté alakítja át: „Mária eleredvén Jeruzsálem felé megyén vala. Nem. a világi népeknek módja szerint, mikoron vendégségbe mennek más városba. De mint illik vala, mennynek-földnek királyné asszonyához alázatosan lefüggesztvén ő szemeit. Nem nézvén tétova, fejét lehajtván. Nem drága öltözetbe, mezítelen lábbal. Nem aranyos csizmában, mint a mostaniak, olvasója is kezében lévén, olvasván és imádkozván, mint alázatos szerzetes“.

A középkor végén még jobban kitágul a kolostori irodalom látóköre. Az emberi elesettség, a bűn, a lélektani realizmus egyre határozottabban előretör, olykor már a reneszánsz testisége is felcsillan; az egyház sem vonhatta el magát a reneszánsz elemi hatásától. A kolostori író szinte beleszédül a nagy újulás élményébe, a következő percben azonban megbotránkozva megtagadja: látomássá oldja a valóságot, az ördög szemfényvesztésének hiteti az élet természetes „kísértését“; világgépének töretlenségét mindvégig megtartja.

Magyar szentek legendái.

A legendaírók korán feldolgozták a magyar szentek történetét, elsősorban Szent Istvánét és Imre hercegét. A legenda Szent Istvánja a keresztény szervezés hőse, s a keresztény életmód őre, hite szentebb és fontosabb neki minden világi köteléknél. Két latinnyelvű legenda született Szent Istvánról, mindkettő a keresz-

tény állam megszervezését és a király jámborságát ábrázolja. Még egyoldalúbb Szent Imre legendája; az egyház a fiatalon elhunyt herceg alakját teljesen birtokába veszi, légies, elvont legendái hőst teremt belőle. A honi szentek legendái közül a Gellért-legendát a leggazdagabb.

Gellért nemcsak térítő szándékot, hanem színés, gazdag keresztény műveltséget hozott magával. Térített, szervezett, de közben, ha módja volt, visszavonult és misztikus elmélkedésbe merült. Bakonybéli magányában szüntelen böjtölés, imádkozás és virrasztás gyakorlásával edzette lelkét, s a természet, a „keresztény Kozmosz“ megértette jámborságát és szelídséget: „Némi napokon pediglen, mikor ezenképpen írogattott, és a felette nagy révületnek miatta szunnyadozni kezdett, jött egy ünő szarvas ő fiacskájával és melléje magukat mindketten a földre letették. Imé azonban a hím szarvas, futva farkasnak előle, nagy indulattal közéjük berohant, mire az ünő elfutva, ő fiacskáját a kiválasztottnál elhagyta, mely elbújni akarván Gellért írófestékét, amivel ő írt, a földre ledöntötte. Annak utána a szarvasfiacská követte őt hazatértében és kenyérrrel tápláltatván többé tőle el nem ment. Egyéb időben pediglen, mikor is szent Gellért terhét vitte, kapuja előtt fekvé farkast lelt, mikor látta, hogy sebesítve vagyon, a kaput néki megnyitotta és a farkas véle beméne. Mikor pedig terhét levetette, a farkas az ő lába elé a földre lefeküdt és addiglan nem kelt föl, miglen gyógyulását nem lelte. Ama naptól fogva pedig, mind a szarvasnak fiacskája, mind pedig a farkas ott maradtak és kimendegéltek a kapun a legelőmezőkre és legelésztek és mindkét felől nem sértették egymást“.

Szent Gellért az átszellemült keresztény-kozmosz mitológiát, az elmélkedő léleknek a világgal és Istennel egyesülő révületét hozta magyar földre. A révületekbe szédülő remetéből azonban szigorú, komor szervező lett, mihelyt kilépett magányából s a Csanádi egyházmegye élére került. A magyar földön abban

az időben még kereszténységgel színezett Kelet élt, s a délen és keleten lakó magyarok inkább Bizánra néztek, mint Rómára. Erről az átmeneti korszakról legszívesebben a Gellért-legenda tudósít bennünket: „Vala bizonyos Ajtony nevezetű nagyhatalmas fejedelem Maros városában. Ki a görögöknek módjára Bodony városban megkeresztelkedett. A mondott fejedelem felette dicsekedett ő erejében és hatalmában. Volt neki pedig hét felesége, merthogy a keresztény hitben nem volt tökéletes. Voltak neki szelidítetten lovai is olvasatlan sokaságban, ezeknek kivüle olyanok, melyeket a barompásztorok istállóiban őriztek. Volt neki végtelen sok barma is, miknek különkülön megvoltak tulajdon pásztoraik, ennek kivüle valának néki mezei, tanyái és udvarai... Fegyvereinek sokaságával felülmúlta a királyt, kit semmibe sem vett“. Tökéletes kép ez az ómagyarság és a kereszténység elegyedéséről: az ősök behozták magukkal a „puszta“ szellemét, a feltört földek és tanya-kunyhók mellett töretlen legelőkön vadlovak nyargaltak, a keresztény úr az elnézőbb bizánci kereszténységet vette fel, mely helyet hagyott lelkében a pogányságnak is, óhitű barátokat telepített le, akik alázattal hajoltak meg előtte, s nem dorgálták, hét feleséget tartott, adót szedett és sereget szervezett. A szabad törzs szembe került a keresztény monarchiával, s Szent István komor elszántsággal tiporta le a szabad törzseket. Ajtony törzsét is. A lelki rendbeszedés Gellért püspökre várt, aki azonban csak féllábbal élt ebben a félvad, véres magyar világban, s föllélegzett, ha visszatérhetett a keresztény révülethez.

Gellért egyszer útközben éjszaka egy asszony éneklését hallotta, aki gazdájának malmát hajtotta: „Szerencsés emez asszony, ki másnak hatalma alá vettette, tartozó szolgálatját ezenképen zúgolódás nélkül, vigasságost teljesíti. És meghagyta, hogy amaz asszonynak a pénznek kevés súlya adassék“, az is jel, sovány emlék az ómagyarságról.

Szent István és Szent Imre latinnyelvű legendáját

később magyarra fordították; az Erdy-kódex őrizte meg a fordításokat. A fordítások arról tanúskodnak, hogy a magyarság milyen gyorsan birtokába vette a kereszténységet, szinte nemzeti kereszténységet alakított belőle. A magyarra fordított legendában az öregedő István király ki akar békülni Vászollyal, akinek vesztét az idegen származású Gizella királynőnek és a kegyetlen Péternek tulajdonítja a jámbor író.

Eredeti írói törekvések.

A Példák Könyvének (1510-ben másolták, eredetije jóval előbb keletkezett) egyik versében különös költői hanggal találkozunk:

Piros rózsát ha szednek,
Pinkezd idejében,
Miként annak illatja
es meg vigasztalja,
ígyen urunk Jézusnak
öt mély sebét gondolván
keresztfán függesztvén
vigasztalja szívönket
oltalmazza lelkünket
örek kárhozattól.

A piros pünkösdi kép itten nem jelkép, hanem eleven, érzéki valóság; népköltészeti hatásnak tart-hatjuk. A népköltészetben sem jelkép a természeti kép, s nem is díszítő elem. hanem eredeti életszemlélet, életérzés megnyilatkozása. A magyar népdal az emberi történést mindig a természeti történéssel párhuzamosan, belőle kibontakozva, vagy pedig beléje torkollva érzékeli. A természeti nép kultúrája nyilatkozik meg életszemléletében, a természeti ember tesz vallomást elszakíthatatlan kozmikus kapcsolatairól:

Gyenge rózsza meghervad
Mikor hőség éri,
Szűz Mária hervada
Szent keresztfa alatt

Ez a költői hang eléggé egyedül áll a középkori magyar lírában. A vers fordítója ügyesen versel, de hangja e két piros színfolttól eltekintve, szürke.

A régi hősi ének a Szent Lászlóról szóló énekben olvad össze a „jámbor király“ keresztény eszményével, a roppant erőt keresztény szelídség enyhíti:

„Te arcul teljes, szép piros valál,
tekéntettedben embereknek kedvesb,
beszédben ékes, karodban erős,
lám mentent te ejtesz, ki teveled küldik.

Tagodban ékes, termetedben díszes,
váladtul fogva mindeneknél magasb,
csak szépséges császárságra méltó,
hogya szent korona téged méltán illet.

Testedben tiszta, lelkedben fényes,
szüvedben bátor, miként vad oroszlán,
azért neveztek bátor Lászlónak,
mikoron méglen iffjúdad volnál.“

A Winkler-kódex két eredeti s kiemelkedő értékű költeményt közöl: egyiknek címe: „Asztalnak szent dicsérete“:

A szent alázatosság
szerzetes asztalát
ékösejti, dicséri
és felmagasztallya,
a szent vesztegség tartás
ötet igön gyöngyözi
és meg verágozja,
az szent ájtatosság
ötet meg édösejti
és érdömösejti.

Az alázatos szerzetős
nagy édösdön eszik,
mert ő méltó reája.

amit eszik, iszik
 és ő neki a Krisztus
 nyájaskodó barátja
 és ő asztalnoka.
 Mert előtte mi vagyunk
 mind az Krisztus szerzötte
 kiről adjunk nagy hálát.

A másik: „Jó és gonosz szerzetösnek dicséreti és szidalma“:

A jó szerzetösnek
 Szíve Krisztus kerté.
 Mert ő benne plántálta
 verágoknak szépségét.
 Mert szent alázatosság
 verágozik ő benne,
 mint kék viola,
 szeretetnek rózsája,
 tisztaságnak lilioma
 benne kevélyködnek.

Szerzetesnek gonosza
 mát te rólad mongyunk,
 teljes szived mérőggel,
 és nagy álnoksággal,
 mert az engődetlenség
 és az gonosz gyűlölség
 téged mind el győzött,
 az kevélség meg hatott
 és ekképen ördög bár.
 kivel viszön nagy kénra.

A két költemény a kolostor belső életének verse, elvont ömlengés, érzelmi ellágyulás és misztikus képzelgés nélkül; viruló áhítat lüktet soraiban. A szerzetesi életformát ábrázolják, az élő, cselekvő embert jelenítik meg. Eredeti versek, a magyar nyelv és lélek

eredeti nyájassága jelentkezik bennük, akár a Döbrentei-kódex gyöngyében, az „Énekek Énekének“ fordításában.

Halábori Bertalan.

Bertalan papot Kazinczy Ferenc fedezte fel: „Mely gyönyörű nyelv .. . kivált Halábori Bertalan-nál, a Bereg vármegyében nemzetnél! S mivé leve ez a gyermeki nyájasságú szép nyelv azáltal, hogy benne erőt véve az elmélkedő ész, s mindent igazított, törvényszerűbbé tett és inkább szóla az olvasó hideg értelméhez, mint érzékéhez“. Nyílt kérdés, hogy az „Énekek Énekének“ fordítását Bertalan pap szerzetté, vagy csupán másolta? De mindenestre az ő kódex-hez fűződik egy nagy irodalmi lépésünk: a szép stílusra való tudatos törekvés.

A „Halotti beszéd“ tömör, keményfából faragott nyelve ebben a fordításban virágozik ki: buja teltség és gyengéd báj váltakozik Bertalan pap szabadversében, azóta is a magyar lírai stílus két alapvető vonása. Bertalan pap szabadította fel a magyar nyelv eredeti géniusát, talán az „Énekek Énekének“ érzékisége rázta meg, s szabadította fel ennyire a fordító lelkét és öszlőnéit; a bibliának ez a darabja volt az egyedüli alkalom arra, hogy elfojtott érzékisége, s véle természetes lírája is feltörjön.

A fordító tudatosan szépet, tökéletest akar nyujtani, néha zárójelben szövegváltozatot ajánl: „Kik lejbe feröttek (mosottak)“, „hogy lászonk (tekén-csönk)“. Gyengéd bája a klasszikus magyar elégia finom képeire emlékeztet: „Ki a pusztából fel hág: miként füstnek vesszeje“. Az eredeti szöveg buja keleti díszei hiába kísértették, képei egyszerű s tiszta érzékiségtől üdék: „én fejem teljes harmattal: és én fürtim éji csepegéssel“; „és én hasam ő illetétől megrettene“, „ő kezei völgyesek“.

A magyar idióma kivirágozik, de nem oldódik szét, a képek tömörek és drámaiak maradnak: „Te

állatod (termeted) pálmához hasonlott. És te csécsid szőlőfőhöz. Mondom felhágok az pálmára. És gyümölcsét ragadom“. Nem bőbeszédű, minden szavának eredeti érzéki ereje és kozmikus varázsa van. A magyar nyelvben ez az eredeti érzéki erő uralkodott az újabb időkig; először Kazinczy fosztotta meg tőle nyelvünket. Melléknévre még alig van szüksége ennek a beszédnek, ha fel is tűnik a melléknév, csak finom dísz a főnév uralkodó boltozatán. Balassa Bálint ennek a nyelvnek újabb virágzása. Balassa nyelvéből már európai műformák épültek, Bertalan papé még csak mérhetetlen értékeket rejtegető kincsestár. Fordítása egészében torzó, de elemei s atomjai tökéletesek, kész elemek a szép mű testéhez, s vallomások arról is, hogy milyen volt a magyarság eredeti beszéde és eleven, érzéki életszemlélete.

Szemelvény az „Énekek Éneké“-ből

„Én mezői virág vagyok. És völgyeknek lilioma, miként liliom tövis között: ugyan én barátom leányok között. Miként malos fa erdői fák között: ugyan én szeretőm fiak között. Kit én kívánok vala, annak árnyékán ülök és gyümölcse édes én torkomnak. Kiráiy engem borpincébe vőn, én bennem szerelmet szerze. Virágokkal ékesejtsetek, malos fákkal szórjatok meg engem, mert szeretet miatt ellankadék. Ő balja én fejem alatt: és ő jobbja engem megölel. Ő Jeruzsálemnek leányi esketlek titeket mezőknek kecskéire és szarvasira én szeretőmet fel ne serkentsétek, fel ne ébreszjétek: míg nem ő akarja. Én szeretőm szava íme ez hegy közbe szökdösve jött, dombokat által szökött. Én szeretőm kecskéhez hasonlott, és gim borjúhoz. íme ő mi falunk alatt áll, ablakon néz és rostélyokon kakucsol. Íme én szeretőm szól én nekem, kelj fel barátom, én galambom: én jó termetem: siess és jöjj. Mert immár tél elmúlt, hideg eltávozott és elment. Mi földönkbe virágok jelentek, irtásnak ideje bejött. Mi földönkbe ger-

lice szó hallatott, figefák bimbóztak. Virágos szőlők illatokat adtak. Kelj fel én barátom, én szépem, én galambom és jöjj el. Erős kő likakba, kő rakásnak vermébe. Mutasd meg te orcádat énnekem. Te szód hangosodjon és ílivmix;. Meri édes te szód és ékes te orcád. Fogjátok inog (ne'könk) magatoknak a kis rászokat, kik szőlőt pusztejtanak. Meri mi szőlőnk még virágzott. És én szeretőmnek: és ő én nekem, ki liliomok között ül. Míg nap támad és árnyékok elhajolnak, én szeretőm tér meg. Egy olyan ment kecske: vagy Bethel hegye béli gím borjók“.

Világi irodalom.

A Névtelen Jegyző.

A latinnyelvű gestákat, III. Béla király névtelen jegyzőjének művét, Kézai Simon és Márk barát gestáit az udvar légköréből származtatjuk. Ezek a művek közös forrásból, erednek, elsősorban a Szent László korában keletkezett, de elkallódott ősgestából merítenek, de szerzőik más műveket, okiratokat és följegyzéseket is igénybe vettek, az európai irodalom körében is járatosak voltak, tehát korszerű tudományos igénnyel dolgoztak. Gestáiróink a francia gesták tanítványai, műveik teljesen elütnek a német krónikák szellemétől, A korai Árpádok idejében a párizsi egyetem volt az európai keresztény művelődés középontja, s a magyar papok sűrűn megfordultak falai között. A magyar s a latin szellem tehát csakhamar a honfoglalás után élénk szellemi kapcsolatba került és ez a kapcsolat mindmáig ép s virágzó maradt.

Gestáink szerzői írók voltak valamennyien, egymástól élesen elütő, határozott arcú írói egyéniségek. Régiségünk képe elsősorban az ő műveikben tükröződik, magukba szívták az élet szélesebb területeinek nedveit és a szűk vallásos nézőpont fölé emelkedtek. Íróikat az egész magyarság élete, érzülete és gondolkodásmódja érdekelte, akár egyet értettek vele, mint a hivatalos udvari felfogással, akár kárhoztatták, mint a népi énekmondók „csacsogó énekeit“, de te-

kintetbe vették őket is és számoltak velük. Hol a magyarság egész történetét igyekeztek megírni, hol csupán egy korszakét, de belső mélység terén egész életünket bejárták.

Az udvari felfogást, Szent István keresztény monarchiájának szellemét, legjobban a Névtelen Jegyző testesíti meg, aki a honfoglalás történetét korának társadalmi és politikai viszonyaival elegyíti, mert a keresztény monarchiának akart történelmi ősképet teremteni, hogy igazolja és népszerűsítse. A magas udvari felfogás képviselője, a mondákat megveti, bizalmatlanul bírálja s csak azokat fogadja el, melyeknek történelmi hitelét elfogadhatónak tartja: Emese álmát, Álmos feláldozását, a fehér ló mondáját, a csodaszarvas monda kései, vérszegény változatát. Botond bizánci hőstettének mondáját elutasítja, mert hiteles nyomát nem találta meg, csupán a „parasztok hamis meséiből hallotta“, de elmondja, hogy Botond pogánymódra folyó mellé temetkezett. Szembetűnő nála a történelmi hitelre való törekvés, művét tekintélyi munkának szánta, s az udvari rétegek tetszését kívánta megnyerni véle.

Gestájának anyagát még sem meríthette tisztára irodalmi forrásokból, mert a honfoglalásról nagyon részletes, gazdag képet rajzol, de az is bizonyos, hogy a „parasztok hamis meséit“ sem vette igénybe. Fel kell tehát tennünk, hogy élt a királyi udvarban, vagy legalábbis az udvar „közelében“ egy énekmondó rend, mely magába szívta a fiatal keresztény monarchia szellemét és a hagyományt az udvar érdekeinek megfelelően átalakította s színezte. De voltak „csacsogó“ paraszti énekek is, a mezei magyarság bizonyára félig-meddig pogányszínezetű énekei, melyek a mélyréteg történelmi élményeiből merítettek, de irodalmi megörökítőre nem találtak.

Az Attila-öntudat Kézaihoz mérve szerényen jelentkezik Anonymus művében, de a honfoglalás jusát ő is Attilától származtatja. Bővebb helyet azonban nem szentelhetett a hun hagyománynak, mert a

honfoglalás történetét írta meg s műve szerkezetének arányaira gondosan ügyelt. írói képessége magas-rangú, a nemzeti hősköltemény alapvonalait és szellemét művében erőltetés nélkül fölfedezhetjük. Ihlete az ősök megdicsőülésének átérzéséből fakad, ez az ihlet hatja át minden sorát. Az ősi múlt nagyszabású rajzával a keresztény monarchia központi hatalmának akar hitelt teremteni. Anonymus szerint a honfoglaló magyarság politikai érzülete és berendezkedése s a keresztény monarchia központosító törekvései közötti nincsen szakadék, az Árpádház tehát a legteljesebb s történelmi jogfolytonosság alapján kormányoz. A vér szerződés, szerinte, csaknem a monarcha hatalmává ruházta fel Álmost, s a szerződést kötő hét vezérnél és leszármazottainak, s csupán nekik biztosított helyet a királyi tanácsban, tehát beleszólást az ország ügyeibe. Anonymus „hét vezérének“ szerepe teljese; megegyezik a királyi tanács későbbi szerepével. A; első országgyűlésről adott rajza a korabeli országgyűlésről ad érdekes képet: „Azon a helyen a vezér; és nemesei elrendezték az országnak minden szokás törvényét, meg valamennyi jogát is, hogy miképpex? szolgáljanak a vezérnek, meg főembereinek, vagy miképpen tegyenek igazságot bárminő elkövetett vétekért. Egyszermind ott a vezér vele jött nemesieinek különböző helységeket adományozott összes lakosságukkal együtt. Azt a helyet, ahol mindezt elrendezték a magyarok a maguk nyelvén Szerinek nevezték e] azért, mert ott ejtették meg a szerét az ország dolgának“. Monarchikus országgyűlés ez, melyet a király tart nemesieivel. Anonymus még megemlíti a regós éneket a honfoglalásról:

„Maguknak ők mind helyet szerezték!
És hozzá meg jó nevet is nyertek.“

De az első országgyűlésen, szerinte, már szó sincsen, „szerzésről“, a törzsek szabad foglalásáról, hanem a birtokot a „vezér“ adja nemesieinek a rajtuk

lakó szolgálkkal s földművesekkel együtt. Anonymus az egykorú képet visszatolta a múltba, hogy a monarchikus kormányforma jogfolytonosság bizonyítsa.

Arról, hogy a honfoglalás a nomád föderációk szellemében történt s ahol lehetett, elkerülte a harcot és megegyezést teremtett, Anonymus is beszámol: „Mikor Léi, Bulcsú, Botond és a többi vitézek a második esztendőben nagy diadallal, épen és sértetlenül visszatértek Árpád vezérhez, nagy öröm támadt a vezér egész udvarában. Csaptak nagy vendégséget s minden nap pompásan lakmároztak a magyarok együtt a különböző nemzetekkel. Midőn a szomszéd nemzetek hallották véghezvitt jeles cselekedeteiket, Árpád vezérhez özönlöttek; igaz hűséggel hódolva szolgáltak neki, de volt is részük jó gondviselésben; így azután sok vendég háznéppé vált.“

Leírása nemcsak arról tudósít, hogy a nomád föderációk hagyománya, az emberséges megegyezésre való törekvés elevenen élt az Árpádkorban, hanem az Árpádok birodalmi gondolatáról is. Az Árpádok a nomád föderáció gondolatából korszerű birodalmi gondolatot alkottak, észrevették a Kárpátok medencéje körül élő népek közös történelmi végzetét, s anélkül, hogy népi jellegük erőszakos kiirtására törekedtek volna, egységes, nagy népcsaládba akarták egyesíteni őket. A nagy kelet-közép-európai birodalomnak terve folyton felüti a fejét egészen Hunyadi Mátyásig, e föderatív gondolat egyik legnagyobb magyar képviselőjéig.

A második reformátor.

Kézai Simon, Kún László udvari papja igen keveset beszél Kún László nagyapjáról, IV. Béláról, akit talán éppen a legnagyobb árpádkori reformátornak tekinthetünk. IV. Béla koráról külföldi írók tudósítanak, de közvetlen émények alapján: Rikhárd szer-

zetes, aki Juliánus barát nagymagyarországi útjának éhnyeit jegyezte fel, Rogerius nagyváradi kánok, aki „Siralmas ének“ írt a tatárjárásról és Tamás spalatói érsek historiájának a tatárjárásra vonatkozó közlései. Mindhárom idegen papok írták, akik hűvös, tárgyilagos szemmel, kívülről nézték életünket, de jóindulatú együttérzéssel viseltettek irántunk, éppen ezért az Árpádkor belső fejlődéséről nélkülösfeeteően adatokat közölnek.

Rogerius mester és Tamás spalatói érsek nemcsak a tatárjárásról írnak, hanem a nagy történelmi tragédiát megelőző siralmas társadalmi viszonyainkat is feltárják. A magyar oligarchia a tatárjárás előtt éppenolyan siralmas szerepet játszott, mint Mohács előestéjén. A királyi jószágok az előbbi uralkodók könnyelmű adományozásai folytán jelentéktelenné olvadtak, a főispánok birtok híjján katonaságot nem is tarthattak, amidőn hadba indultak „egyszerű vitéznek“ látszottak. Az oligarchák pedig „annyira megvagyonosodtak, hogy a királyokat semmibe sem vették“. A tatár veszedelemben sem hittek, elhomályosította tekintetüket a hanyatlásnak indult vezetőréteg örök kórsága, a teljes felelőtlenség. ÍV. Béla szeaaheszállott velük, le akarta törni őket s merész reformot tervezett, a nemzet regenerálásának reformjai: keleti erővel, friss keleti vérrel; ezt a nagy szándüeteát törte ketté a tatárjárás.

Nem véletlen, hogy az ő uralkodása idején indult keiéire Juliánus barát, hogy őshazánkat, s a Volga mentén lakó magyarokat fölkeresse. Juliánus vállalkozását seniraiesetre sem tekinthetjük regényes vállalkozásnak, hanem a vészeket sejtő és menekvést, ratgójhodást kereső társadalom lelkiismerete nyilatkoatt meg hősi étjában. Útközben megismerkedett a keleti szabadsággal: „Ahány falu, annyi fejedelem, kik közül egyik sem tekinti magát a másik alattralójának“. A népek mellérendeltségének gondolata tehát kelet felé tovább élte a maga életét; a mellérendelt-

ség volt a keleti törzsek általános életformája, míp, egy-egy nagy kán rendkívüli történelmi vállalkozásra nem sorakoztatta őket. Juliánus az eredeti keleti közösségi életet is színről-színre láthatta: „Aratás idején egy-egy falu valamennyi férfi a együtt megy a mezőre, együtt arat mind, s az egész tartomány („Alania“, a Kuma és Terek folyók mellékén) hosszában és széltében ezt művelik. S akármi dolguk van a falun kívül, akár fahordás, akár más, mind fegyveresen együtt mennek...” A Volga mentén megtalálta az ómagyarokat, kik örvendezve fogadták s az új Magyarországról híven faggatták. És „bármit akar vala nekik akár a hitről, akárcsak egyébről előadni, a legszorgalmasabban hallgatják vala, mivel nyelvök teljességgel magyar vala, és megértik vala őt és ő azokat. Pogányok, istenről semmi ismeretök nincs. De bálványokat sem imádnak, hanem úgy élnek mind a vadállatok. Földet nem művelnek, ló-, farkas- s efféle húst esznek; lótejét és vért isznak. Lóban, fegyverben bővölködnek és igen serények a hadakban. Tudják a régiek hagyományaiból, hogy azon magyarok tőlük származtak, de hogy hol vannak, nem tudják vala.” Juliánus már teljesen keresztény szemmel nézte a maradék ómagyarságot, belső világába nem tudott behatolni. Élményeit rendtársa írta le, lehet, hogy ő rajzolta el az ómagyarság szellemi képét; ez azonban nem is fontos. Juliánus a keleti nosztalgia megszállottja volt, akár IV. Béla. Elevenen élt bennük az őshaza tudata és a magyarság keleti vérrel való felfrissítésére gondoltak, aminek a kunok befogadása csak egyik mozzanata volt. IV. Béla jobban érezte mindenkinél, hogy egységes és erős magyar birodalomra van szükségünk a Duna-Tisza táján, a külső s a belső helyzet egyaránt ezt sugalmazta neki. A belső kérdést, az öncélú oligarcha háttérbeszorítását, a „nép“, a magyar tömegek keleti felfrissítésével s gyors szaporításával akarta megoldani, ő már nem keleti konföderációt akart, de európai magyarsággal áthatott keleti koncentrációt:

a külső veszedelem is erre készítette. Nagy tervével magányos maradt, talán a legmagányosabb árpád-házi királyaink között.

Kún László nagyapja nagyszerű szintézist akart csinálni az európai magyar gondolatból és keleti nosztalgiánkból, unokáját azonban már teljesen a keleti nosztalgia szállotta meg, a féktelen pusztai szabadság s dacolni próbált a korról és Európával.

Attila-reneszánsz és a népfelség elve.

Kézai Simonnak, Kún László udvari papjának egészen másféle élményekben volt része a királyi udvarban és a király környezetében, mint a Névtelen Jegyzőnek. Kún László korszerűtlen és tragikus Attila-reinkarnáció volt: a kún vér visszakergette őt történelmünk legmélyére: Attilához, a mitológiába. Pogány keleti hordákkal barátkozott, sátrak alatt tanyázott, kúri nőkkel szeretkezett és folytatni szeretne volna az abbamaradt Attila-vállalkozást: pogány lovas hadak élén megtámadni Rómát. Kézai Simon krónikája arról tanúskodik, hogy vállalkozásának visszhangja volt a magyarság körében: maga Kézai is, a pap, mellékesen kezeli a „szent királyok“ szerepét és minden írói erejét az Attila-mondára fordítja. Kézainak a hún-hagyomány a fontos és a nomád társadalomról egészen más képet rajzol, mint Anonymus, közelebb áll a mezei magyarság folyton fortyogó és „visszahatásra“ kész lelkéhez, mint a Névtelen Jegyzőben kikristályosodott „magas“ történelmi szemlélethez.

Kézai Simon régi teljességében meséli el a csodaszarvas mondáját: „Mínthogy Hunor s Mogor első szülöttek valának atyjoktól megválva külön sátorba szállnak vala. Történt pedig, hogy a mint egyszer vadászni kimentek, a pusztán egy szarvas ünőre bukanának, melyet, amint előttük futott, a Meotis ingoványaiba kergetének. S midőn az ott szemük elől tökéletesen eltűnt, sokáig keresek, de semmi módon

nem találhatták. Végre is az említett ingoványokat bejárván, azon földet baromtartásra alkalmasnak szemlélték. Visszatérvén onnan atyjokhoz s búcsút vévén tőle, minden vagyonostól a meotisi ingoványok közé szállának lakozni. . . Hatod évre tehát kimenvén véletlenül a pusztában Belár fiainak nejeire, kik férjeik nélkül sátrakban tanyáznak, s gyermekeikre bukkának, kiket is vagyonostól sebes nyargalva a Meotis ingoványaiba vivének. Történt pedig, hogy azon gyermekek közt az alánok fejedelmének Dulának két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Mogor vévé nejl. S ezen nőktől vették eredetüket minden hunok és magyarok. S miután azon ingoványok közt hosszasabban időztek, lón, hogy igen erős nemzetté kezdtek növekedni és a tartomány őket befogadni és táplálni nem bírta“.

Ez is eredetmonda, de a török serénység és valóságérzék mondája; a csodaszarvas az ingerlő, cselekedetekre és vállalkozásokra ösztönző természet küi dötte. A csodaszarvas-monda Anonymusnál is feltűnik, kopottan, vérszegényen: „Mikor a Garam folyó mellett lovagoltak (t. i. Bors és vitézei), egy szarvas futásnak eredt előttük és nekivágott a hegytetőnek. Bors nagysebesen üzöbe fogta és a hegyormon lenyilazta. Majd azokat a hegyeket ott köröskörül szemügyre vette, az a gondolata támadt, hogy várat épít ott. Azonnal össze is gyűjtött sok-sok várnépet és egy magasabb hegy ormán igen erős várat emelt; egyszersmind a maga tulajdon nevét ruházta rá, úgy, hogy Bors várának hívják.“ A „csodaszarvas“ még egyszer megjelenik a magyar mondában, Szent László előtt égő gyertyákkal agancsain, mint a keresztény kozmosz küldöttje. A baranyai népköltészet a csodaszarvas mondájának ezt a végső arcát őrizte meg; a monda fejlődése jellemzően példázza a magyar lélek fejlődését.

Priskus Rhetor, aki megfordult Attila udvarába, érdekes képet fest a nagy kánról. Attila egyszerű; élt, egyszerűen öltözködött, fatányérról evett, fakupá-

ból ivott; komoly-komor méltóság öntötte el alakját. Igazi nomád kán volt: természetes lényének vonzóerejével s méltóságával hatott; hatalmának ós erejének nem volt szüksége külsőségek támogatására; a határtalan sztyep, a nagy természet fia volt. Kézai Simon kissé átrajzolja az ősi képet, s Attilát barbár pompa fénykörébe helyezi; az író bizonyára a kor ízlésének hódolt ezzel. Attila nomád lényét azonban a maga teljességében kifejezi: „örszemeit a világ négy tája felé osztotta szét“, írja Kézai, mintha Buga kaján sírfeliratát olvasnók. Elmondja, hogy „szerfölött buja is vala“, „nem győzött betelni szerelmével*4. Kézai közvetlen közletről szemlélte az Attila-reinitarnációt, Kim Lászlót, akiből Attila erényei nem hiányoztak: nagy bujasága mellett valóban „Mars fia“ volt, kinek „csillagzata fogantatása és születése napjától fogva neki bátorság és más természeti erények dolgában erőt és gyarapodást szolgáltat“. Kézai úgy beszél Kún László születéséről, mint a nomád kán misztikus fogantatásáról, akinek a „csillagzat“, tehát a „türk ég“ ad erőt, hatalmat, s hivatást különös emberi rendeltetésének betöltésére. Hiába teszi hozzá, hogy Kún László a „szent királyok“ híve volt és „szellemi“ támogatásukban bízott; Kún Lászlóban mégegyszer s utoljára a nagy pusztá fia jelentkezett s a türk ég küldötte: hadi vésznek és új keleti föderáció megteremtőjének, de a magyar tömb már eltemette a nomád örökséget, s Kún László nagy álma polgárháborúk csetepatéi közepette foszlott szét.

Meglepő tudósítást nyújt Kézai a hun birodalom társadalmi berendezéséről. „S állítanak magok között egy Kádár, nevezetű bírót, a Torda nemzetségből, ki a köz hadi népet ítélje, a viszálykodók pereit igazítsa, a gonosztevőket, tolvajokat, latrokat büntesse; úgy azonban, hogy ha azon bíró mértéktelen ítéletet hozna, a község megsemmisítve visszavonhassa, a vétkes kapitányt és bírót letehesse, mikor akarja. Mert azon törvényes szokás a hunok, vagy magyarok közt Gyeics vezér, Tukson fia idejéig sértetlenül fel vala

tartva. Mielőtt ugyanis a magyarok megkeresztelkedtek és keresztényekké lettek, a kiáltók a táborban illy szavakkal gyűjték hadba a magyarokat: Isten és a nép szava, hogy ez s ez nap, ez s ez helyen kiki fegyverben pontosan megjelenjen a közösség tanácsát és parancsát meghallani. Valaki tehát a parancsot helyes okát nem tudva adni, megvetette, az olyat a scythiai törvény karddal vágatta ketté vagy veszett állapotoknak tetette ki, vagy a köznép szolgaságába taszította. Tehát az ilyen vétkek és kihágások választották el egyik magyart a másiktól; különben, miután minden magyar egy apától s egy anyától származott, hogyan mondhatnánk egyiket nemesnek, másikat nem nemesnek, ha illy esetekért elmarasztva nem lett volna szolgává⁴. Kézai kimondja az egységes és egyenrangú tagokkal bíró népközösségnek és a népfölségnek elvét. Az ő világában magyar s magyar között nem lehet különbség, hacsak a közösség valakit vétkéért a népcsaládból ki nem taszít. Minden döntő dologban a közösség határoz, s a közösség megbüntetheti azt a bírót, vagy kapitányt, aki helytelenül jár el tisztében. Váczy Péter, Kézai legkitűnőbb ismerője azt állítja, hogy Aquinói Tamásnak a népfölségről vallott elve hatott Kézaira, aki, hogy elgondolásának történelmi hitelt szerezzen, visszatolta a hún időkbe. Kézai korában már erősen mozgolódott a köznemesség, s előrenyomult a megyei életben, ez a társadalmi mozgalom is hatást gyakorolhatott reá. Úgy vélem azonban, hogy mélyebbre kell mennünk. Kézai népfölségének őseit azokba a „pogány“ lázadókból látom, akik Székesfehérvárra érve azonnal vezetőket választottak maguk közül, emelvényeket róttak, s választott vezetőiknek beszédét kívánták hallani. Ez is a népfölség elvének megnyilatkozása volt gyakorlati síkon. Kún László nomád szelleme, s nagy keleti álma arra ösztönözte Kézai Simont, hogy mélyen visszamenjen a hagyományba, ősi rétegek vetődtek fel benne: a hún monda s a népfölség, a kettőt szervesen összekapcsolta; valószínűleg önkényesen, önkényessége azonban nem gá-

tolja azt a véleményünket, hogy mindkét ni alt-élménynek mély történelmi gyökerei voltak.

Az első Árpádok alatt fölbukkanó széles közösségi gondolat, s a magyar tömegek páratlan emberi önérzete a XIII-ik század végén Kézai Simonban irodalmi tolmácsra talált. Kézaiban bontakozott ki a fajtestvériség gondolata is. Már Anonymus is kikel a magyarság testén élősködő idegenek ellen, Kézaiból azonban „kuruc“ indulatok törnek ki: „S miután Péter uralkodni kezdett, a királyi méltóság minden szelidséget levetkezé és német dühösséggel tombolva az ország nemeseit megveti vala, az ország javait a németekkel és olaszokkal főnhéjazva és telhetetlen szívvel falván... De szerfölött kicsapongó is vala, s inasai féktelen bujaságukat csúfosan üzve, a magyarok nejeit és leányait, ahol csak Péter király járt s kelt, erőszakosan megfertőztetik vala“.

Kézai Simon átdolgozója még továbbmegy. Elmondja, hogy a múltban nemcsak azok lettek szolgiává, akik a közösség ellen vétettek, hanem „sok magyar nemes Koppány vezérrel tartott és a keresztségét s hitet megvetette, csúf szolgálásra vettetett, mert azon dolgok folyásában azt ítélték nemesebbnek, aki Krisztus hitéhez tovább ragaszkodott.“ Az átdolgozóban már egész határozottan megnyilatkozik a közösség minden tagjáért való felelősség gondolata, s bírálni merésze a kereszténység terjesztésének módszerét. A magyar író egyik legmélyebb vonása, a közösségért érzett és vallott felelősség elve tehát már elevenen élt régiségünkben, a jövőben pedig lassanként minden más elv. fölé emelkedik

Kálti Márk krónikája

Kálti Márk székesfehérvári örkanonok 1358-ban írt krónikájának eredeti kéziratából tizenöt esztendő múlva másolták a díszes Bécsi Képes Krónikát. Kálti Márk munkája mindenekelőtt az Anjouk korának szellemét tükrözi: a gesták hagyatékából lovagvilágot

alakított, királyai lovagi erények megtestesítői. Ha Anonymus a keresztény monarha és a keleti kán birodalmi gondolatának egybeforrasztója, Kálti művében a latin lovagság és a magyar katonai szellem egyesül; ő is a latin-magyar kapcsolatok folytonosságának hirdetője.

Anonymus és Kézai Simon elsősorban politikusok, Kálti Márk költő; az állameszme, a társadalmi és a politikai berendezkedés alig érdekli, de annál inkább magába szívta a lovagi regényességet; a lovagi regényesség melleit azonban egy másik epikai elemet is Zilálunk műveben: a magyar mondavilágot. Kalandos, izgalmas harcok sorakoznak krónikájában, nem szűkszavú mint a gestaék, az eseményeket részletesen és érdekfeszítően meséli, a regényességet alaposan kiaknázza. Az események rugóját az emberi jellemben keresi, ezáltal a magasabbrendű epikai ábrázolás első magyar képviselőjévé emelkedik.

Kálti Márk természetesen másként bánt a magyar mondakinccsel, mint a gestaírók. A gestaírók elsősorban állampolitikai gondolataik igazolását keresték a hagyományban, Kálti pedig az érdekességet, a regényességet. Az ő műve ad jogot arra, hogy árpádkori hagyományunk költői gazdagságáról beszélhessünk. Arany Jánost annyira meglepte a Képes Krónika költői telítettsége, hogy naiv eposzunk nyomait és vázát kereste benne. Kálti Márk azonban nem a népmondák „tisztá” képviselője, hanem éppen eleget merített az udvar lovagi szemléletéből és hagyományaiból, s a magas társadalmi rétegek történelmi tudatából.

Munkájában hiába keressük a történelmi „fegyelmettséget”, a szerkezet szikár egységét, inkább egy-egy fejezet tökéletes kidolgozására fordítja erejét. Az ősi énekek hősi kinyilatkoztatása nemes ódái hevületté forr nála; különösen Szent Lászlónak, a magyar lovag ősképének dicséretében zeng tisztán a „nemzeti óda” hangja. Latinos simaság él benne; új vonás a magyar irodalomban: a Zách Felicián-est leírásában

keményen elítéli a lázadót, de utána rögtön rátér a kegyetlenkedő Károly Róbert szerencsecsillagának hanyatlására, balszerencséjében Isten büntető ujját keresi. A szenvedélyesség és a finom sejtetés hangját egyként meg tudja ütni. Nagy Lajos idejében írt, a lovagi regényességet az Anjouk udvarában szívta magába, az igazi magyar lovagkort mégis az Árpád-korban keresi; magyarságának és odaadó hagyománytisztelőtének ez a legkülönb bizonyítéka.

Szemelvények a „Képes Krónikából“.

Kálti Márk jegyezte fel a csodaszarvas-mítosz utolsó magyar hullámát: „És mikor ott állottak Vác táján, ahol most Szent Péter apostol temploma áll, megjelent nekik egy szarvas, agancsa telve égő gyertyákkal és futni kezdett előttük az erdő felé és azon a helyen, ahol most a monostor van, megállott. És midőn a vitézek rá nyilaztak, a Dunába vetette magát és többé nem látták. Ennek láttára így szól Szent László: „Bizony nem volt ez szarvas, hanem Isten angyala“. És szól Géza király: „Mondd meg nékem édes testvérem, mit jelentenek az égő gyertyák, melyeket szarvain láttunk?“ Felelt Szent László: „Nem szarvak azok, nem is égő gyertyák, hanem ragyogó tollak; és azért állott meg, hogy megmutassa a helyet, ahová a szent Szűz templomát építsük és sehová más-hová.“

Kálti Márk látomása gótikus stílusú látomás; a gótika szélesebb magyarországi térhódítása is az Anjouknak köszönhető. A csodaszarvas itten már a keresztény kozmosz küldöttje, a keresztény Isten hírnöke, a szent meglátja benne az angyalt, a többiek csak csodálatos természeti látomásnak vélik. A szent a dolgok és jelenségek mélyére lát, s fölfedezi metafizikai értelmüket: így olvad az utolsó magyar csodaszarvaslátomás, az ótörk mítosz keresztény angyallá, o keresztény ég küldöttévé.

A mogyoródi csatában a hercegek megverték Salamont; Kálti Márk nemcsak a harcot s előzményeit, hanem a holttestekkel borított csatamezőt is leírja; leírása híven jellemzi epikai erejét és érettségét: „Mikor László sóhajtozva lovagolt a holttestek között, megpillantotta Erney ispán holttestét és tüstént leugrott lováról, átölelte őt és sírva szólott: „Erney ispán, békeszerető ember! Siratlak téged, mintha íesvérem volnál, mert szíved és eszed békeséges vala.“ És fölemelte saját kezével és meghagyta katonáinak, hogy Bácson tisztességesen temessék el. Es amikor tovább ment, megpillantotta Vid holttestét és így szólott: „Fájlalom halálodat, bár mindig ellenségünk voltál. Bárcsak győztél, megtértél volna és békességet szerezteél volna közöttünk. De csodálkozom azon, hogy noha nem származtál hercegek nemzetségéből, miért óhajtottad mégis a hercegséget, sem királyok véréből, miért vágytál mégis a koronára? íme, szívedet, mely a hercegségre sóvárgott, lándzsa járta át. és fejedet, mely koronát kívánt, kard hasította szét.“ De azért őt is eltemettette. Hanem Géza és László katonái, kik a Vid keltette harcban testvéreik vagy fiaik halálán keseregtek, tüstént leugrottak lovaikról, keblét késsel fölhasították, azután szemek ezek és azokra földet dobtak, mondván: „A te szemid sohasem laktak jól kinccsel és méltósággal, most hát lakjék jól kebled és szemed földdel“. A csehek hercege, Ottó pedig, ki életét tette érettök kockára, gazdagon megjutalmazva hazatért“.

Kálti Márk krónikáiból legújabbán Kardos Tibor fordított le szemelvényeket, ugyanő írt tanulmányt róla.

A mezei magyarság.

A mezei magyarság képét hiába keressük a gesták ódon, nemes freskói között; az egykorú történeti források mégis sok mindent elárulnak róla. A keresztény monarchiával szemben csakhamar föl-támadt az ómagyar szellemű visszahatás; első kép-

viselője Aba Sámuel volt, aki kiűzte az országból a velencei Pétert, Szent István méltatlan utódját. Aba Sámuel története az első hiteles adat arra, hogy az ómagyar hagyomány menedéke a nép, a mezei magyarság lett. Aba Sámuelre nem lehet ráfogni, hogy a pogánysághoz szított, a történeti tények inkább hívő kereszténységéről tanúskodnak, uralma alatt a pogány lélek nem jutott szóhoz. Az volt ellene a legfőbb vád, hogy a parasztokra támaszkodik, velük eszik, jár s lovagol. Parasztok alatt a mezei magyarságot keli értenünk, a szabad földművesréteget, melynek életszínvonala a mai kiscgazdák életszínvonalához mérhető. Aba Sámuel tehát társadalompolitikai mozgalom élére állott, s a kiváltságos udvari réteggel, a főnemesesség csirájával és a kiváltságokat élvező idegenekkel szemben a széles magyar közösségben kereste támaszát.

Szent István úgy szerzett birodalmi támaszokat magának, hogy feltétlen híveit nagyarányú javakkal ruházta fel. A magyarság széles rétegei ekkor már földművelésből és állattenyésztésből éltek; a megművelt földek mennyisége nem lehetett nagy, korlátlan legelők sem állottak rendelkezésükre, tehát bizonyos elszegényedés következett be, az életszínvonal süllyedi, az elégedetlenség egyre jobban terjedt. Nagyszámú magyar került szolgai sorba is, mert nem vette fel idejében a kereszténységet. A mezei magyarság a friss keresztény monarchia életében nem kapott közjogi szerepet, s a törzsi önállóság megszűnése után teljesen a központi hatalom jogara alá került. A szabad mezei magyaroknak és a szolgává süllyesztett rétegnek tehát éppen elegendő oka volt az elégedetlenségre, mely Aba Sámuelben találta meg a szövetségését. Aba Sámuel a Szent István alatt felnőtt előkelők s az idegenek egy részét egy lakoma után lebunkózó tattá; viharos, elnyomott magyar indulatokat szabadított fel. Az Aba-mozgalomban tagadhatatlanul olyan széles közösségi öntudat jelentkezik, amilyenről

abban az időben Európában szó sem lehetett, tehát forrását az ómagyarságban kell keresnünk. Az Abamozgalom arról is tanúságot tesz, hogy a régi magyarság széles rétegeiben milyen fejlett és makacs öntudat, önérzet élt. Ez az önérzet a magyarság egyik legszívósabb és legbecsesebb emberi vonása.

A visszatérő Péter Aba Sámuel megölette; hívei egy kis falu templomában temették el. Holttestét csak néhány év múlva vitték Sárra, a monostorba, melyet Aba építtetett. Kézai jegyzi fel, hogy „midőn testét a sírból kiásták, szemfedőjét és öltözetét rothadatlan, és sebhelyeit begyógyulva találták“. Az Aba-legenda nem virágozhatott ki az udvar légkörében és a kolostorokban, lenn maradt a népben, s tanúság, hogy volt „népi történelem“ is; eredeti népi történelemszemlélet.

Az első Árpádok idejében több pogánylázadás tört ki, melyeknek borzalmait élénken ecsetelik a krónikák, s megemlítik azt is, hogy milyen pogány szokások lettek úrrá: leberetválták a hajukat, csak három csimbókot hagytak hátrül csüngeni, áldoztak a régi isteneknek, megették a lóhúst, ajándékot vittek fának, forrásnak és kútnak, s a természetben elvonulva áldoztak régi istenüknek, vagy isteneiknek. A „varázslók“, a sámánok utódai megint előbújtak, s egyikük, Rasdi, I. Béla börtönében halt éhhalált. Az I. Béla idejében kitört pogánylázadásról azonban társadalompolitikai színezetű dolgokat is mondanak az emlékek. A király törvényt akart hozni a kereskedők zsarolásának megakadályozására, s ennek megvitatására minden faluból két-két értelmesebb előjárót hívott a székesfehérvári tanácskozásra. I. Béla tehát, mai kifejezéssel élve, enyhíteni akart a mezei magyarság nehéz gazdasági helyzetén. A követekkel azonban tömérdek nép érkezett Fehérvárra, parasztok (tehát köznemesek) és szolgák (bizonyára szolgai sorba süllyesztett magyarok) és „a nagy tömeg azon-

nal elkezdett zajongani, elöljárókat választott, mind olyanokat, kik a régi pogányság hívei voltak, azoknak emelvényeket rögtönzött fából, hogy messziről lehessen őket látni és hallani“, s követeléseikről a királyt is értesítették. A követelések vallási és gazdasági-társadalmi követelések voltak.

A „pogánylázadás“ tehát elsősorban politikai forradalom volt, a mezei magyarság mozdult meg ismét az ősbibb és szélesebb közösségi elv nevében. A régi közösség emléke mélyen fölkaavarta a lelkeket és felszínre hozta a pogányságot is. A nomád lélek és a nomád szabadság-élmény mozdult meg; a nomád alig ismert társadalmi rangot, mindenki egyenlő részt vett a harcban, a kockázatban s egyenlő része volt a zsákmányban. Egyéni, harci érdem útján mindenki előtt nyitva állott az emelkedés útja, de a fölemelkedő egyének nem alkottak zárt és merev osztályt. A nomád „fő“-nek hatalma korlátlan volt, de természetes erényeivel és képességeivel kellett hatalmát biztosítania, máskülönbben az inkább vezérségre termett sorstárs a közösség helyeslése mellett egy-kettőre eltüntette. A nomád életben tökéletes „természetes kiválasztás“ uralkodott. A monarchia megalapítása ezt a nomád társadalmi rendszert egy-kettőre megsemmisítette. Az udvar körül kialakult a kiváltságosak, a főnemeselek csirája, kiváltságokhoz jutott a papság, a kereszténységhez való hűség mértéke döntötte el a társadalmi rangot és szerepet, tehát kezdetét vette a társadalmi rétegeződés. Az ómagyarság csakis hadi érdemet és természetes erőt ismert, s egyelőre nem tudott hozzá szokni a keresztény monarchia új értékrendszeréhez, a kemény s mindenkire kiterjedő, a törzsi önkormányzatot teljesen megsemmisítő központi hatalomhoz. A kán legfőbb hadúr volt, a király az egész élet legfőbb sáfára s a letelepedett közösség társadalmi és gazdasági elrendezésének korlátlan ura. Anonymus már nem akart tudni erről az ellentétről, de a mezei magyarság tudott róla s bizonyoságot tett.

hogy a hajdani „kánok“ hadi diktatúráján belül az ember szélesebb gazdasági, társadalmi és szellemi-vallási szabadságot; élvezett.

Jegyzet. Az Árpádkor történetére nézve l. Pauler Gyula könyvét.

Világi költemények.

Ör soros vers maradt fenn az udvarházak költészetéből:

„Emericus Therek
köszön Krisztinának,
legyen könnyebb inának.
Száz jó napot
Kétszáz jó éjt hozzája“.

Ez a verses köszöntő 1484-ből maradt fenn, a tömény magyar versek sorába tartozik; jelentősége annál nagyobb, meri; a mezei udvarházak „stílusa“ szólal meg benne. A XVI-ik században elemi erővel tör fel az ének, a nótára szerzett, s zenével, lanttal kísért vers. Énekkultúránk nem a XVI-ik században keletkezett; a nagy század azonban megőrizte, könyvekbe mentette a magyar ének szövegeit, melyek az előző századokban szájról-szájra folydogáltak. Az énekkultúra gócai a mezei udvarházak voltak; itt éltek a borral s búzával jutalmazó mecénások és részben az énekszerzők is. A régi magyar kultúra folytonossága elsősorban az ének útján nyilatkozott meg; az ének volt a szétszórt mezei magyarság közös irodalmi élménye, s a kúriák lakói nemcsak fenntartásához, hanem fejlesztéséhez is hozzájárultak.

Emericus Therek verse tömör remek; a magyar líra eredeti természetéről sok mindent elárul. Úgy kezdődik, mint bármelyik régi levél, majd pajkos hangba csap, a végén pedig két köszöntő sor következik, de köszöntésében nincs semmi szokványosság

úgy pattant ki a vérből, s az elméből Ez a közvetlenség nyilatkozik meg az 1463 tájáról való éneklöredékben is:

„Mikor magyar király zászlóját lálá.
jó lovának száját futni bocsátá.“

A kép a cselekvő ember közvetlen, el nem rajzolt mozdulatát örökíti meg. Aki így írt, azt írta, ami szellemében és testében valóban élt; az élmények ák emlékek érzéki valósága ennek a költészetnek saját-ságos szépsége.

Az udvarházak költészete lett később a kéziratos daloskönyvek táplálója. Az irodalmi tudat fejlődése és a világias szellem terjedése gyűjtőket teremtett, akik jegyezni kezdték a lírai közkinccet. A világi líra rendszeres följegyzése későn indult meg, a magyar énekkultúra mélységét és gazdagságát tehát legfeljebb sejteti.

A középkor végén s az újkor elején néhány régi históriás éneket megkímélt az idők vihara; a XVI-ik században nyomdafestékhez jutott históriás énekek tömege tanúsítja, hogy milyen ősi és egyetemes magyar műfaj nyomai ezek a maradványok. A régi hősi énekek, a nemzeti mítoszok lassanként históriás énekké koptak, a közelmúlt események hűséges megörökítőivé. A valóságérzék fejlődése megfosztotta az ősi műfajt költői varázsától; sokszor „tudósítással“ silányította.

Szabács 1476-ban történt ostromáról tudósít a „Szabács viadaláról“ szerzett ének. Gergely deák urának, Both Jánosnak veszedelmét foglalta versbe. Szabatkay Mihály Beriszló Péter veszprémi püspöknek, a „papbánnak“ vitézségét és veszedelmét örököltette meg; egy török rabot szólaltat meg, véle énekel-teti a papbán dicséretét. Bizonyos balladai magvat találunk Szabatkay Mihály énekében; a históriás ének

színvonala rögtön magasabbra szökik, felfelesillan benne a balladai látás. A régi hősi énekek mítoszának jogutódja a ballada: az újabb magyar mítosz.

A századforduló mesgyéjén írta Apáthy Ferenc „feddő énekét“, új műfajt teremtett, mely a XVI-ik században lombosodik ki. Az egész társadalmat ostromozza; egyetemes erkölcsi elégedetlenség jelentkezik benne s bíráló merészség: a XVI-ik század szellemi csirái.

Temesvári Pelfoárt

(1435 (?)—1504)

Ha a középkori magyar vallásos irodalom legkimagaslóbb alakját keressük, Temesvári Pelbártnál kell megállapodnunk. A vallásos irodalom minden útja összefut benne: a legenda, a példák, a hittudomány, a tudományágak mint a hittudomány függvényei, a vallásos képzelet gazdagsága, a szónoki képesség, az írástudás és az újkor első, friss leheleteként a fejlődő valóságérzék. Életéről nem sokat tudunk. Temesvárott született, mint ferencrendi szerzetes a krakkói egyetem hallgatója volt, 1483-ban a budai rendházban él, „tanít, ír és szónokol. Munkái közül a Szűz Máriát dicsérő „Stellárium“ és a szent beszédeit tartalmazó „Pomerium“ a legnevezetesebb.

A középkor határmesgyéjén teljes erővel fellángolt benne a középkor egész hite. De ugyanolyan erővel izgatta őt már a vallás világának minél közvetlenebb, minél érzékelhetőbb ábrázolása. Jámborul bizonyára elképzeltük — írja a Stelláriumban — hogy a világ teremtése előtt a Szentháromság személyei közt tanácskozás folyt ennek a világnak a megteremtéséről . .. Első kérdés: Vájjon kell-e teremteni angyali természetet? ... Az első kérdés tehát a Szentháromság tanácsában tárgyalás alá került.“ Az egyházi zsinat képe ez égi mezőkre vetítve. Isten gondoskodott, hogy az „égi haza polgárok híján ne maradjon“, akár a földi király az államáról. Az isteni gond-

viselés nála a józan emberi megfontolás alapján cselekszik: „A Szentháromság személyeinek tanácsában egy második terv keletkezett arról, hogy mikor kell a megtestesülésnek történnie, avagy a világ kezdetétől fogva, a bűnbeesés után mennyire halasztható el?”

A szent család Egyiptomba való meneküléséről valószínű képet rajzol: „Ki tudná eléggé átérteni, mennyi nélkülözésen, fáradtságon és könnyhullatáson ment akkor éjjel-nappal keresztül Mária ilyen pusztaságon, ahol még egy vendégfogadó sem volt, csak folytonos küzdés, aggodalom és remegés!” De rögtön mellette szökőforrásként csap fel a vallásos ihlet. „Szomjúhozol — mondja Mária keresztfán kínlódó fiának — mért nem tudtam Neked vizet nyújtani én, aki mikor csecsemő voltál, égből patakozó szüzi tejjel tápláltalak!”

A keresztény irodalom először átfestette a földi életet az égi mezők színeivel, beléje lehelte az isteni tájak lelkét. Utóbb a földöntúli látomást alakította földivé, emberivé. A „Stelláriumban“ Mária testi szépségéről szól, mind a nagyság, mind a szín és külső báj szempontjából: „Ami a nagyságot illeti. . . sem nagyon magas, sem nagyon kicsi nem volt, hanem olyan nagyságú, mely megfelel a női alkatnak. Színe fehér-piros volt. Haja nem lehetett fodor, mert ilyen csak a nagyon hideg természetű embereknek van. De ritkás és szőke sem volt, mert az ilyen hajfürtök tompult és taníthatatlan elmére vallanak. A vörös haj viszont forró vérmezsékletre vall, tehát bizonyára barnába hajlók voltak a szent szűz fürtjei, szemei pedig feketék.“ Arca „a tejnek és rózsának színeivel volt telefuttatva“. „Szentséges szája vonzó, kellemes és minden édességgel teli. Ajkai pirosas színűek, nem nagyon duzzadtak, az első ajak kissé előre nyúló s teltebb a felsőnél s ez ígén illik hozzá. Az előbb említett arcismerők szerint ugyanis ez a nagylelkűség és hősiesség vonása. Fogai hófehérek, egyenesek, egyformák és ragyogók. Álla vonzó szabású, egy kissé négyszögű alakra hajló. Nyaka nem nagyon testes,

nem is sovány, de szép ívelésű. Kezei fehérek, arányosak. Ujjai gömbölyűk, vékonyak, hosszúak, kecsesek. Lépése nyugodt, fegyelmezett. Járás közben magatarlóan szemérmes, s fejét kissé a földre hajtja, mint szemérmes és alázatos szűz. Hangja tiszta és csengő, édes és kellemes. Állandóan szerette a csendet, keveset beszélt . . . Pelbárt Mária-képében a klasszikus reneszánsz-szépség elegyedik az alázatos és szemérmes keresztény szűz vonásaival.

Pelbárt ragyogó színekkel festett Mária-képében éreznünk kell a nagy ragyogásnak, a reneszánsznak a hatását. Csaknem reneszánsz-képet festeti Máriáról a középkori szerzetes, aki Mátyás udvarának reneszánsz-szelleme ellen dörgött a szószékről, de erendően magában hordozta az újai, mely ellen tudatosan még harcolt. Pelbártban a társadalmi tudat is megmozdult, így prédikált a törvényrői: „A törvény olyan, mint a pókháló, amely megfogja a kisebb állatokat, a nagyobbak azonban átjutnak rajta. A dongó beléje jutva széttépi és kirepül belőle, a kis légy azonban fennakad benne. így hágják át a törvényt az előkelők és fejedelmek és nem fogják el őket, sem büntetésben nincs részük. A kis embereket azonban sújtja a törvény“. E kis szikra majd a protestáns irodalomban nő tűzzé.

Az idézetekét; Brisits Frisses „Temesvári Pelbárt műveiből“ c. munkájából vettem.

Az első magyar biblia
és paraszti reneszánsz

Az egész Szentírást először Tamás és Bálint magyar huszita papok fordították le a XV. század derekán; forrásuk a huszita biblia volt. Szerémségben működtek a déli szlávok határmegyéjén, ahol a huszizmus futótűzként terjedt. Keblükbe rejtett bőrsákokokban hordozták az új hit papjai a kenyeret és a bort, Krisztus testét s véré, rejtett utakon, többnyire éjszaka keresték fel híveiket, s az egykorú vád szerint a rejtegetett szent bor nemegyszer a földre csöpögött; meg is termékenyítette a földet. A rejtőzködő husziták, s az „új katakombák“ munkája eredményes volt, a hívek lassanként kimerészkedtek a napvilágra; legelőször Csehországban.

A huszizmus a laikus vallásosság harcós formája. A laikus vallásosságot a szaporodó bibliafordítások teremtették meg; eddig a hívő az istentiszteleten részleteket hallott a szentírásból, s a pap a felolvasott szentírás-töredékhez hozzáfűzte az egyház magyarázatát. A Szentírás szövege csak alap, kiinduló pont volt, s dogmák, elmélkedések, magyarázatok, legendák és példák épültek reá. A nemzeti nyelvekre lefordított teljes bibliák azonban új vallásos tudatot teremtettek: a hívő a Szentírás útján közvetlen kapcsolatba jutott Istennel s ebből a közvetlen élményből azt a jogot merítette, hogy maga magyarázza meg az írás értelmét. Az új vallásos tudat a keresztény lélek jogait

hirdette az egyházi tekintéllyel szemben, s a hívót egyenrangúnak vallotta a pappal. Az egyház szigorúan körülírt, a tekintély által szentesített életmódot követelt a hívótól, aki most bibliai élményei alapján maga alkotja meg életelveit. Nem nehéz felismernünk, hogy a mélyrétegek puritán életszemlélete nyilatkozott meg a laikus vallásosságban.

Húsz Jánost, a kelet-közép-európai reformáció prófétáját Zsigmond király s császár a konstanzi zsinaton máglyahalálra ítélte; ezzel megteremtette a mozgalom vértanúját. A vértanúság Húsz híveibe új erőt öntött, a cseh husziták olyan messzire merészkedtek, ahová maga Húsz aligha követte volna őket, az őskeresztény katakombák szellemének újjászületését hirdették, s az őskeresztények puritán hagyományát szenvedélyes szláv démonizmussal keverték. Az új hit Magyarországon is végigfűjt, vallási hatása azonban nem lehetett túlságosan erős, mert Márkiai Jakab inkvizítor aránylag gyorsan végzett vele; társadalmi lökését azonban nem bírta feltartóztatni.

A magyar nép a feltárult bibliából elsősorban társadalmi öntudatot merített, s az Ige alapján emberi jogait akarta biztosítani. A világias vallásos mozgalom nyomán a XV. században országszerte kigyúltak a parasztlázadások; Pozsony megyében Balázs bíró, Nyírségben Márton bíró parasztserege nőtt ki a földből, Erdélyben pedig Budai Nagy Antal állott a parasztmozgalom élére. Budai Nagy Antalnak komoly sikerei voltak, kétszer is megverte a nemesi seregeket és Kolozsmonostoron egyességet kötött a nemességgel. Az egyesség éppenolyan mély bepillantást nyújt a magyar társadalom életébe, akár a gesták. Az egyesség rendezi a püspöki tized ügyét, biztosítja a jobbágyok szabad költözködési és végrendelkezési jogát, tiltakozik az ellen, hogy a püspök „igaztalan megterheltetés nem teljesítése miatt nyilvánosan és méltatlanul egyházi átok alá vetette őket, amely tilalom alatt levőnek az oltáriszentség felvétele nélkül kimúlt szüleit, avagy egyéb hozzátartozóit nem engedte a teme-

tési szertartásban részletetni, azokat az egyházon és temetőn kívül temették el megszorodott szívvel és a legmélyebb fájdalommal“. Azt követeltek, hogy állítsák helyre azt a „szabadságot, amelyet Magyarország szent királyai adtak ezen magyar haza valamennyi lakosának“. Az adófizetésre nézve ideiglenes egyességet kötöttek addig, míg „Szent István király, avagy az ő utódainak szabadságlevelét, melyben az ő szabadságaik foglaltatnak, megtalálnák“. Az első nagyszabású magyar parasztforradalom tehát a hagyomány alapján állott s a nép történelmi és jogi emlékezetére támaszkodva tiltakozott a felülről jövő társadalmi elnyomás ellen, mely a földműves népet egyre alárendeltebb helyzetbe taszította. A nép a haza minden lakosának ősi szabadságát és közösségét vallotta alapelvnek. A kolozsmonostori egyesség nem tekinthető szorosabb értelemben vett irodalmi emléknek, de a magyar népi öntudat fejlődése s a magyar tömegek szellemi színvonala szempontjából megbecsülhetetlen emlék.

Az egyesség egyik pontja I. Béla király híres Székesfehérvár tanácskozására emlékeztet, mely szintén vallási-politikai forradalomba fulladt: „Azt is elrendelik és szigorúan határozzák, — a kolozsmonostori egyességben — hogy évenként ezután folytonosan mindig urunk mennybemenetelének ünnepe előtt minden egyes tanyából, uradalomból és községből két-két szavahihető ember, az előbb említett kapitányokkal* vagy közülük legalább némelyekkel, vagy más ezalkalomra kinevezendőekkel, a nevezett Bábolna hegyen megjelenjenek és ott ugyanazok a kapitányok, vagy közülük valamelyik azoktól az öregektől megkérdezze és kitudakolja, vajjon az ő uraik őket saját szabadsalmaikban meghagyták-e vagy nem? És ha úgy találják, hogy a nemesek közül valaki az előrebocsájlott rendeleteket . . . megsértette volt, vagy azokkal ellenkezően cselekedett, esküszegőnek tartassék és a többi

* A nép magaválasztotta kapitányairól van szó.

nemesek annak védelmezésétől tartózkodjanak és óvakodjanak“. I. Béla király annakidején minden faluból két-két értelmes elöljárót hivatott a székesfehérvári tanácsba, hogy a földműves nép érdekében hozott törvényekkel megismertesse őket; a nép ezt a régi követküldési jogát akarja állandósítani, s az aranybulla híres ellenállási pontját népi követeléssé szélesítette. A nemesség látszólag megegyezett a parasztsággal, s ezáltal a magyar állameszme a török veszedelem küszöbén hatalmas belső erőt és fejlődési távlatot nyert. A parasztok páratlan történelmi bölcsességgel nem törtek a társadalmi rend teljes feldúlására, mint a husziták, nemcsak jogokat követeltek, hanem kötelességeket is vállaltak; a magyar nép építő társadalmi magatartása már ebben az egyezményben tisztán megnyilatkozik.

A középkori magyar irodalom nagy témája a birodalmi gondolat. Szent István intelmei és Anonymus megrajzolták a keresztény monarchia körvonalait. IV. Béla merész reformot próbált végrehajtani. Kézai Simon az ómagyarságot idézve kifejtette a népfelső elvét. A kolozsmonostori parasztok és a hozzájuk csatlakozott köznemesek az első Árpádoktól nyeri népi szabadságra hivatkozva negyedik renddé akarták emelni a parasztságot s fölvetették a társadalmi egyensúly gondolatát.

A magyar laikus vallásosság társadalompolitikai síkra tért; a huszitizmustól kapott lökést, de ez a lökés ősi közösségi élményeket, „szent“ jogi és történelmi emlékeket veri fel benne. A forradalmár parasztok ezekre a jogokra és emlékekre hivatkoztak, nem pedig Húsz János ígéire, melyek pedig nem voltak idegenek előttük. Minden erős külső hatás, melyet a magyarság befogadott, egyszersmind szellemének legmélyebb rétegeit ébresztette fel. A befogadó lélekben mindig volt valami védekezés is: a saját életformájának és törvényeinek határozott hangsúlyozása. Húsz János ígéné nálunk magyar paraszti reneszánszot keltettek éleire.

az emberi Öntudatnak s önérzetnek toboroztak seregeket, s ez a „reneszánsz“ éppenugy a magyar régiségben kereste gyökerét, mint Kézai Simon.

* L. Tóth Szabó Pál: A huszitizmus Magyarországon. Budai Nagy Antalra nézve 1. Székely Oklevétár. Tamás és Bálint pap bibliájára nézve vannak olyan vélemények is, melyek szerint az első magyar biblia nem huszita termék.

A reneszánsz és a humanizmus.

A királyi udvar Mátyás idejében nemcsak a. honi műveltség központja, hanem otthona az egész kelet-közép-európai kultúrának is; a király tágas birodalmi tervei a „nagy tájat“, Kelet-Közép-Európát, összefogó kultúrgondolaton nyugodtak. A középkor szellemi határait és korlátait feszegető humanizmus szívesen húzódott meg a világi, vagy a véle rokonszenvező egyházi udvar védőszárnya alatt, ahol a klasszikus ókor élményeitől megittasodva teljesebb és korlátlanabb emberi életet élhetett, műveket és életstílust alkothatott. A műveltség alulról induló szerves felépítése még ismeretlen fogalom volt, de az udvarban a humanista szellem nap és csillag lehetett. S a humanista és a reneszánsztól ittasult szellemeket elsősorban ez az érvényesülés, a „nagy pálya“ izgatta.

A humanizmus egyelőre teljesen nemzetközi mozgalom volt, a nemzetközi keresztény műveltség leváltását, vagy legalábbis átszíneződését akarta. Nyelve elsősorban a latin nyelv, melynek Kelet-Közép-Európában megvolt a maga különös jelentősége: a különböző fajiságú s egymás mellé sodródott, egymásbanyúló népeknél a természetes életközösség és kultúrközösség nyelve lett.

Az első magyar humanista udvart Vitéz János (1408—1472), a későbbi esztergomi érsek alapította még nagyváradi püspök korában. Mátyásnak már csak ki kellett szélesítenie ezt a hagyományt, ami annál könnyebben ment, mert Mátyásban forró latin

vonzódások éltek, s kortársaitól meg nem értve eleitől fogva tudatos középeurópai politikát csinált. Cseh király és osztrák herceg is volt. Kancelláriájában magyarok, osztrákok, németek, lengyelek és csehek dolgoztak. Udvarának középeurópai levegője, s a király közismert bőkezűsége ide csábította a vándorló humanistákat.

A humanista szellemek együttműködésének módja a vitatkozás, a szónoklás és a levél volt mindenkfelett. Az élőszó kultusza lobogott magasra, a túlbő humanista egyéniségek a szónoklás zuhatagában törték ki. A humanista, mint korszakot alkotó emberi nyugtalanság, kalandos életet élt, országok, udvarok, hatalmak között fogott; egyéni élete is az új emberi korszak egyelőre szinte kielégíthetetlen nyugtalanságát példázza. Író, tudós, diplomata és szónok a legtöbb, mert országokon átnyúló pályát csakis az egyéniség csillogásával, a szellem sokarcú kibontakozásával lehetett befutni.

A humanistáknak általános vonása a világegyetem iránti érdeklődés. A kozmosz titokzatos élett¹ érdekelte őket; az embert kozmikus erőkkal és eseményekkel hozták közelebbi kapcsolatba. Közös vonásuk volt az állampolitika iránt való feltétlen érdeklődés is. Az udvar légkörében éltek, természetes tehát, hogy az uralkodónak voltak szellemi táplálóforrásai s egyszersmind tudós igazolói. Hittudományi munkáikban az emberi ész döntő fontosságát hirdették a középkor alázatos, gyermeki hitével szemben. Költőik többnyire a klasszikus költészetet korszerűsítették, feloldották. Érzéki verseikben megtaláljuk a test lázadását a sokszázados elfojtottság után. Történelmi műveiket díszes ünnepélyes prózában írták; rendszerint klasszikus hasonlatoktól és ragyogó szónoklatoktól hemzsegő dicsőítő hősköltemények ezek a művek, de a mindennapok sziporkáit és csillanásait is szívesen megörökítették. Némelyik áttért a latin nyelvről a magyarra; Báthori László pálos szerzetes

lefordította a szentírást, de műve elveszett, fennmaradt Magyar Gábor neve, ki latinul és magyarul és Gergely deáké, ki magyarul verselt. Műveikből semmi sem maradt meg.

A kelet-közép-európai humanisták között felvetődött a társulás gondolata is. Cekes Konrád a dunai tudós társasággal kísérletezett, mely szellemi igényt tartott volna a kelet-közép-európai táj egészére. A terv nem bontakozott ki, ez azonban nem akadályozta meg a humanisták széles kelet-közép-európai hatását.

A külföldről hozzánk telepedett humanisták közül Bonfininek, a magyar humanista történetírás megalapozójának köszönhetünk legtöbbet; műve, mint a humanizmus egész szellemi folyamata, beleömlött a protestáns irodalomba, s így lett eleven vérkeringéssé irodalmunkban.*

L. Kardos Tibor; Magyar reneszánsz írók. Csánki Dezső: Mátyás udvara. Békési: Magyar írók Hunyadi Mátyás korában s Ábel Jenő idevágó értekezéseit.

Pannóniai János, (1434—1472).

Vitéz János unokaöccse s Mátyás korán elhunyt pécsi püspöke, Csezmiczei János, költői néven Janus Pannonius e korszak legnagyobb költője. Csodagyerek volt, kiben az élet háromszoros lánggal égett s csakhamar el is égette egészen. Latinul írt, ifjúságát Olaszországban töltötte, s örök sóvárgás élt benne az olasz ég után, maradandó költővé mégis a magyar föld tette; ha nem jön haza, talán örökre utánzó marad.

„Ezt a csomó epigrammát küldöm a mély Duna mellől, hol csupa jég a határ s zajlik a víz komoran.

Gyöngé sorok, de azért ne csodálkozz rajtuk! e föld itt barbárabb s ez úgy is érzik a műveimen.

Hidd el a környezet is befolyásolhatja a költőt s az, hogy hol született, érzik a vers ütemén.“

Panaszként küldötte Csezmiczei János ezeket a sorokat, pedig éppen a „barbárabb föld“ színezte egyéniségét eredetivé. Itthon humanista kultúrája realizmussal keveredett; a realizmus, a valóságos emberi fájdalmak természetes, nyílt kifejezése felé kényszerítette gyógyíthatatlan betegsége is. A zord honi vidék lerántotta őt az új klasszicizmus csillogó közhelyeinek világából az emberi mélységekbe. A latin irodalom színgazdagságában utánérző maradt volna, itthon azonban mélyen felrázta őt a „barbár föld“ és az emberi fájdalom.

Idézett verse azért is nagyon érdekes, mert felfedezi a környezet hatását az irodalomra. Nagyszerű szellemi villanás ez és Pannóniai János költészete tele van ilyen villanásokkal; azért szerette annyira az epigrammát.

Törékeny teste hamar elégett; ihletek és kínlódások váltakoztak benne. Ha az ihlet mámora elfogyott, az agyoncsigázott, félig már elégett test szólt megdöbbenően őszinte hangon:

„Nézd e nyútt tagokat, nincs bennük erő, csenevészek,
 renyhe a sár, amiből mesteri kéz faragott.
 Hol csupa jég a kezem, lüktet a láztól a bőröm,
 nap-nap után ez okoz gondot, olyan beteges!
 Nátha gyötör folyvást, a fejem zúg és belesajdul,
 majd a két szemem ég s könnyezik, annyira fáj...
 Sokszor a vér is előnt, gyulladt a vesém s ha a gyomrom
 dermedten didereg, májamat örli a láz.“

A kétségbeesett panasz végére leheletszerűen írnom elégiái vágyat helyez: a további élet vágyát, élni akar, de mint virág, erdő, madár, vagy méhecske, nem az életet, hanem az emberi sorsot unta meg. Hitt a lélekvándorlásban, s az újplatonikusok tanítását is magába szívta. Néha a pogány életöröm hangjait zen-dítette meg; a reneszánsz egyik alapvető élménye azt hirdette, hogy az ember milyen örökletesen pogány.

De új pogányság volt ez, mely a kereszténységet is magában foglalta. A középkori világrend tekintélytiszteletével, szellemi zártságával, s megmerevedett életformáival folyt a harc, nem pedig emberies tartalmával. E harcból Pannóniai János is kivette a maga részét, elsősorban ő is új korszakok felé menetelő ember volt, de eredendő kereszténysége és mélyen átértett humanizmusa együtt vezették a szenvedő néphez:

„Istenem, ó ki nagy úr vagy az égben, a csillagokon
[túl,
nézz le szelíden e csúf földre hol örületes
harc, szomorúság dúlja a békét s csörteti kardját
Mars is amerre rohan. Pusztul az élet Uram!
Áldd meg e földet, Atyám, nyugalom kell végre e
[népnek,
Fájnak a harci sebek s oly szomorú a halál!“

Nála jelentkezik először a magyar táj lírai él-ménye: a végtelen téli mezők, lápok, mocsarak, befagyott folyók s hóval befűt utak vidéke. S a nyílt, forró érzékiség mellett a szerelemnek keleties finomsága, amely örök szín a magyar lírában.

Pannóniai János résztvett egy mozgalomban, mely Mátyás király ellen irányult, menekülnie kellett a király haragja elől, s bujdosása közben fiatalon halt meg.

Pannóniai János verseit Berezeili A, Károly fordította magyarra.

Mátyás király

A mélyről jött király humanista műveltséget szívott magába, friss, nagyigényű szervezete a reneszánsz minden áramát felfogta. A történetírók azokat a nemzeteket tekintik valódi európai nemzeteknek, a virtuális Európa tagjainak, melyek a reneszánszot befogadták és végigélték; Mátyás király birodalmát tehát a reneszánsz s a virtuális Európa keleti határának tekinthetjük. A magyar szellem törvényei szerint az erős külső hatás belőle is mély belső magyar visszahatást, „visszaütést“ váltott ki: Hunyadi Mátyásban magyar reneszánsz is történt, az Attila-émlék született újjá. Mátyásról két kép él emlékezetünkben; az egyikén ül s könyvei között tudósaival vitatkozik, a másik azonban lovon ábrázolja, amint a „világ négy táját“ kémleli.

Ferdinánd nápolyi király kedveskedésből spanyol lóidomítót küldött Mátyás udvarába, Mátyás azonban visszautasította ajándékát: „Akár török, akár keresztény népek ellen küzdöttünk is, e háborúkat mindig azokkal a lovakkal harcoltuk végig, és pedig mindig kedvező eredménnyel, melyeket a mi népünk idomított .. . Nekünk nem olyan lovakra van szükségünk, melyek hajlított lábbal ficáncolnak, hanem olyanokra, melyek, ha erre sor kerül, szétvetett lábaikra bátran támaszkodnak.“ Lovas magyar önérzet szólalt meg Mátyásban; Thúröczy második Attilának, Bonfini szittyá Marsnak, Tubero „Attila uían a magyarok leg-

dicsőbb királyának“ nevezi őt. A magyar reneszánsz tehát két póluson nyugodott: az olasz-latin kultúrán sa keleti lovas kán újjászületett öntudatán. A könyveket gyűjtő és mecénáskodó Mátyás nem volt kevésbé serény a hadakozásban, mint Kim László.

Fölszabadult, izmaiban, erejében, rejtelmes belső gazdagságában gyönyörködő, az élet finom örömeit élvező teste s egészséges, elpusztíthatatlan ösztönei táplálták szelleméi, erőfeszítéseit és hatalomvágyát. Történetírója, Bonfini írja, hogy testéből gyakorta különös illat párázott; nem csupán az udvaronc hízelkedése ez, Bonfini azt akarta éreztetni, hogy Mátyásban milyen ragyogó értelmet nyert a tökéletes emberi test. Pátyája tüneményes volt. Családja a mélyből, csaknem az ismeretlenségből tört elő. Alakja mögött véres tragédiák árnya sötétlett. Friss, őseréjű vér lüktetett benne s a szerencse olykor két kézzel segítette. Rendkívüli szelleme természetesen és bámulatos eréllyel helyezkedett a királyi méltóságba, friss vére pedig lehetővé tette, hogy a királyi trónon is nagyon ember maradjon. Ebédjét magasröptű viták fűszerezték, a pohár mámorea közben szellemi mámor nyiladozott, de ebéd előtt szívesen betekintett a konyhába. Keménykezű uralkodó, született méltóságról tanúskodik minden mozdulata, de a „cseh hadjáratban hiányzott neki a szükséges pénz, ezért tehát szavakkal és holnapra vonatkozó ígéretekkel tartotta fenn hadseregében a lelket. Amikor a zsold kifizetésének napja elérkezett, amelyet már nem tudott ígéretekkel tovább halasztani, a gyalogos és lovas kapitányok kockázásában vett részt: egész éjjel játszott és folyton nyert. Tízezer aranyat nyert azon az éjszakán és még mielőtt tovább vonultak volna, kifizette belőle katonái zsoldját“. (Bonfini.)

A reneszánsz-ember legfőbb ereje az egyéniség varázsa volt. A középkor megkövesedett életformái lassan repedezni és omladozni kezdtek, szelleme félig-naeddig már kihülőben volt. A válságba jutott emberi

szellemet Európaszerte a reneszánsz-emberek friss életstílusa mentette meg. Mátyás is életető és melegítő nap volt, pótolhatatlan egyéniség az újkorba forduló magyar életben: „Midőn a magyarok az annyi erény-nyel felruházott királyt elvesztették, hirtelen akkora félelem fogta el őket, hogy úgy érezték, mintha királyukkal együtt bátorságukat, erejüket, merészségüket, a magyar nevet is elvesztették volna. Sőt ezzel kimutatták, hogy inkább kaptak ők a királytól erőt, bátorságot és bölcsességet, mint az tőlük“ — írja egyik humanista történetírónk.

A humanista történetírás legnagyobb alkotása Mátyás király alakjának a rajza. Kézai Simon Attila-arcképe óta egyetlen magyar király vonásait sem örökítette meg ennyire lelkesen történetírásunk. A humanista történetírók az élő Mátyást örökítették meg, modorát, viselkedését, tréfáit s szavajárását. Attila óta benne látták az első igazi „nagyurat“, aki ismét rávette „a nyakas magyart az engedelmességre“, de hozzáteszik, hogy könnyen bebocsájtott magához mindenkit. Az „Attila-utód“-ban fejlett közösségi tudat élt, alatta hoztak utoljára jobbágyvédő törvényeket; a nemzetet a magyarság egészében szemlélte.

A reneszánsz-ember végleteket bírt egyesíteni magában, ezért gyakorolt annyira átfogó emberi hatást. Mátyás a reneszánsz-pompa közepette egyszerűen szeretett öltözködni, mint Attila. Méltósága nem akadályozta meg abban, hogy emberi indulatai szabadon törjenek elő. Nagy műveltsége mellett közvetlen emberi hangon írt és beszélt. A kemény hadvezér a táborban is szívesen áldozott a szerelemnek, amiért Janus Pannonius meg is dicsérte. Egyéni életét korlátlan szabadsággal intézte, dogmák és erkölcsök fölött állott, mégis vallásos volt, sőt: babonás: „semmibe sem fogott a horoszkóp tanácsa nélkül“. Egyénisége nyomán mondák és legendák szállottak; alakja teremtésre ingerelte a szellemet. Sikerült a magyar birodalmi gondolat újkori értelmévé emelkednie;

a mi birodalmunk „igéje“ benne testesült meg. Szellemi hatása századokra szólt, elöntötte a történetírást, az irodalmat, a népköltészetet, az egész magyar lelket. Nem történhetett volna így, ha csupán a latin Európa hívője, s „magyar reneszánsz“ nem testesül meg benne.

L. Kardos Tibor: Magyar reneszánszírók.

Szerelni György

(1490—....?)

A szerémségi származású pap II. Lajos és Zápolyai János udvari káplánja volt. Latin nyelven írt műve Magyarország romlásáról szól, s 1484-től 1543-ig tárgyalja az eseményeket. Szerémi egyedülálló helyet foglal el kora történetírásában. A humanista történetíró az udvarban élt, az élet fölött állt, magasból nézte az eseményeket, a valóságot ünneppé szepítette, rajongott és díszített, Mátyás király halála után a romlás napjaiban is finom szellemi mámorban élt: az elhunyt király birodalmi eszméjének és emlékeinek visszacsillanó fényében. Szerémi más végzetű ember, az élet hullámai között állott mindhalálig és róluk számolt be. Történelmi forrás volt neki az egész élet, minden amit látott, hallott és tapasztalt, a közvetlenül átélt történelmi tények mellett kóborló katonák, kesergő parasztok és ijedt polgárok beszédét is műveibe foglalta. Mintha az lett volna a célja, hogy a kor egész valóját: eseményeit, szellemét, mondáit, pletykáit s hiedelmeit merész freskókkal kifejezze. Inkább író, mint történetíró; a történetírást önkéntelenül regényes korrajzzá szélesítette.

A laikus vallásosságnak ő a legnagyobb magyar képviselője; a „vulgus“, a köznép morajlására fi-

gyel, s a Dózsa-forradalom kegyetlen megbosszúlása után is vallja: „Quia fratres carissimi, vox populi vox Dei“. (Mert legkedvesebb testvéreim, a nép szava Isten szava.) Kézai Simon népfőlség-elvének S a folytatója; Kézai népe azonban inkább a későbbi köznemesség őseiből állott. Szerémié pedig a „vulgus“, a jobbagyság. Mátyás halála után a „vulgus“ zárta lelkébe a Hunyadi-gondolatot; a mélyből felszökött király visszatért a mélybe, s a népi monda hatalmasokkal küszködő néphőst csinált a reneszánsz-királyból. Szerémi a Mátyás-mondakincs első megörökítője; Mátyás-mondáinak természete elárulja, hogy a néptől hallotta őket. Mátyás Szerémi mondájában „nagyon szegény“, mint a mondában a mesebeli kiskirályfi. Hatalmas rokona, Szobi Péter így szól hozzá: „Megsegít az Isten, ha megfogadod szavam. Hivasd össze a főurakat, hívd meg őket ebédre s az ebéd végén mondd nekem, hogy foglyod vagyok. Én azonban nagyon szabadkozom majd, hogy mit vétettem ellened?“ így tett Mátyás király és Szobi Péter megígérte neki, hogy ötvenezer forintot ad megsegítésére. Ezt mondta erre Mátyás: „Többet adj, mert nem mégy el Budáról, míg hatvanezer márkát nem fizetsz. Péter megfizette; a nagyurak pedig remegtek, nem mehettek ki Buda kapuján, mert be volt zárva. Mit tehettek? — ki negyvenezer, ki száz-ezer márkát adott a királynak; megtelt Mátyás kincstára és elindulhatott a török ellen. Mátyás és az oligarchák küzdelme így tükröződött a mélyrétegben.

Mátyás haláláról is népmondát közöl Szerémi. A mágnások összegyűltek, hogy valamit tenni kell a királlyal, mert ismét háborúba készül. István kincstárnok ezt a tanácsot adta: „Öljük meg“, — s vállalkozott, hogy a király szállására bejuttatja őket. Mátyás már öreg volt és a tűznél melegegett. Kopogtattak, a király így szólt komornyikjához: „Nézd meg, hogy kicsoda! István kivételével senkit se eressz bel!“ A komornyik ajtót nyitott, az urak megragadták a torkát. Bementek, a király rájuk tekintett: „Bará-

tim, miért jöttetek?“ De érezte vesztét, már régen megjövendölték, hogy borzalmas halállal múlik ki, s monda: „Gyorsan tegyétek, amit akartok!“ Megragadták, az asztalra fektették, farába döfték a kardot egészen a melléig. Három nap és három éjjel üvöltött fájdalmában a király. Sokan látni akarták borzalmas halálát, de senkit sem eresztettek be.

Szerémi arról is beszámol, hogy a nép Mátyás halála után is Hunyadi-királyt kívánt. Az oligarchák Korvin Jánost félre tették az útból, de két fia élt, akik közül Kristóf, Szerémi szerint, kitűnő képességekkel biztatott s a nép körében szájról-szájra járt, hogy belőle nő az új Hunyadi-király. Ulászló felesége azonban rávette Korvin özvegyének bizalmasát, Therek Imrét, akit a fiúk nevelőapjukként szerettek, hogy mérgezze meg őket. A mérget nyaláncságra tették, s ment Therek Imre hazafelé. A fiúk fogadják: „Atyánk, atyánk, mit hoztál nekünk?“ Therek raondá: „Hoztam, én uram fiai“ s mindegyiknek egy-egy kis skatulyát adott, melyben édes csemege volt és a fiúk örültek a csemegének. Bele is haltak. Elfajult reneszánsz-erkölcsök dulását látta a fiatal Szerémi, ezért fordult el az udvartól, a vezető köröktől; ezért gyűlölte a laza reneszánsz-erkölcsöket hordozó Bakócz Tamást, Mátyás örökségének gyarló epigonját.

E népi mondákban észre kell vennünk az erős és kifejezett társadalmi vonást: a nép szemben áll a felette élő társadalommal, s nem bízik a hatalmasra nőtt oligarchákban. A nép szigorú társadalmi erkölccsel ítél: a fejtelenség, a felelőtlenység, a helytelen vezetés mögött árulást sejt. Az erélytelen és ingadozó Zápolyai Jánosról széltében-hosszában beszéltek, hogy titkos megállapodása van a törökkel. A mélyréteg nem tudja megbocsájtani a vezetőknek a ráteremtettség hiányát; a „nőies“ Zápolyait Dózsa „Katalin vajdának“ hívta, a nép pedig koronázása után „Katalin királynak“ csúfolta. Szerémi a magyar reneszánsz bomlásának korában élt; ebben az időben már a re-

neszánsz árnyoldalán nőttek nagyra. Szerémi e bomlás láttára a „vulgushoz“ a „vox populi vox Dei“ elvéhez menekült, s Zápolyai környezetében is Dózsa híve maradt.

A köznemesség a reneszánsz-bomlás közepette szittyá-mozgalmat csinált, s vezére Zápolyai is szittyakülsőségekkel szerzett népszerűséget magának a köznemesség soraiban. A keleti kán reinkarnációja s a nagy történelmi vállalkozás azonban alul testesült meg, a paraszthadak élén, Dózsa Györgyben. Szeréminél Dózsa a történelmi vállalkozás töretlen hőse, s Zápolyai árnyékkirály, aki nem tud a világ négy tája felé erőt és vitézséget mutatni. Szerémi a régi magyar közmondást mondja reá: „Tótoknak vad alma figéi“.

A Mohács előtti hanyatlás okaiba csak de Burgio pápai követ vetett olyan mély bepillantást, mint Szerémi. De Burgio a diplomata szenttelen, tárgyilagos hangján ír, Szerémi pedig az izmos népfí szenvedélyes keserűségével. Művében először jelentkezik Méliusz Juhász s Pázmány lávaszerű indulata. A laikus vallásosság puritánsága és szigorú morálja jellemzi Szerémi Györgyöt; komor színekkel festi a sötét valóságot. Közeleg a török veszedelem, de „kutya hiszi“. Jönnek a követségek II. Lajos királyhoz, hogy mozduljon Nándorfehérvár védelmére, mert ha a vár elvész, az egész kereszténység romlásba jut; senki sem hallgat rájuk. Nándorfehérvári és szalánkeméni polgárok jönnek naszádon, segítséget kérnek a királytól, aki a kincstárnokához utasítja őket. Éz eldobta a kérvényüket. Nem tudta, hogy miként áll a magyar királyság ügye a határon. Másodszor is felkeresik őt, de hiába, naszádjait ezalatt kirabolják. A szerencsétlenek földre teszik a magyar zászlót, s így szólnak: „Isten veled Magyarország!“ Szerémi azt állítja, hogy a mohácsi vész előtt vígan sikkasztották a hadi pénzeket. A főurak a közvetlen veszély pillanatában is birtokadományt követeltek a királytól.

Az események rohannak, jön a török Buda felé. A pécsiek menekülnek, s gyermekeiket vízbe dobják és élve eltemetik, hogy terhükre ne legyenek és sírásuk el ne árulja a menekülőket. Egy nagyobbacska gyermek így könyörgött „Édesanyám! Ne temess el, igazán nem fogok sírni“. Ez a kép a teljes bomlás képe, nemcsak történelmi és társadalmi, hanem emberi bomlásé is. Zápolyai János és Ferdinánd kora következik, hadak és belső erők marcangolják egymást. Szerémi nyomon követi az eseményeket, nagy-szerű nyersanyagot nyújt. A magasabbrendű irodalmi alakítást nem ismerte, rendszertelenül egyfolytában mondja el az eseményeket, élményei szabadon ömlenek, de ez a „hibája“ egyúttal legfőbb értéke, mert nem ismer gátlásokat, amit fontosnak tart, nyilván kimondja, szemlélete tehát átfogóbb, mélyebb s emberibb minden kortársáénál.

Társadalomszemlélete, az „alulról néző társadalomszemlélet“ a protestánskor irodalmában teljesedig. Szerémi laikus vallásossága már előkészíti a protestantizmust, szenvedélyes erkölcsi pátosza is a protestáns hang előhírnöke. A népi szempontot olyan erővel érvényesítette művében, hogy e tekintetben századokon keresztül egyedül áll.

Jegyzet. Szerémi György a magyar irodalom mostohagyermeké. Legutóbb Deér József írt róla „Pogány magyarság, keresztény magyarság“ című könyvében tudós és elfogult fölénynyel. Szerinte Szerémi félművelt, zavarosfejű ember, a közhangulatot csodálatosan kifejező író, a köznemesi antiintellektualizmus megtestesítője. Bizonyítékul azt hozza fel, hogy megdicsér egy jó katonát, aki nem volt jártas az irodalomban, s gyaláz egy György nevezetű litterátust, mert „effeminátus“ ember volt. Szerémi tehát Széchenyi „nagy parlagjának“ előképe. Elfogult torzítás ez. Mohács előestéjén talán megbocsájtható, hogy Szerémi katonai s nem irodalmi érényeket keresett azokban, akik katonai hivatást teljesítettek. Szerémi azonban távolról sem gyűlölte a művelt főket, olvassuk csak el azokat a sorokat, melyekben a Dózsa mellé csatlakozott művelt, külföldi egyetemet járt papról szól, akiben a műveltség nem ölte meg a hősiességet. Zápolyairól s környezetéről igen lesújtó véleménye volt Szeréminek. Szerémi a kor teljes belső képét raj-

zolja rendszertelenül és sietve, könyve inkább egy mű anyagának tekinthető, mint kész miinek, jelentőségét azonban ez nem csökkenti, sőt emeli, mert művének alaktalan alakja lehetővé tette, hogy minden élményét szabadon kiöntse. A litterátusok elleni ellenszenvé különben a Mátyás utáni reneszánsz-bomlás gyarló epigonjainak szól.

Dózsa-eposz.

Dózsa György történelmi vállalkozása mély hatást gyakorolt a humanista irodalomra. A történetírók, Brutus, Tubero, Istvánffy Miklós, Szereim György s Taurinus, az erdélyi humanista költő, részlegesen foglalkoznak a nagy parasztforradalommal. Taurinus, valódi nevén Síieröchsel István gyulafehérvári kanonok és hunyadi főesperes „Stauromachia“ címen írta meg humanista modorban a parasztforradalom eposzát. Szerémi kivételével a történetírók elítélik Dózsa vállalkozását s züllött paraszti Sardanapalt látnak benne. Taurinus is ilyennek jellemzi a paraszvezért, de a nemesi hadsereg minden kiemelkedőbb alakjában Hectort lát. Eposzának humanista köntöse és modora, a költeménybe zsúfolt klasszikus visszaemlékezések tömege élesen ellentmondanak a tárgyalt véres társadalmi eseménynek. Taurinus teljes költői szabadsággal alakítja a történelmi anyagot, a parasztforradalom eszmevilágáról mégis humanista társaival egyetemben feltűnő adatokat közöl.

Tubero, Brutus, s Taurinus úgy tudják, hogy Dózsa Cegléden beszédet mondott, melyben politikai alapelveit fejtette ki. A három forrásban Dózsa beszédének a szövege lényegében megegyezik; a beszédből határozott társadalompolitikai terv bonlakozik ki. A humanisták Dózsa alakját érthető okokból eltorzították, tehát ha nem volt határozott adatuk reá, miért állították volna, hogy nem csupán „rablás és gyűjtögetás“, hanem mélyreható társadalmi átalakulás volt a célja? A Dózsának tulajdonított beszéd a laikus valóságosság s az őt követő parasztlázadások szellemét leheli; tagadhatatlan élményszerűség venul rajta végig,

Ezt a beszédet a humanisták nem találhatták ki; más kérdés, hogy Dózsa mondotta-e, s Cegléden mondotta-e, ő fogalmazta-e, vagy pedig a környezetében élő papok valamelyike? Mindezt nem tudjuk határozottan megállapítani, de el kell fogadnunk, hogy ennek a beszédnek a szelleme elevenen élt Dózsaék vállalkozásában.

Dózsa György vállalkozásának voltak nemzeti és népi forradalmi célkitűzései. Nemzeti gondolatát úgy foglalhatjuk össze, hogy „Magyarország a magyaroké“.

A humanizmus pazar színjátéka nem ért el a népig; a mélyben a laikus vallásosság társadalmi gondolattá és tervvé érett, s mihelyst kitört, a hiányzó nemzeti hős szerepét néphős vállalta. Egyelőre az egyházi énekek és a zsoltárok, a népdalok, s a laikus vallásosság szellemétől áthatott politikai beszédek voltak az új társadalmi vállalkozás szellemi életének a „műfajai“. A katonák zsoltárral erősítették szívüket, a vesztőhelyre indulók pedig „gyenge magyar dalokat“ énekeltek. A középkori prédikáció a paraszttáborban követelő beszéddé alakult. Az „új közösség“ szekértáborban tanyázott, mint egykor Etelközben; „pogány“ lázadás volt a Dózsa-fölkelés és arra nézve is felvilágosít, hogy művének lehettek a korai „pogány lázadások“.

A protestáns kor

XVI. század.

Magyarországon az újkori s irodalmunk fordulópontját Dózsa György tábortüzeinek fénye jelzi. A laikus vallásosság fölverte a magyarságban a szélesebb, átfogóbb közösségi tudatot. A rendi társadalomba a köznemesség és a parasztság sohasem nyugodott bele, mert a rendiség a régi lazább s inkább mellérendeltségen alapuló társadalmi szervezet helyébe a merev alárendeltség elvét iktatta; az Aranybulla után Budai Nagy Antal, majd pedig Dózsaék recsegtették a rendiség bordázatát. Az Aranybullát a szélesebb közösség nevében kényszerítették ki a köznemesek; a magyar közösségi gondolat Budai Nagy Antal és Dózsa célkitűzéseiben még átfogóbb lett. Dózsa vállalkozása azonban vérbe fült, s Verbőczy megteremtette a rendi. öncélúságot. Egy nagy társadalomtörténeti mozgalomnak könnyebb megölni a testét, mint a lelkét. A paraszthadakat Zápolyaiék legázolták, de társadalmi vágyaik és közösségtudatuk „megszállotta“ a fiatal protestantizmust, mely feltörekvő áramlat volt, prédikátorai többnyire a mélyből jöttek és csaknem azokkal a társadalmi rétegekkel találták szemben magukat, mint Dózsa vállalkozása.

A protestantizmusnak elsőrangú érdemei közé tartozik, hogy polgárjogot szerzett az irodalomban a magyar nyelvnek. A nemzeti nyelv s a könyvnyomta-

tás meghonosítása koráramlat parancsa volt; a protestantizmus azonban a magyar mélyrétegnek, a népnek a nyelvét árasztotta az irodalomba. A protestáns prédikátor azon a nyelven, s olyan indulatokkal, dühvel és drámai extázissal beszélt, mint valamikor a székesfehérvári mezőn a nép „választott vezetői“. A protestantizmus széttörte a középkor formakényszerét és lehetővé tette a magyarság emberi természetének és lelkének szabadabb ömlését; magyar szellemi forradalom volt.

A középkorban az egyházi tekintély közölte a tömegekkel a szentesített világképet, melynek sérthetlenségét a világi hatalom is biztosította. A protestáns korban azonban fölemeli fejét a „község“, mely a Dózsa-forradalom leverése folytán nem tudta társadalmi és politikai vágyait megvalósítani, s most szellemi szerepet követel magának. Mindenütt összefut a „tömérdek parasztság“, hitszónokokat hallgat és hajlamai szerint akar vallást és papot választani. A társadalmi és politikai önkormányzat legázolt eszméjéből kinő a lelki önkormányzat elve, s a nép elszántan ragaszkodni kezd hozzá.

A prédikátorok nemcsak átérezték ennek a népi izgalomnak a fontosságát, hanem többnyire a bűvkörébe jutottak, azonosodtak vele és műveket alkottak belőle. Egymásután jelenek meg a könyvek, melyek a tömegek természetes lelkére és igényére épülnek. Fölemelik, művekbe mentik a magyar mélyrétegek lelkét és népszerűsítik, a magyarság természete felé hajlítják az európai kultúrát, elsősorban a humanista műveltséget. Közkinccsé teszik a keresztény műveltséget is, megindulnak a zsoltár- és bibliafordítások, verses elbeszélésekben dolgozzák fel a szentírást, versbe öntik egész történelmi hagyományunkat. A magyar ének patakja ismét folyammá dagad és szétárad az országban.

A Dózsa-forradalomban nemcsak társadalmi célok jelentkeztek, hanem a magyar fajta öntudata is,

a mélyrétegek patrióta önvédelme a kiváltságos idegékkel szemben. A Dózsa-forradalomnak ez a nemzeti magva is kivirul a protestánsizmusban, megszületik a magyar tudat. A darabokra hullott országban az új író „nagyobbakra néz”: sorsunk értelmét, hivatásunkat és emberi rendeltetésünket kutatja. A „magyar sors” egyszerre az irodalom gyűjtőpontjába kerül, mérni kezdjük önmagunkat, utat keresünk, pályát tervezünk életünknek és erőinknek.

Ebben a korban eltűnik a magányos cellájában ülő, másoló barát, a középkor jellegzetes írója, s az udvar légkörében sütkérező história-író éppenúgy, mint a hatalom fényében tündöklő humanista, s a harcos prédikátor lép a helyükbe. Eltűnik a tekintély iránt érzett alázat, s a hatalommal szemben vallott lelkesült tisztelet, az író elsősorban új dolgok hirdetője és hitvallója.

Az új író elkeseredett harcba csöppen, melynek kimenetelétől anyagi és erkölcsi sorsa, nem ritkán az élete függött. (Olyan hitvita is akadt, melynek végén a vesztes fél életével fizetett.) E harc az író lelkének legmélyebb rétegeit kavarta fel; eltűnt a középkor áhítatos és egyéni színeket nélkülöző hangja; ájtatos zenéje helyett a teljes valójában felszabaduló emberi hangot halljuk. Világ harcolt világ ellen, s az író alkotó ihlete többnyire az új világ egyelőre korlátlan szabadságérzete volt. Az író az élet olyan területeire is elsodródott ebben a században, melyet a középkori író észre sem tudott, vagy mert venni.

A belső élet e sodrával párhuzamosan futott az író külső élete is. Legtöbbje nem bírt megállapodni, még akkor sem, ha akart; ellenséges főpapok és főurak, olykor az uralkodó haragja elől kellett menekülnie, bujdosnia. A neves papokért versenyeztek a gyülekezetek, a jelesebb prédikátorok tehát végigvándorolták az országot. Török hordák elől futottak, török és német rabságban szenvedtek. Hitvitára sieíiek az ország másik sarkába. Némelyik maga ci-

pelte a vállán kézi nyomdáját és árusította könyveit. Külföldi utakra küldötte őket az idő, a szomjas nyugtalanság, önkéntelenül is megízlelték a magyar és az európai élet szélesebb területeit.

Merőben átalakul az íróra figyelő közösség is. A középkori író szavának a teljes egyházi és világi tekintély ad la meg a súlyát, az új író sorsa azonban a közösség kezébe jutott. Az író most is többnyire pap, de egyelőre egyedül áll az élet zúrzavarában, legjobb esetben egy-egy földesúr védőszárnya alatt, éppen ezért mély kapcsolatot keres a „községgel“, benne keresi oltalmát és vigaszát. Más e közösség alkata, mint a középkorié, az újkor igénye jelentkezik az emberben, már nem ájtatosan figyelő szemeket mereszt a papra, hanem kétségei megoldását várja tőle. Előtérbe nyomul az ember szabad ítéletének szellemi szerepe; a tömeghangulat felszabadul lerögzítettségéből. Kétkedés, ingadozás és mindenekfelett várakozás szállja* meg a lelkeket, világképek és szellemi hatások között várakoznak, a leginkább megnyugtató hangra, a legvonzóbb hatásra. A vallásos gondolat leszáll százados magaslatáról a földre, a közösség körébe, s bizonyos mértékben földivé lesz, emberi tartalma és társadalmi súlya megnövekedik. Az író pedig e nagy átalakulás közepette ráébred hivatására: a kultúrát széles rétegek lelki kenyerévé gyúrja, s a közösség belső alkatához hangolja mondanivalóját.

Egészen természetes, hogy e nagy lelki átalakulás közepette megnövekedik az író valóságérzéke, társadalomszemlélete pedig a felfedezés bátorságával és újdonságával tör elő. A középkor Istenországának és a humanisták ragyogó birodalmi álmának helyébe a valóság lép: német és török hordák garázdálkodása, kegyetlenkedő nagyok, könyörgő jobbágyok, portyázó katonák és fene hajdúk világa. A század bátor és nyílt társadalomszemléletét azonban még teljesen áthatja a vallás. Az író meglátja és kikiáltja az elriasztó társadalmi tényeket, de mindennek mélyén vallási és erkölcsi okot lát és keres.

Az új író történelmi mértéket keres a magyarságnak, s a bibliában találja meg: az ószövetség tévelygő, kereső, belső válságokkal teli sorsában. Ószövetségi hangulat önti el az irodalmat, s vele párhuzamosan mélységes büntudat szállja meg a lelkeket. A közelmúlt történelmi tragédiáinak természetes következménye ez a büntudat, a közösség tanúságot tesz, hogy nem búvik ki a felelősség elől, komoran beismeri hibáit, s bűneit és vallásos odaadással keresi a „szabadulás“ útját. A XVI. század büntudatának természetes következménye az önismeretre való törekvés. A protestáns irodalom hangja néha a nyilvános gyónás hangjához hasonlít, de ebben a gyónásban az egész közösség ismeri be bűneit, s keresi a feloldozást.

Az író s az irodalom átalakulása természetesen új műfajokat teremtett; három nagy műfajban fejezte ki ez a kor a mondanivalóját: a prédikációban, a históriás énekekben és a lírában.

A prédikáció volt a kor legszabadabb, legátfogóbb műfaja, minden kiemelkedő prédikátor a maga hajlamai és képességei szerint teremtette meg, belezsúfolta mindazt, ami egyetlen műfaj keretei között sem fért el: a hittudományt és élettapasztalatot, a lírát és az epikát, a tudást és a költészetet, áhítatát és érzelmi viharait, indulatait és szelíd merengéseit. Az új vallás sorsa az igehirdetésen fordult meg, a szellem tehát benne lobogott legmagasabbra. A prédikáció hirdette a kötelező emberi magatartást az étellel szemben, s mondott bírálatot az egész életről, ezért nem száműzhetjük a szorosabb értelemben vett vallásos irodalom területére.

A históriás ének vallomás a kor egész emberi érdeklődéséről; benne épült ki a XVI-ik század műveltségének egész szemhatára. A históriaíró versekbe foglalta a mondát és hiteles történelmet, a bibliát és a klasszikus ókor eseményeit, az erkölcsi életszabályokat és intéseket. Kétféle hang uralkodik históriás énekeinkben: az egyszerű, puritán, igazsághoz ragasz-

kodó modor és a lírai hevülettől égő hősi írmodor. A históriás énekek jelentőségét sokáig félreértette irodalomtörténetünk, mert csak a szövegüket nézte, s nehézkés verselésüket és rossz rímeiket vette észre. Holott nem annyira versről, hanem inkább énekről van szó, s ha például Tinódi kezdetleges verssorait énekelni kezdik, egyszerre megszépülnek, művészi szint nyernek. A zenetörténet már rávilágított Tinódi verselésének kezdetlegességével szemben zenéjének magasrendűségére.

A históriás ének legközelebbi rokona a széphistória. Nagy *kalandok* világa bontakozik ki benne, az újkori ember szenvedélyeivel és vágyálmaival. Egyik széphistóriában így szól Voltér Grizeldiszhez: „Eléggé megláttam szívednek mélységeit“; ez a műfaj az emberi lélek mélységeit és a sors csodálatos útjait akarja ábrázolni.

Á líra komoly csúcsra ér a zsoltárfordításokban, Szkárosi Horváth András társadalmi költészetében és teljesen kibontakozik Balassa Bálintban. De alig ismerjük e korszak lírai mélyrétegét, népköltészetét, melyről olyan elismeréssel szól Sylveszter János.

Ószövetség, zsoltárok, tragikus pátosz.

Farkas András az Ószövetség kereső, tévelygő, komor folyamában találta meg a XVI-ik század magyar sorsának mását; az Ószövetségnek, mint sorsnak és kultúrterületnek magyar értelmet adott ezáltal. A század általános nemzeti büntudata s a vele kapcsolatos történelmi elégedetlenség hangokat, kifejezést keresett s ilyenirányú vágyai a komor ószövetségi zsoltárokból találtak biztatásra. A zsoltár a protestáns vallásgyakorlat része lett, s már ezért is korán megindultak a zsoltárfordítások. A zsoltár ezenfelül lírai megnyilatkozása lett a magyarságnak; főként a korai zsoltárfordítóknál tapasztalhatjuk, hogy a zsoltár né-

kik keret, melybe beönthetik a maguk tragikus magyar líráját. A zsoltárok két vonatkozásban hatottak a magyar lírára: mint a méltóságteljes tragikus pátosz igéi s ritmusai és mint feddő, panaszkodó, átkozódó énekek. Mindkét hang a magyar lélek alap hangjává mélyült.

Az újkor elején a magyar líra szoros kapcsolatban áll a bibliával, a kinyilatkoztatás kútfejével. A biblikus költő szövetséget köt a végokkal, Istennel, s folytatja a próféták kinyilatkoztatását, de megtelik a magyar valóság élményeivel is; a költő és a próféta, a vallásos kinyilatkoztatás és a magyar valóság élményei összeolvadnak zsoltáríróinkban, akiknek belső alkata s hagyománya a XX. század Ady Endréjében nő új énekké s a magyar ősiség diadalává.

A korai zsoltárfordítók legkülönbje Végkecskeméti Mihály; a LV. zsoltár fordítása maradt meg tőle. Végkecskeméti tanúsítja, hogy az Ószövetség menyire felszabadította és megtermékenyítette a magyarság érzelmi kultúráját. E zsoltár hatalmas boltozata alatt elfér a helyét és nyugalma nem lelő XVI.-ik század. A kor romlott izgalmi kísértettek, s vad indulatai kóboroltak, a szellem jobbjai pedig „bújdosságra készültek és vágyakoztak“, mint Végkecskeméti Mihály:

„Hogyha énnékem szárnyam lett volna
Mint az galamb elröpültem volna,
Hogyha az Isten engedte volna,
Innét én rég elfutottam volna.

Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széllel bujdosnom:
Hogy nem mint azok között lakom,
Kik igazságot nem hagynak szóllanom“.

A süllyedő társadalom örök végzete kísértett ebben a korban: haj tó vadászat a szellemi és az erkölcsi ember ellen:

„Éjjel és nappal azon forgódnak
Engem mi módon megfoghassanak,
Beszédem miatt vádolhassanak,
Hogy fogságomon ők vigadhassanak.“

Egész ez város rakva haraggal,
Egymásra való nagy bosszúsággal,
Elhíresedett az gazdagsággal,
Hozzá fogható nincsen álnoksággal.

Gyakorta köztök gyűlések vágynak,
özvegyek, árvák nagy bosszút vállnak,
isten szavával ők nem gondolnak,
Mert jószágokban felfúvalkodtanak“.

Zordon, ószövetségi ítéletet követel, mert ő la zordon, ószövetségi lélek:

Keserű halál szálljon fejére,
Ellenségemnek ítéletére,
Álnokságának büntetésére,
Hitelenségének kijelentésére.

A harag, a magyar düh szétveti az íróban a gátlásokat, fölperzseli a szokványos kifejezéseket, egyéni hangok törnek fel belőle. Ha a középkor berendezkedése nem kedvezett az egyéniség szabad előretörésének, — legalábbis nálunk irodalmi síkon aligha kedvezett, — a protestantizmus elősegítette, levegőt és teret teremtett neki. A költemény végén már egészen mély rétegek vetődnek fel Végkecskemétiből „pogány** képek, a kevélyek „aláhajjgálását“ kéri Istenétől:

, Ezeknek szájok zsírosb az vájné í.
jikosb ajakok az faolajnál,
Élesb az nyelvek az éles kardnál,
Szájokban nincsen egyéb álnokságnak

Te azért lelkem gondolatodat
 Istenben vessed bizodalmodat,
 Rólad elveszi minden terhedet,
 És meghallgatja te könyörgésedet.

Igaz vagy uram ítéletedben,
 Az vérszopókat ő idejekben
 Te meg nem áldod szerencséjekben,
 Hosszú életek nem lészen ez földön.

Az igazakat te mind megtartod,
 Az kegyeseket megoltalmazod,
 Az szegényeket felmagasztalod,
 Az kevélyeket alá hajigáloed“.

Zsoltáriróink közül költői szabadság dolgában Báthori István, Rudolf országbírája ment legmeszezebbre. Prózai zsoltárokba öntötte bánatát és fohászadásait. A mezei ember közvetlen, meleg beszédét halljuk zsoltárainak áhítatos dobverésén keresztül: „Engemet uram melegítettél szárnyaid alatt: úgy uram, az mint az anya tyúk szokta fiait tollai és szárnyai alá győjteni, szorítani, melegével meleggetni... De te szent és irgalmas vagy ó nagy Jehova Ki szereted az mi lelkeinket, és legelteted az te szent meződön, örökkül és örökké... Az én üstököm uram, csak az te kezdedben vagyon, és az én nyakam az te szentéges talpad alatt legyen“. így könyörög gyermekért: „Adj az meghúlt fának ágat, és az ágnak zöldellő levelecskéket, az leveleknek virágot, az virágnak termést és jó gyümölcsöt“. Másutt azt kéri, hogy „járjanak tábort, uram, az te angyalaid körülöttem.“ A tragikus pátosz nála gyöngéd bájjal elegyedik; ritka hang ez a XVI-ik században.

Prédikátorok

Bornemisza Péter

(1535—1585)

Bornemisza Péter jelentéktelen külsejű férfi volt. Egyik hatalmas, gőgös püspök meg is jegyezte, miközben a régi vágányokra akarta téríteni, hogy nem gondolta ilyen „semmi embernek“. Bornemisza a szellem öntudatával felelt a püspöknek, de nem tudta, hogy egyszerű külseje is mennyire kifejezi jelentőségét: az eddig néma atom, a magyar mélység cseppje szólalt meg általa. Nem díszítette rang, nem támogatták tekintélyek, de mindennél hatalmasabb támasza volt mélyből hozott öntudata és rettenthetlen belső szabadsága, ő merészkedett magyar nyelven először mindenről szabadon beszélni, ő hozta napfényre először mindazt, ami az elnyomott rétegek lelkében megbújt. Bornemisza az igazi magyar reneszánsz, emberi újjászületés az újkor küszöbén a saját törvényeink szerint.

Ő az első magyar író, akiben a műveltség összes tényezői összefutnak, s egyben a XVI-ik század leg-átfogóbb képességű írója. A korai protestantizmus képviselője, de az új tudomány nem ölte meg benne a középkort, a misztikus élmények éppen olyan döntő erővel léptek fel szellemében, mint a középkori lélekben. Az ógörög klasszicizmust éppenúgy felszívta, mint az itáliai reneszánsz szellemét. Első öntudatlan

folkloristánk: népi babonákat, bájoló imádságokat és népmesetöredékeket jegyzett fel. Átvette a középkor legeredetibb műfaját: a példát, s novellát csinált belőle. Megírja az első magyar drámát, hatalmas prédikációs köteteket ad ki, verset költ, s az alkotómunka e dandárát „bujdosva“ végzi, a király, s ellenséges főpapok, főurak elől fut, folyton újabb és újabb állomásokon tűnik fel, többször nősül, számtalan gyermek atyja, s ha egy kis időre megvetheti lábát a XVI-ik század nyugtalan földjén, nyomdát állít, gazdálkodni kezd, s bebizonyítja, hogy kitűnő gazda is. Szered, Nagyszombat, Zólyom, Bécs, Ungvár, Huszt, Pozsony, Galgóc, Sempte, Szered, Beckóvára és Detrekő életének főbb állomásai. Gyermekkorát Budán töltötte, fiatalkorában bejárta Itáliát. Származásáról nem sokat tudunk, s egyszerre csak eltűnik, megszakad lázas tevékenysége.

Legnagyobb műve az „ördögi kísértések“ című prédikációs gyűjtemény a középkori ember belső drámáját fejezi ki, de a protestantizmus szabad lelkével s a felszabadult magyar nyelven. A középkori irodalom inkább a keresztény tekintélynek és fegyelemnek az emberen aratott győzelmét ábrázolta, Bornemisza azonban a maga reális, sőt helyenként naturális valójában írta meg a hús és a szellem harcának drámáját. Drámai szellem volt és drámai korszakban élt. A XVI-ik század egész élete dráma volt: felszabadult szellemi erők, féküket vesztett társadalmi és politikai erők élet-halál harca. Bornemisza a középkori lélek drámáját kiegészítette a XVI-ik század vad magyar drámájával; irodalmunknak ő az első nagy szintetikus elméje.

Minden képe tökéletes drámai kép: az ördög „tapogat, fülel, csélesap, édesít, hazudoz; ha elejt: röhög, kacag, röttent, rémít és ijeszt“. Szent Antalról állítja, hogy „sok étszaka izgatta (t. i. az ördög) testét bujálkodásra, nappal pedig szüntelen mint két vitéz, avagy két morgó tusakodtak egymással“. Különösen

szereti a vitézi, a száguldó élet képeit, éppenannyit merített a katonanyelvből, tehát a népnyelvből, mint Balassa Bálint. Képalkotásának eredendő drámai hajlama ugyancsak a népköltészetre emlékeztet. De a katona-eszményeket is beolvastotta harcoss kereszténységébe, Isten vitézének vallja magát, az ő ördögének „erős fegyverei és lövöldöző ágyúi“ vannak.

Az ördög testi valóságában, s jelenlétében éppen úgy hitt, mint a középkor: „Mert láttam hagyigálásokat az ördögöknek, láttam forgószélben való csavargásokat, szóltam azokkal, akik szörnyűképpen látták sokszor, azokkal is, kiknek Angyal képében Cristából vagy kehelyből szólt, azokkal is kiknek sok dologban szolgáltak, a mint nekik parancsoltak.“ Az ördögök is születnek és meghalnak, de az ő életök hosszabb, mert „ki 300 esztendeig, ki tovább él“. A poklok mélyén laknak, de „felszalasztatnak s lakóhelyük felett, az egeken, ahol a madarak repülnek, fejünk felett forognak“ ... „Vala nálam egy olyan is, az ki azt mondta: mintha érzene, hogy benne jár az ördög.“ Másik ember „az ebet mutatta, hogy az az ő istene és sok képpen röttentette“. Ez a népi eredetű misztikus élménytömeg arra vall, hogy a középkori néphit a laikus vallásosság mellett a korai protestantizmusban szabadult fel, ekkor ömlött felszínre az egyházi tekintély által elnyomott, s a lelkek mélyén meghúzódó népi misztikum. A fennmaradt középkori emlékek a kolostorok, a papok és a barátok hitéről beszélnek, Bornemisza arról tudósít, hogy miképpen fogadta a néplélek a kereszténységet és mivé alakult benne. Á népi misztikum az Isten s az ördög személyes valóságának és az emberi életbe való közvetlen beavatkozásának hitén nyugodott. Volt népi révület is, mely olykor angyalt, de inkább ördögöt látott, s az ördög jelenlététől és beavatkozásától rettegett. Ennek a révült félelemérzésnek bizonyára társadalmi gyökerei is voltak: az elnyomott jobbágy „röttenete“ nyilatkozott meg benne, attól félt, amivel a mindennapi élet-

ben is sűrűn találkozott: a hatalmas rossztól, hol az ördög, hol az ember képében. Bornemisza mondja, hogy „az ördög kevéül urak nevével is nevezetik“ ...

Bornemisza szeret a természettel érvelni, kozmikus képek bősége ömlik belőle. A katonanyelv mellett felszívta a népköltészet nyelvét, de a hétköznapi parasztbeszédét is. Szabadszájú akár a vándorló katona, vagy pedig a mesélő paraszt: az ördög „olly nyelvű, mint az igen híres és szemtelen k ... a“ - Bornemisza csúfolódik, „gajdol“, akár később Pázmány Péter. A képzett, nagyműveltségű pap folytonosan alulról is merített: nyelvet, hangot, ízlést és szellemet; ösztönösen összekötötte a magasat a mélyvel. Neki köszönhetjük egy népmese csirájának följegyzését: „Prédikátortársam Huszár Gál beszélt egyszer egy bűbajos emberrel, ez a kígyóból ételt főzött s aki főztjéből evett, megértette az állatok beszédét. Mikor szolgálja alattomban evett az ételből, a szolga előtt sem maradt titok a tyúk, ló, tehén beszéde. Meghallották azt is, miként adta hírül egy légi követség a verebeknek, hogy egy szamár elöntött egy zsák búzát az úton s így a madarak vígan lakomáznak a búzából.“ A mese anyagát megtaláljuk a néhány évtizede följegyzett somogyi népmesék között, csak a bűbajosság színe lekopott kissé róla, s emberies tartalma megnemesedett: a juhász a kígyót megmenti a tűzhaláltól, s a kígyó hálából olyan képességgel ajándékozta meg, hogy ezután megérti az állatok beszédét, s így kincsekhez jut. Ez a példa sokat mond a néplélek hallatlan megőrző erejéről, s bizonyítja, hogy a néplélek az ómagyar hagyomány leghitelesebb forrása. A magyar ősvallásról is hiteles nyomokat őrzött meg Bornemisza Péter, bűbajos ígéket, ráolvasásokat, ilyen a „Csuzról való báj“:

„Uram mindenható Isten, mulék rögös nagy út, rajta megyén vala Áldott urunk Isten, elő talála hetvenhét féle veres Csuzt. Monda áldott urunk Úr Isten: hova indultatok ez rögös régi nagy úton? Meg

szólala hetven hét féle veres Csuz: Ha minket azon kérdész urunk ur Isten, hova megyünk úgy mond, ez fekete föld színére. Áldott ez testbe, teremtett ez lélekbe: szálas húsát szaggattyuk, piros vérét meg isszuk, száz tetemét tördellyük, száz izit, száz poréi kaját. Hogy azt hallá áldott urunk Isten: Tük se mehettek úgy mond ez fekete föld színére, ez én adottam testbe, teremtetem lélekbe, tük is siessetek el az tenger szigetibe, kegyetlen óriásoknak szálas húsát szagassátók piros vérét meg igyátok. Azt meg hallak el sietnek, ménének tenger szigetiben.“

Másik ráolvasása. „Az kinek fejét meg menté hogy ne fájjon“: „Nemes asszonyom Boldog Anya, be mene szent templomba, le üleplék az ő áldott aranyos székibe, az o áldott szent fejét meg esé fénye füst csúz, fénye füst kelevény, le függesztő az (S áldott szent fejét rajta, szent kedve könyörödék, szent szine szomorodék. Azt látja az ő áldott szent Fia. Monda: Oh én szent Anyám, mire szent fejed le függesztöd, szent kedved meg könyörödött szent szined meg szomorodott? Hogy azt hallá asszonyunk Mária, monda: Oh én áldott szent Fiam, hogy ne szomorogék az én áldott szent szineui, hogy ne függessem az én áldott szent lejemet, bugy ne könyörödjem meg az én áldott szent szivemben. Az én áldott szent fejemet meg esé fénye füst csúz, fénye füst kelevény hetven hét fájdalom be fogta száz tetememet. Hogy azt hallá áldott urunk Isten: Ne ijedgy és szent Anyám Mária, im én meg szorítom az én aranyos kendőtlen keszkenőmmel az te áldott szent fejedet, belőle ki fusson fénye füst csúz, fene füst kelevény, benne meg nem maradhasson hetven hét fájdalom az te száz tetemedben... Ez mai dicsőséges napon énis meg szorítottam ez embernek fejét ez kendőtlen keszkenővel, bűnös szájomból szent ígéket reá mondotam: Ne ijedgy ál szent anyám Mária, én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájos.“

A harmadik, „Az kinek aztorkába ereszkedett“:

„Föld, édes Anya te neked mondom először: ennek ő torkában erős pörös torok ereszködött, torok gyíkja, béka levelegje, nyak foga: oszollyon, romollyon, benne meg ne maradhasson, erős pörös torok gyíkja, béka levelegje, nyak foka, disznó szakája, kelevénye oszollyon, romollyon Istennek hatalmából, boldog anya paiancsolattyávai.“

A „régí rögös nagy út“ a népvándorlás útja, éppen olyan ősi emlékünkhöz és sorsunk kifejező képe, mint Szkárosi Horváth Andrásnál a „nagy por“. Az óriásokkal való harc a világteremtés ómondáinak visszacsillanása. Az ősi Boldogasszonyból keresztény hatásra boldog Anya lett, akitől már csak egy lépés az Istenanya; a második bájoló imádság tisztán mutatja ezt a fejlődést. A második imádság végén azonban ismét felcsillan a pogány emlékezés: a Szent Anya, Isten anyja a „mindennél nagyobb bájós“. A „Föld édes anya“ is Boldogasszony továbbfejlődése: a néphit „Föld édes anyát“, paraszti istenasszonyt csinált belőle. A negyedik bájolásban* már maga „szent Anya Mária“ mondja a pogány bájolást: „Ne ijedgy én áldott szent Fiam, én az én szent kezemmel meg fogom szamaradnak lábát, szent szájamból szent ígét reá mondom, szent lehelletemet reá lehellem, csont megyén csonthoz, velő megyén velőhöz, ér megyén érhez, in megyén inhoz, vér megyén vérhez“. A „szent“ szó feltűnő halmozása sem mossa el a bájolás tiszta pogányságát. A bájolások a magyar ősköltészet természetéről is sokat beszélnek. Más ezeknek az imáknak a természete, mint a keresztény imáké: valamennyien konkrét mesével kezdődnek, egyikük pedig éppen balladás természetű. Epikus jellegük éppen annyira kidomborodik, mint misztikus tartalmuk. Fohászaik finomak, mérsékellek, misztikumuk gyakorlati célú, gyógyítani és enyhíteni akar. A mesélő, a pap és a bájoló „jvas“ hangja elegyedik benne bűbájjá, s a

*) Könyvünkben nem közöljük.

„bűbáj“ itten nemcsak természetfölötti hatás, hanem finom költői szín, epikai erő, s bájos emberi hang is. Ha e néhány bűbajos emléket ősi énekeinek körvonalaihoz, s ősi mondáink megmaradt csíráihoz tesszük, láthatjuk, hogy a magyar ősköltészet mennyire átölelte a világot, s magában viselte az egész embert.

Bornemisának, a középkori népi misztikum nagy összefoglalójának bármekkora is volt a középkori öröksége, újak voltak az emberi és a vallási célkitűzései. Nem hódolt aszkétikus eszményeknek, hanem emberi és erkölcsi puritánságot követelt; protestáns volt: a múlt öreg törzséből fiatal, merész sudárként nőtt ki. Prédikációiban rengeteg „példát“ mond; megvilágiasította a középkor legérdekesebb műfaját, a példát. Az emberi lélek ezekben a példákban még tele van középkori rémülettel és révülettel, de a test már teljesen a reneszánsz-ember teste. Véres olasz reneszánsz-drámákat és borsos honi történeteket mesél. A reneszánsz döntő élménye: a jogait követelő szép emberi test nálunk először Bornemisz műveiben jelentkezik. A reneszánszképet még megtöri a középkori keresztény röttenés árnyéka; ellen-Boccacciót ír, mert erkölcsi fölháborodást csatol a tiszta reneszánsztörténetekhez. Ha azonban erkölcsi sopánkodásait elhagyjuk: tiszta reneszánsz-anyag marad előttünk. Történetei néha mélyebbek Boccaccio egyvású történeteinel, mert lélektani és etikai drámák csírái élnek bennök. (L. „ördögi kísértések“ c. könyvét.)

Néha fölemeli Bornemisában komor arcát a predestináció: „Egy Prédikátor midőn hitit attá volna egy személynek, és más feleségével vétkezett volna, azután felakasztya magát, és ez írást hattá: hogy Isten őtet arra az veszedelemre választotta volna“. Nemcsak forró olasz históriákat mesél, hanem más népek életéből is merít példát és betekintést nyújt az európai népek lelkiületébe. Nem kíméli kortársait és prédikátortársait, még feleségeik bal lépését is kiírja, de önmagával szemben is szigorú:

„Lám én magam sem rekesztem ki“. A század bűnügyi és botránykrónikáját is megtaláljuk művében, megírja többek között, hogy egy nemes ember disznókkal etette meg törvénytelen gyermekét. Legjobban a bűn, a röttenet, az emberi süllyedés és elesettség érdekelte; jellemző, hogy az „Ördögi kísértések“ végére erkölcstörténeti vázlatot függeszt.

A szociális látás, tehát a laikus vallásosság folytonosan átüt művein, mint a vér a bőrön. A legfőbb bűnök közé sorolja a „hamis prókátorságot, hamis bíróságot, kegyellen kapitányságot, hamis királyságot és hamis kereskedést“. Elmondja, hogy „egy ember szegénysége miatt mind feleségét, gyermekit torokon metélte és o maga is a piacra menvén az okot kiáltván miért mielte, magának is az torkát meg metszette“. A népért kiálló szó végigzengi a protestáns irodalmat; Bornemisza azonban már közvetlen képeket nyújt a népsorsról.

Hívő kereszténysége és puritánsága mellett hatalmas érzékiség élt benne. Miszticizmusa és a természetfelettibe vetett hite buja érzéki erővel párosult, akár Ady Endrében: a test nehéz belső válságok és harcok közepette igévé nemesedett, s az ige élő, meleg testté lőn. Ez a mélységekben járó s világokat egyesítő ember írta meg az első magyar „hymnuszt“:

„Siralmas énnéköm tetüled megváltom,
Áldott Magyarország Tőled eltávoznom,
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Az fölföldet birják az kevély némötök,
Szerémséget birják az fene törökök,
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Engömöt kergetnek az kevély némötök.
Engöm környül vettek az pogány törökök.
Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Engöm eluntattak az ni a gyári urak,
 Kiűzték közölök az egy igaz Isten,
 Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Legyön Isten hozzád áldott Magyarország.
 Mert nincsen tebenned semmi nagy uraság.
 Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Ez énököt szörzék jó Husztnak várában,
 Bornemisza Pétör az ő víg kedvében,
 Valljon, s mikor leszön jó Budában lakásom!

Versében már tisztán jelentkezik a későbbi kuruc élmény: két pogány közt egy hazáért; s feltűnik a nagy költői vágy: a békés, termő magyar élet képe, melyben „nincsen semmi nagy uraság”

A protestáns prédikáció benne szélesedett az egész életet átfogó műfajjá, egyetemes emberi vallomássá. Olykor meglepő lírai zengés csendül fel beszédeiben, mintha Balassa Bálint verseit olvasnók: „És előjön a nagy, szép, melegítő meg ékesítő, teremtő és éltető nyáridő, kiben mindenek megújulnak, megelevenednek, sok állatok, vadak, madarak, barmok, tyúkok, ludak, borjuk, bárányok élednek, sok szép kerti, mezei, szőlői vetemények növekednek és újonnan ismét a megéhezett, fázott szegények melegítetnek“. Tavaszi seregszemle ez is, akár a „Borivóknak való“, de nem vitézi tavasz, hanem a paraszti-mezei örvendezés egyszerűbb s mindennapibb hangja. Prédikációi tele vannak drámai elemmel is. Így beszéli el Heródes gyermekgyilkosságát: „Igen rőttenetes volt annyi kis gyermekecskének is mind hirtelen haláluk, mind sírásuk és sokaknak sebében kéz láb nélkül való fetregésök és holt-eleven mozgásuk és annyi sok kicsinyeknek holt-eleven fekvésök. De az édesatyák, anyák, nénék, bátyok, rokonságuk és az idegenek is mennyi rémülést, esedezést, óhajtást, sírást, rívást műveltek rajtok ... kiknek sikoltások ország szerint terjedi és fölhatolt az égre“.

A vallás világát egészen közel hozta a népi gyülekezet lelkéhez. A középkor a maga képére és hasonlatosságára alakította át a Szentírást, Bornemisza pedig népmondát csinált az újszövetségből ösztönös írói szabadsággal: „Mária és József Názáretből a vármegye székibe Betlehembe ment... Jézusnak születésekor még csak egy zsellérházacskája sem volt... Idegen földön, Betlehemben, más ember barmos istállóiban, szegény nyavalyás leányzótól, meleg víz, lágy ruha nélkül, posztócskában“ szüleiét.

Humanista műveltsége vezette a görög Electrához, melyet átdolgozott. Nem ragaszkodott az összegveghez, hanem meglepő költői szabadsággal használta fel a klasszikus anyagot. Az ógörög végzetből buja reneszánszdrámát csinált. Tündöklő, tobzódó reneszánsz-materializmus virul Bornemisza hőseiben, s a drámában számító, gyáva reneszánszorgyilkosság történik; az ógörög szellemnek nyomát sem találjuk, de annál szembetűnőbb a forró új-latin szellem hatása. Szerelmi s hálószoba-titkokról hull le a kárpit, az állig beburkolt s kordában tartott középkori testet anyaszültre vetkezteti, tobzódó, bőkezű nagyurak és reneszánsz-paraziták páváskodnak a színpadon. Electra is főként azért átkozódik, mert gonosz szülei elnyomják, s nem részesül eléggé az élet örömeiben; igazi reneszánsz-Hamupipőke. Nőalakjai a nyelvelés különösen fejlett művészetéről tesznek tanúságot. A dráma nyelve szellemes, borsos, bíbor indulatoktól színes, szólásmondásoktól ízes magyar köznyelv. Glytemnestra így biztatja Electrát: „Bizony kicsossz innét oly helyre, hol nem keserítesz engem. Veszteg csak nagy nyelvű kabola, minden rútságot ránkialtasz, urammal egyetembe mindenek előtt rágalmazsz, de elcsípek az nyelved végébe“. Orestes így irányítja Aegistust: „Go be, co be“. Bornemisza puritán protestáns kritikával kíséri a reneszánsz-dráma „tobzódását“, kórusának fohászzkodása néha olyan mélyöblű fohászzkodás, mint a protestáns imádság; ezért sajtóságos reneszánszíró Bornemisza.

Drámája külföldön került elő az elmúlt évtizedben. Hány műve vesztetett el nyom nélkül, de a megmaradlak is eléggé bizonyítják, hogy a régi magyarság egyik legmélyebb megnyilatkozása,

Három prédikátor.

Méliusz Juhász Péter, a „debreceni pápa“ (1536—1572) éppen az ellentéte Bornemiszának. Nem élt benne Bornemisza szellemi sokrétősége, sem pedig Dávid Ferenc és Heltai Gáspár fejlődési láza; megállapodott a kálvinizmus szikláján s tapodtat sem mozdult róla. Ezért kristályosodott ki olyan tisztán tanítása és alakja. Debreceni püspök volt, ellenfelei nevezték „debreceni pápának“ elvi makacssága miatt. Egész egyénisége a tiszántúli magyarságot tükrözi; vad erő tört ki benne, ő a magyar düh első elemierejű jelentkezése irodalmunkban. Egy-egy prédikációja indulat-rohamként hat, visszafojthatatlan hatalomvágy élt benne, kíméletlen volt nemcsak a katolikusokkal, hanem az unitárizmussal szemben is, az egész vallási forrongást a kálvinizmus keretei közé akarta szorítani. Erőszakos eszközöktől sem riadt volna vissza, ha módja lett volna hozzá; az erő és az élet embere volt. Különösen Dávid Ferencet gyűlöli íe.

Minden képének egyedülálló érzéki ereje van, „ősköltészetünk“ méltó folytatója: „Évának szeme a tiltott fán ragad“. „A sátán Isten méltóságába akar hágni“. „A testi élet csak farka az örökkévalónak“. „Meghajtod fejed mint egy kává“.

A társadalmi gondolat az ő prédikációiban is vezetőszerepet játszik: „Ne végy ott ötödöt, ahol tizedet kell venni, ne végy ott tizedet, huszadot, ahol egy forintból harmincadot, három pénzt kell venni ... Ne sarcoltasd a községet, ne vedd el gyapját mind bőröstől, ne edd meg mint egy kenyeret a községet. . . Csálárd, patvaros vámosok, kik a száraz földért vámot vesztek . . . Senkit ti fejedelmek, katonák, szolgáló ren-

dek erőszakkal, hamisan, minden igazság kívül meg ne bántsatok, kóboroljatok, mert ti katonák, mint az égő szenek olyanok vagytok“.

A kemény harcos azonban különös, szelíd mozdulattal a növényi élet felé hajolt. A zord szavak és kíméletlen viták hőse, ki lelke mélyén katona volt. „Herbariumot“ írt „az fáknek, füveknek, nemekről, termékekről, és hasznaikról“. Megnyitotta a híres debreceni „füvészek“ sorát: Földiét, Fazekasét, Csokonaiét, s Tóth Árpádét, kiknek költészete mélyén tiszta növényi kultúra szelíd élete virul.

*

A mindent „megkötő“ Méliusz Juhász Péternek tökéletes ellenpólusa Dávid Ferenc, az unitarizmusnak, a magyar vallásnak alapítója. A magyar protestantizmus árnyalatai a XVI-ik században gyakorta harcba keveredtek. Maguk a prédikátorok is hol a lutherizmushoz, hol a kálvinizmushoz, hol pedig az unitarizmushoz állottak közelebb. A lutherizmus és a kálvinizmus megkötötte a protestantizmusban megnyilatkozó szellemi szabadságérzésnek elemi lendületét. Ez a „kodifikálás“ azonban nem ment könnyen, mert a protestantizmussal beoltott embert a szabadság érzete és tudata vitte, a Szentírás élménye egyre alakult és kristályosodott benne. A szabadságnak ez a gáttalan ritmusa döbentette meg Méliusz Juhász Pétert, s ezért indított elkeseredett harcot Dávid Ferencék ellen. Dávid Ferencék pedig úgy látták, hogy Juhász Péter és társai tulajdonképpen a katolicizmus útjára kanyarodtak vissza, hiszen megkötötték az ember vallásos élményének a szabadságát és további fejlődését, tehát a protestantizmus elindító értelmét. Méliuszék a reformációt lezárt dolognak tekintették, Dávid Ferencék pedig örök elvnek.

A szebeni kézműves és a magyar nemzeti aszszony fiának, Dávid Ferencnek célját és életelvét egyik könyvének János Zsigmondhoz írt előszava már

tisztán és világosan kifejezi. „A világosságnak és békeségnek útjára“ akarja vezetni a fejedelmet; a szellem elsőrangú jussát jelenti be ezzel a világra. Egész életét, minden megnyilatkozását az eszmei magasság jellemzi, sohasem bírt leszállani a porba, egyre magasabbra tört; nem akart olyan szavakat használni, melyeket „Isten meg nem szentelt.“ A vallási harcok mindent felkavaró s indulatokban tobzódó áradata fölött állott; a vallás tiszta szellemi kérdés volt Dávid Ferenc szemében.

Ő fogalmazta meg Magyarországon először a maga teljes tisztaságában a „lelki ember“ mivoltát. Istent sem emberi viszonylatban, emberi indulatok f e i - getegében szemléli, mint Méliusz, hanem a szellem tiszta himnuszaival, bizonyos intellektuális esztéticiz-mussal öleli át. A protestáns-kor át s át van szöve az Ószövetség komor élményeivel, de Dávid Ferenc teljesen és tudatosan újszövetségi lélek volt. „A zsidók a törvény alatt voltak, mi pedig a kegyelem alatt“ — írja. Krisztus az ő hitében „új világ építése“, második Ádám, új embert számít születésétől fogva: „Miképpen az Ótestamentumban az Isten mindeneket tereinttetet és mindeneket akkor cselekedett Krisztus nélkül, azonképen mindeneket az Újtestamentumban csinált és újonnan teremtett az új Ádám által, ki az ember Jézus Krisztus, az ő áldott szent fia“.

Dávid Ferenc legfőbb izgalma Isten szellemi megközelítése és Isten tiszta szellemi megfogalmazása volt. Csakis lelki fegyverekkel volt hajlandó harcolni: „A hadakozó szerszámokban és fegyverekben mutatkozik meg a különbség, mert a király istápjja a szablya... A Messiásnak ő fegyverei nem testiek“. Ha támad s vitatkozik is, indulatok nélkül teszi, a rostáló, rendszerező, ellentétek feloldásán keresztül új szellemi rendszer felé siető elme fölényével. Nemcsak a vallás tiszta szellemiségét, hanem az újszövetségnek és Krisztusnak fölényes szelídséget és szabadságát is legtisztábban képviseli a XVI. században.

Dávid Ferenc átrohan.t a felekezeteken. Mint katolikus pap kezdte, majd egy-egy időre püspöke volt

Erdélyben valamennyi protestáns felekezetnek. Mindig az élre került, de minden vallás csupán egy-egy mű volt számára s tovább sietett tökéletesebb művek felé. Megízlelte a szellem alkotó szabadságának gyönyörét, s azonosította a protestantizmussal. Élete: ballada, balladai időmértékű út Isten arca felé. Dávid Ferenc istenélménye az emberi szellem mesterműve, s e remekművön folyton újabb s újabb alakítanivaló talált; fejlődés útjának tehát sohasem lehetett vége. A protestantizmus alapítóinak hősiességét a protestantizmus örök ritmusává akarta tenni. Ez a visszafojthatatlan fejlődési láz, az örök teremtés édes belső gyönyöre okozta, hogy korának indulatait le tudta vetni, s az emberiségnek, a szellemi és a lelkiismereti szabadságnak egyedülálló hőségévé nőtt a XVI -ik század Európájában.

Az egyházban az örök fejlődés templomát látta, a nagy kohót, melyből sohasem aludhat ki a teremtés forrósága. Végső állomása az unitarizmus volt, melyet tovább akart fejleszteni, ezért kellett otthagynia híveit és templomát. Pöre* tulajdonképpen a szellemi szabadság pöre, s a pör hőse, betegen, bilincsekbe verve, de töretlen lélekkel halt meg a dévai vár börtönében, ő a szellemi szabadság első vértanúja magyar földön.

*

A harmadik prédikátor, Károlyi Gáspár eleinte Juhász Péter és Dávid Ferenc között ingadozott, utóbb Dávid Ferenc „elbocsájtotta“ őt, s Károlyi végképpen a kálvinizmus kebelébe tért. Első műve a „közügyet“ tárgyalja, s „Döbröcönben“ jelent meg. Megírja benne a magyar sors párhuzamát az Ószövetséggel; ő is a XVI. század komor büntudatának képviselője, de a büntudatot keresztény-magyar történelem-szemléletté szélesítette. Isten sújtó kezének okát

* Folytonos hitújítása miatt került az öreg Dávid Ferenc Báthory István törvényszéke elé, nehezen kerülte ki a halált; halálig tartó fogság lett osztályrésze.

nemcsak a vallási tévelygésben, hanem társadalmi s erkölcsi bűneinkben is keresi. Királyaink is bűnösök, szerinte, mert nem alapították meg „Isten országát“ a Duna—Tisza táján. Azt kívánja, hogy koronázáskor adják a király kezébe a bibliát: „hogyan azt olvasná mindenkor, aszerint élne mind ömaga, mind pedig az népet az mellé hódíttatná.“ Büntudatának és történelemszemléletének nincsen kifent felekezeti éle; a magyar egység prófétája, szinte Zrínyi, a költő előfutárának tekinthetjük.

Károlyi Gáspár később otthagyta a „harcot“, félrevonult s az „örök életnek beszédét“, a bibliái fordította magyarra (1590-ben jelent meg a „vizsolyi“ bibliája). Nyelve tele van magyar jó ízzel és latinos mondatszerkezettel. A fordítást nem végezhetette századának gyönyörű forradalmi nyelvén; súlyos, kőkemény, tekintélyi nyelven kellett tolmácsolnia az igét. Károlyi Gáspár a latinságból a törvényt, a rendet, a kimért ünnepélyességet, a végső igazsághoz illő méltóságot merítette. A teljes Szentírás lefordítására ő volt a legalkalmasabb, aki bizonyos fölénnyel nézte a vallási harcok világát, magasságokhoz szoktatta szeméi és Isten országát akarta megvalósítani a földi tereken.

Heltai Gáspár.

(1515—1574)

Heltai Gáspárnak a bolygó sorsa adatott. A szellem napjának, Dávid Ferencnek bolygója lett, híven követte merész útját, s utána rebegte nem kevésbé merész hitvallásait, önálló utat nem kezdeményezett, a vitának sem volt[^]elszánt mestere, pedig a viták hevében bugyogott elő az új kor termékeny iszapja, s lobogott fel maga a szellemi értelemben vett kor. Heltai a kor valamennyi szellemi szükségletének kielégítésére törekedett, író volt és könyvkiadó; első

könyvkiadói-k, aki széles elgondolás alakján dolgozol!.

Kolozsvári sajtóból rendre jöttek a művek: bibliafordítás, zsoltáros könyv, hittudományi fejtegetések, népkönyvecskék, katekizmus, ábécés könyv, históriás énekek gyűjteménye, meséskönyv, krónika, özvegye Gáspár mester halála után adta ki Méliusz Juhász Péter fűvészkönyvét, ilyen ajánlással: „Az boldog emlékezetű Heltai Gáspár meghagyott felesége kíván Istentől jó egészséget minden jámbor istenfélő embernek. A kinyomtatásnak munkája és költsége enyim. Ezt én tőlem szegény özvegy asszonytól a magyar nemzet jónéven vegye“.

Heltai Gáspár lefordította Bonfinius históriáját a magyarok viselt dolgairól; a humanista történetírást ő közvetítette szélesebb rétegek felé. Bonfinius történelemszemlélete merőben elűt az Árpádkor történetíróinak felfogásától; az állampolitikai és a társadalmi gondolatnak nyoma sincsen benne. Európaisága abban nyilatkozik meg, hogy az ómagyarokat „barbarusoknak“, az eredeti magyarságot pedig „bárdolatlan, paraszti“ állapotnak tartja, akár a külföldi krónikások. A jelent nem szervesen a múltból származtatja, mint a magyar gestairók; művében a magyar múlt Mátyás kultúrbirodalmának természetes ellenképe. Bonfinius, a humanista, csak antik erényeket és eszményeket ismer, s elfogult reneszánsz-imádattal elveti a magyar régiséget; nem ismerte, nem is törekedett a megismerésére, összefűz le a rendelkezésére álló forrásokat, de az új szövegbe nem lehelt lelket. Humanista módra hatalmas és díszes beszédekkel tüzdeli meg a história folyását, s reneszánsz-szellemére vall, hogy véres eseményeket és viszályokat, novella-betéteket választ ki elsősorban a magyar történelemből.

Heltai Gáspár nem bírt Bonfinius hű tolmácsa maradni, belevegyíti a humanista históriába a népi elbeszélés egyszerű, jóízű, természetes hangját. Menél jobban közeledik a jelenhez, annál kevesebb hitelt ad Bonfiniusnak, a Hunyadiak történeténél pe-

dig ki is jelenti, hogy az olasz humanista írása nem hiteles. Az erdélyi Heltai Gáspár erről a korról már élő erdélyi hagyományt hallott, s jobban bízott a honi hagyományban, mint az idegen mesterben, annál is inkább, mert a puritán realista Heltai az erdélyi hagyományt reálisnak találta. Az eredeti szöveg terhes díszzeit is magyar egyszerűséggel, világossággal, s népi tömörséggel igyekezett helyettesíteni.

Bonfinius római eredetűnek vallotta a Hunyadi-házat, Heltai olyanokat hallgatott meg, „kiknek atyjok szolgálta régen az Hunyadi Jánost“, tehát eredeti erdélyi hagyományra támaszkodott. Az erdélyi hagyomány Hunyadi János természetes atyjának Zsigmond király-császárt tartotta: Zsigmond Erdélybe jött s „mikoron egy jó üdéig ott mulatott volna, 31-úná az özvegységet, és a komornyik inasokkal szólni kezdé az föld felől: minemű föld volna? szép nép volna-é rajta? kiváltképpen ha valami szép asszonyállatokat és leányokat láttának volna ott a környéken valahol? Mondának az inasok: hogy szép szömélyeket láttának volna, kiváltképpen egy igen szép leánt láttának volna, egy gazdag bojérnél, kinek mássá nem volna messze földön. Zsigmond király érette bocsátá az inasokat. Mikoron elhozták volna a leánt, és a királlyal szömbe állana estve, monda a királynak: Felséges uram! én nemes leán vagyok, az Morzsinaei nemzetből való: ha velem közessülni akarsz, együld megterhessülek tölled: mint lönné annakutána magamnak, és az én magzatomnak dolga? erre legyen Felségednek előszer fő gondja. Monda Zsigmond király: ha meglerhesülsz töllem, gondom leszen reád, és szép jószágot adok tenéked és magzatodnak, nemzetiségedet is jobban megnemesítem, és nagyob méltóságokra viszem. És hittel megigéré ezt néki, és keze adássával is megerössíté“. Ez a szerelmi alku csupa realizmus, Heltai igazi hangja. írói ereje, stílusának eredeti jóíze ennél a származásmondánál érvényesül leginkább; neki való tárgy volt, az eltakargatott valóságról lebbentette fel a fátylat.

Nemcsak a Hunyadi-ház származásmondáját merítette a hagyományból Heltai Gáspár, liánéin egész népi Mátyás-mondakört talált Erdélyben. Ez a mondakör példázza, hogy miként szemléli s alakítja át a történelmet a nép a maga képére és hasonlóságára. Mátyásban a nép a vele szolidáris nagyurat szemlélte, aki álrühában járja az országot, kellemetlen kalandokat, bántalmakat és sérelmeket vállal, hogy a nép sorsáról közvetlenül meggyőződhessek. A monda Mátyás királya a néppel szolidaritást valló nagyúr, aki kegyetlenül megbünteti a népen hatalmaskodó, a jogtalan szolgáltatásokat követelő „kis kánokat“, mezei hatalmasságokat. Mátyás a nép király-eszménye. A nép mindig a királyi hatalomtól, az egész magyarság legfőbb vezéréől várt megértést és támogatást a jogtalanságot gyakorló kisebb urakkal szemben. Az oligarchia Mátyás kemény egyeduralmában nem vette észre a nagy történelmi és politikai szándékokat, csak a saját hatalmának és jövedelmének csorbulását keseregte, s Mátyás halála után fellelegzett. A nép pedig ekkor kezdett sóhajtozni, s Mátyás emlékéhez menekülni, Mátyásról költeni, mert a nép az oligarchia megfékezésében észre vette a saját sorsának és jogi helyzetének különb biztonságát. A népmonda olyan beszédet mondhat Mátyás királlyal, melynek szelleme teljesen a kolozsmonostori egyezségé: „Mi nem jobbágyul adtának a szent királyok a szegény népet, és a falukat az városakhoz, hogy a bírák és tanácsok rabbul bírják azokat: nem tū jobbágyitok, hanem minnyájan én jobbágyim vattok, mint szinte amazok szegények . . . Még a nemeseknek is nem adtuk a szegény népet jobbágyul, avagy rabbul, hanem csak a földet adtuk nékik az ő vitézsegekért, hogy majorkodjanak rajta, és a szegénység is majorkodjék rajta. És miérthogy a szegények élük az ő földeket, hogy azért adót adjanak nékik a király adaja mellett, és bizonyos napokon is szolgáljanak nékik: és ezért viszontag tartoznak a neme-

sék vele, hogy gondjokat vissejjék, és megoltalmazzák őket“.

Három Mátyás-arc jelentkezik Heltai históriájában. Az elsőt Bonfinius rajzolta: tiszta humanista arc, a másikat Heltai a népmonda alapján: a népkirály arca. A harmadik Mátyás király e história szerint csak félig bontakozott ki: hatalmas kultúrvárost akart építeni az ország fővárosából, egyetemmel, gazdasági és kulturális intézményekkel, de nagy tervének csak körvonalait tudta lerakni. Mátyás király személyiségének hallatlan gazdagságát mutatják ezek az arcképek; kifogyhatatlan belső bőség áradt belőle, világokat hordozott magában, ellentétes szellemi és társadalmi irányzatok vallották őt a magukénak s alakították át arcát a maguk képére és hasonlatosságára. Heltai mesegyűjteményt is szerkesztett, mesés-könyve a század egyik legkészebb, legérettebb írói munkája. Meséit Aesopusból és egyebünnen gyűjtötte, hogy „mi okból műveltem ezt, minden jámbor olvasó megértheti az értelmekből, (melyeket minden fabula mellé szerzettem és utána vettem“. A mesék örök értelmét Heltai korszerű magyarázatokkal kíséri. Hitét, társadalmi szemléletét és írói kedélyét ezekben az „értelmekben“ fejezi ki leginkább. Védi a szegényeket, ostromozza a hatalmasokat, erkölcsi tanításaihoz gazdasági s gyakorlati tanácsokat fűz, a maró szatírákat kedves humorral változtatja. Okoskodásába lépten-nyomon közmondásokat, népi bölcsességet kever. A tanító és a mulattató hang nála már összefolyt.

A társadalmi lírikus.

A társadalmi gondolat. terén Szkárosi Horvát András (1542-től 1559-ig írt, Tállyán volt református pap) ment a legmesszebbre, ő már tudatosan egy társadalmi osztálynak, a földműves szegénységnek történelmi panaszát fejezi ki. Humora a legesípoőbb,

szatírja a leggyilkosabb a XVI. század irodalmában.

gy ostorozza ellenfeleit, a katolikusokat:

„Tisztet osztottunk megholt szenteknek,
Porkolábságot adtunk Szent Péternek,
Kik nem esmérik, mind kirekesztetnek“.

Trink Urbán! Sokszor részegségben mondják,
Bornak bőségét mert ő tüle várják,
Egér-úzőnek Kakukillát mondják.

Az, kiknek elvész disznója, malaczcza,
Az pásztorságot szent Antalnak adja,
És szent Balásnak farkas ellen adja“.

Horvát András költészete is a laikus vallásosság szellemét tükrözi: theokratikus és patriarkális társadalom álma lebeg szemei előtt. A Szentírás mindenekelőtt társadalmi bírálatra biztatja, mint hajdan Dózsa György papjait. Az is érdekes és jellemző, hogy társadalmi bírálatának merészséget Ószövetségből vett példával enyhíti:

„Az fejedelmek kegyetlenné lettek,
És minden lopóknak lopó társi lettek,
Ajándékot vesznek, igazat nem tesznek,
Ézsaiás mondja az fejedelmeknek“.

Micheás prófétára hivatkozva az „emberevés“ vádját szegezi a fejedelmek ellen:

„Szerettek — úgymond* — minden gonoszságot,
És az embereket ugyan megnyúzzátok,
Az bőrt teteméről mind el-levonszátok,
És a tetemet is ugyan megrontjátok.

T. i. a próféta.

Röppenetesség itt az isten mit mond:
 Az én népem testét megeszitek — úgymond,
 Mind egy serpenyőben megráttjátok — úgymond,
 Az kegyetlenségről im halljátok mit mond“.

Nem is olyan régen ilyenfajta kegyetlenséget
 színről-színre láttak.

Vers közben nekibátorodik, s a honi történelem-
 ből is merít példát:

„Példátok volna nektek Móré László,
 Ki nagy hires vala, mert vala kóborló,
 Immár török kézben az kegyetlen dúló,
 Hol mit használ neki az kóborlót sok jó“.

Fölveti a társadalmi felelősség kérdését és meg-
 állapítja, hogy a kór felülről jön:

„Mind eltanulák az sok hamisságot,
 Urak, nemes népek, az szegény parasztok,
 Minémük az urak, olyak az parasztok,
 Az urakhoz képest mind keresik poklot.“

„Az fejedelemségről“ írt versét komor „korkép-
 pel“ fejezi be:

„Ezeröttszázban és az negyvenötben,
 Az urak valának nagy kegyetlenségben,
 És szegény község nagy szertelenségben,
 Tállyán az polgárok nagy egy ellenségben“.

Horvát András az Ószövetségre hivatkozik foly-
 tonosan, verseinek magvát és alapihletét belőle meríti,
 vallásos élményeinek burkát azonban nagyon merész
 társadalmi gondolatok feszítik, s többnyire szét is fe-
 szítik. Istene az ószövetségi haragos és rettenetes Úr,
 akinek haragját Horvát András az úri rend ellen irá-
 nyítja, mert siralom völgyévé és bűn tanyájává tették
 ezt a földet. Végző eredményben ő is erkölcsi okok-
 ban kereste a társadalmi bajok forrását; nagyszabású

költeményt írt a fősვნყnségről, mely „nagy nyomorúságba hozá az föld népét“, de ihlete a vers közben szétveti életszmléletének korlátait és kiderül, liogy a nyerészkedésre, a haszon hajhászására épülő gazdasági elvet ostorozza a puritán őstermelés nevében. Szinte a kapitalista termelés haszonhajhászását pellen-gérezí ki:

„Néked fáradnak mind a szegény szántók,
Nagy éhen, szomjan te reád kiáltók,
Neked verejteznek a szegény kapások,
Tenedek fázódnak az szomjú halászok,
Neked sütközódnak az futó vadászok“.

Realizmusa „forradalmi“ realizmus: „Jaj szegény fősვნყnség! hogy ily nagy hasú vagy“, — a realista képet szatirikus társadalmi indulat színezi. „Az jégen tí házat csináltok“ — kiáltja ellenfeleinek. Még áhítatában is vaskos realista izlés nyilatkozik meg:

„Hogyha te igazán az Krisztusban bízol,
Higyjed, hogy lélekben istennek meghízol“.

őnézetes és fenyegető hangon panaszolja, hogy a szellem embere, a hitvalló, az etikai magyarság a legbecsméreltebb az országban s az utolsó helyre szorul. Horvát András azt hirdeti, hogy a szellem szüntelenül ontja a kinyilatkoztatást, a magyar hitvallók „kövéren“ teljesítik kötelességüket, de senki sem hallgat reájok, s ezáltal a társadalom magára vonja a „rettenetes Úr“ büntetését:

„Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok isten
akarátját
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős, nagy
nyíltan kiáltják,
Ám meglátjátok miként várjátok az ítélet napját“.

Igen érdekes, hogy a tiszta, hitvalló közösség so-raiba az ártatlan gyermekeket, a deákokat, a papo-

kat és a hegedősöket sorozza; a szegény vándorköltő tőle kapja meg erkölcsi rangját.

Egyik legnagyobb verse az „Átokról“ szól. Ihletét Mózes könyvéből merítette, de ez a költeménye is tele van keserű magyar realizmussal. A vers képei nagyszabásúak, komorak, súlyosak, mint a kőből épített boltzatok:

„Érczczé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld,
Port, harmatot, asszú hamut eszik az asszú föld,
Megrepedez úgy panaszol reád az szomjú föld“.

Horvát András úgy látja, hogy bűneink folytán „Mohács“, tehát idegen uralom állandósul földünkön:

„Messze földről az úristen hoz tereád népet,
Kinek nyelvét meg nem érted, nagy kegyetlen népei,
Ki nem teszen tiszteletet öreg embereknek,
Meg sem szánja veszedelmét a kis gyermekeknek“.

A magyar helyzetet két nagyszerű képpel érzékelteti a „sűrő sárral“, melybe magonkat „szorítjuk“, s a „nagy porral“, melytől nem lát messzebbre, s melyben fuldoklik a mezei magyar. E két kétségbeejtő kép Széchenyi „nagy parlagjára“ emlékeztet; a „nagy parlag“ ősképeinek tekinthetjük őket. Majd ezt írja Horvát András „Miként az vak az délszínben ugyan tapogattok“, A „délszín“ (fényesség, világosság) az érzéki, gyönyörű ómagyar nyelv egyik legszebb szava; Horvát András mentette meg.

A „bujdosás“ gondolata az ő költészetében is feltűnik, de a „bujdosásnak“ is társadalmi szint ad:

„Nem tudjuk immár mely felé hajoljunk,
Urak miattatok mind bolygóban vagyunk,
Kegyetlenségtektől, mert oly igen félünk,
Semmi segítséget bennetek nem értünk“.

A feddőének bontakozott ki benne nagyszabású műformává, de Horvát András feddő éneke színültig megtelt társadalmi tartalommal. Méltán írta róla Szilády Áron: „Mindenkiben a szegény földművelő ellenségét látja, s egy új Dózsa György mellett hihetően vállalkozott volna Mészáros Lőrinc szerepére“.

A históriás ének

Tinódi Lantos Sebestyén,

(1505—1556)

A históriás éneknek nem Tinódi Lantos Sebestyén a legmagasabbrendű megnyilatkozása: a regősöknek, az igriceknek s a hegedősöknek, a régi s ómagyar énekmondó rétegnek azonban ő az egyetlen kései, de megfogható alakja. Az újkor gyermeke, realista, a történelmi hűséghez ragaszkodik, összegyűjtött krónikáinak előszavában vallja: „Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat bé nem írtam, az ami keveset írtam, igazat írtam“. Korának minden kimagasló eseményét s alakját megverselte, de szívesen elkalandozott a múlt tarlóján is. Élete, sorsa, pályája olyan volt, mint a vándorló hegedősöké, ki tudja mióta. Az ómagyarságból a vándorló költő életformáját hozta és a zenét; muzsikájában ősi keleti elemek szunnyadnak, sámánok öröksége, óhazák visszakísértő melódiái. Kissé sámán volt, amikor lantját pengette s énekelt, az ének szövege azonban nyomtatásban elszürkült; realizmusa és kritikai kérelhetetlensége többnyire tudósítássá süllyesztette.

Úgy élt, mint a vándor költők minden időben. „Fél kedvében“, nyomorult sorsban szerzetté énekeit „egy füstös szobában“, „Arán lábú Debreczen váraidban búban, egy puszta kamerában“, „Búdo-

sásban“, „hideg télben fűtt körmében“ írás közben s mint sorstársai: néha „csak borért is elzörgetett szegény“. Pártfogói a mezei urak voltak, akik tőle értesültek az ország sorsáról, a viadalokról és veszedelmekről, az asztal végére ültették, szállással, borral s gyér pénzdarabokkal segítették. Eleget panaszkodik a földönjáró sátánokra, a kulcsárookra és az udvarbírákra, akik nem adják ki neki a kamrából és a pincéből a mecénás ajándékát. Az írónak eddig „mellékfoglalkozása“ volt az írás, Lantos Sebestyén azonban „hivatásos“ költő, mihez is foghatott volna, hiszen vagyona nem volt s félkarját otthagyta a harci mezőn. Vállalta a lenézett hegedősök pályáját, de ő is lenézte őket, csácsogásaikról egy volt a véleménye Anonymussal, s a hegedősök énekeivel szemben tudatos nemzeti irodalmat művelt.

A végvári szellemnek ő az első irodalmi képviselője, harcosa és rajongója. Krónikájának előszavában nemcsak az igazmondás írói etikáját fogalmazta meg, hanem a végváriak hitvallását is: „Mert mint illik lelök szerint az ördöggel, testtel és az világgal koronként az jó körösztvénynek hadakozni: ugyan ez világ szerint es az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életöt nyerni“. Itt-ott kibújt a krónika szürke köntöséből s egyszerű, mélyzöngésű ódái hangon dicsérte, védte a szegény végvári vitézeket:

„Jámbor vitézők kik végekben lakoltok,
Az rágalmassággal ti ne gondoljatok,
Jó szolgálattokban csak megmaradjatok,
Mert sok jámboroknál dicséretben vagytok.

Istentől es végre megkoronáztattok,
Hogy az szegínségért ily igen fáradtok,
Verőket hullattok és sokan meghaltok,
Számptalan sok rabot ti .megszabadítottok“.

Ez a koplaló és didergő jámbor nemcsak végigvándorolta, hanem énekében össze is békítette a darabjaira hullott országot, nemzeti hivatástudatot hordozott, a magyar egység irodalmi képviselője volt:

„Ti magyarok, jobb ha mind egygé léstök,
Mind eddig egymást, ne úgy szeressétek,
Úgy ad az Isten jó szerencsét tinéktök,
És megszabadítja idegen néptől földetök.

No ha ebben nem akartok elővenni,
Ennél inkább kezdőtök fogyatkozni,
Két fél között mindenestől elveszni
Mind az két szék között pusztá földön maradni.“

A „két pogány közt“ őrlődő sorsot éppenúgy felismerte mint Bornemisza Péter. Nemzeti hivatástudata azonban nem akadályozta meg abban, hogy a megportyázott nép, a „szegín község“ védelmezője legyen. A katona nemzeti öntudata volt döntő élménye, de nem állotta meg, hogy a megvetett hegedősök „csácsogásaiból“ ne merítsen. Hiteles történelmi munkákból dolgozta fel Zsigmond király s császár históriáját, de hegedősénekekből illesztette be Tar Lőrinc mondáját. Mennyire elüt ez a hang Tinódi krónikáinak szokott hangjától: profán, lázadó, mezei hang, a laikus vallásosság izgató beszéde, de szatíraba és humorba mentve, irodalommá nemesítve. Arról tanúskodik ez a monda, hogy Tinódi korában is viruló volt a „mély irodalom“, a népben bujdosó és lappangó költészet, melynek hangja nem ért fel, nem érhetett fel az udvarig s a kastélyokig, „bujdosnia“ kellett, mert tagadta, s a szellemi elégtétel maró savával égette a fölötté terpeszkedő rendet és világot. Ez a monda amellet beszél, hogy mennyire más volt a mélyréteg történelmi tudata, mint a vezető rétegeké, az udvari történetíróké.

A mondában Zsigmond meghal és eltemetik
 „nagy sok rendbéli papok és kövérnnyakú barátok“.
 De nagyon kétséges, hogy a mennyekbe jutott-e?

„Éneken hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
 Tar Lőrinc hogy pokolba bement volt,
 Egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt,
 Négy szeginél négy tüzes ember áll volt.

Szózatot ott Tar Lőrincnek adának,
 Az nyoszolyát tartják Zsigmond királynak,
 Érsek, püspök, két paraszturak voltak,
 Az négy ember hamis urak voltak.

Érsek az hamis dézsmáért kárhozott,
 Kancellárius levélváltásért hárhozott,
 A két nemes úr dúlásért kárhozott,
 Hamis vámszörzésért egyik kárhozott.

Nagy sok csodát. Tar Lőrinc látott volt,
 Egy tüzes kádferedőt ott látott volt,
 Zsigmond császár, hogy benne feredett volt,
 Mária király leányával ott forgódik volt.

Sok párta nélkül való leányokat,
 Szép menyecskéket és szép ruhásokat,
 Kiknek Zsigmond megmérte köldekeket,
 Hosszaságokat és ő szép tügyeket.

Ezt császárnak Tar Lőrinc megmondá,
 Ezt felelé: lészen arról nagy gondja,
 Mint ő ágyát pokolból kiiktassa,
 És hogy mennyországba igazgathassa.

Koronának egy kis ágát elrontá,
 Tizenhárom várost ő elszakasztá,
 Nyolcvan-ezer forintért zálagosítá,
 Budán Szent Zsigmondot avval rakatá.

Belé kazdagságot, papokat szörze,
 Jóságot nagy sokat oda engede,
 Szent Zsigmondnak ő azt fölnevezteté
 Hanemha ágyát avval kivethette“.

Tinódi kétségbeejtő verselése sem töri szét a régi népmonda üdeséget. Tar Lőrinc mondája ritka színfolt Tinódi adatokat sorakoztató szürkeségében. A monda szelleme Szerémire, s Heltai Gáspárra is emlékeztet, a népiség másik két hű sáfárára. Ahol a népiség benyomul az irodalomba, egyszerre dús epikai színek, s mélyebb, a magyar szellemre jellemzőbb élmények jelentkeznek.

Tinódi a XVI. század egyetlen humoristája. Nyoma sincsen benne a század indulatainak, a humoros látás volt belső támasza: vigasztalódás, keserű-bölcs mosoly, elégtétel a komor, nyomorult életen. Félig-meddig akasztófahumorral dohogott és zsörtölődött ez a koldusszegény, de belől nagyon ki-egyensúlyozott bölcs:

„Kik nem adnak Bohnyán itt jó borokat,
 Magas part üssön meg udvarbírákat,
 Vélők egyetemben az kulcsárokat,
 Kik akasztófára méltók azokat.

Az boros víz nádat terömt orromban,
 Egészségöt nem ad nekem dolgomban,
 Kössebbödik gégem az Krónikában,
 Kiért udvarljírák esnek átkomban“.

A költői látás és hang néha kibuggyan műveiből, mint a bűvópatak; különben kötötte a szokványos forma, a történelmi hűség és az igazság fanatikus tisztelete. Az időt szolgálta, a kort, a szeme előtt folyó nemzeti küzdelmet, „hadnagyoknak“ szerzett „tanúságot“, verses beszédet, hogy legyen mivel buzdítaniuk harc előtt a végvári vitézeket. Nem bírt a

kor föle nőni, a kor egyszerű alázatos szolgája maradt. Látóköre szélesebb, gazdagabb volt, mint költői ereje. Sokfajta költői képesség csillant meg benne, de nem volt önkritikája; a nemzeti hivatásra, a harcok dicséretére és a magyarok buzdítására fordította egész erejét. Valami megindító, szerény, félig-meddig öntudatlan áldozatosság vonul végig költészetén. A siket, vak és romlott társadalomban valóban fáklya, tisztán égő magyar öntudat volt a csavargó lantos. Magyar Villon nem született, vagy pedig nem hagyhatott nyomot énekéről; a mi csavargó lantosunk a nemzeti hősköltemény határmegyéjén járt, az elszüllyedi ó hősi éneknek utolsó csillámai benne pislácoltak, 5 az újkor nemzeti hőskölteményeinek, első sorban a Zrínyiasznak is Keresztelő Jánosa.

Társadalmi epika

Tinódi Lantos Sebestyén látta és kifejezte a magyar végvári vitézek társadalmi elesettségét:

„Sokaknak maradt hazól szegin árvájok,
Nemzetségek jajgatnak, atyjok, anyjok,
Mivel kiválthatnák nincsen morhájok,
Csak ohítva koldulnak nyavalyások“.

Realizmusa a hétköznapi élet képeit sorakoztatta; hangja nem lázadozott, mert Tinódi végtelen egymásmellettségben látta az embereket és a dolgokat, mint a búzaföld kalászait, vagy levágott rendjeit. A Névtelen. Költő „Cantio de militibus pulchra“ (Szép ének a katonákról) című históriás éneke azonban már mély társadalmi ellentétekbe nyújt bepillantást. Az idegen uralkodók a magyar végvári katonákkal bántak a legmostohábban. Évekig nem kapták zsoldjukat, mely amúgyis jóval szerényebb volt, mint a rabló idegen zsoldosoké. Nem volt rendes f egy verők, némelyik felesége ruháját öltötte magára;

portyázásból kellett megélniök. Az ének szerint a véggyulai vitézek zsoldja is egyre késett:

„Szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk,
Lovainkat zabszalmával hizlaljuk“.

Elkeseredésük a kapitány ellen fordul:

„Ha nem adja hópéNZünket minékünk,
Mind fejenként kapitányra ökleljünk,
Mert lovastul az fát meg nem ehetjük“.

A kapitány fizetés helyett portyázásra küldi őket, így akarja elégedetlenségüket levezetni. Egészen Bugacig száguldanak, meg is verik a törököt, de fele magyar a fűbe harag. Visszatérve súlyos szemrehányást tesznek a kapitánynak:

„Igen örülsz Te a gazdag prédának,
De nem szánod sok jó vitéz halálát,
Ha mindnyájan oda vesztünk volna,
Csak tenéked gazdag prédát hozhatnánk“.

Már a társadalmi vádbeszéd hangja csattog ebben a költeményben, a lelkiismeret beszél a magyar vér bűnös pazarlása ellen; a költemény nemcsak tényeket közöl, hanem állást is foglal, mint a protestáns irodalom legjobbjai.

Az ős-Toldi

Ilosvai Selymes Péter költeményét „Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról“ csak formája köti a históriás ének műfajához, amúgy tiszta népmonda, írója is annak vallja. Kutatói műfaji tévedésbe estek, históriás éneknek tartották, történelmi alapját kutatták. Kiderült, hogy a múltban nem egy Toldi Miklós élt; egyik derék méltóságokat is viselt Nagy Lajos korában, előkelő

úr volt, de alig van köze a monda Toldijához, kinek végül is „szeméten tengődött a lova“ a népi példabeszéd szerint. A kutatók később külföldi mondák lecsapódását keresték Ilosvai Selymes Péter költeményében, s nem gondoltak arra, hogy a különböző népmondák hőseinek rokonságából nem szükséges azonnal filológiai kérdést csinálnunk, hanem a hasonlóság okát a minden kultúrában föllelhető közös emberi jegyekben is kereshetjük. A Toldi-mondát tehát joggal visszaperelhetjük a magyarságnak.

Ilosvai Selymes Péter énekében a monda költői hajlama jut szerephez. Félig érett mű; Ilosvai a mondát eléggé szárazon beszéli el, a monda elemeit olyan kezdetlegesen illeszti egymásmellé, mint a históriás ének az időrendben lefolyt eseményeket. Néha azonban csodálatosan átmel-egszik a hangja, s magasrendű alakító és kifejező erő váltja fel az egyhangú, szürke sorokat. Költői ereje azonban többnyire csak sorokban és képekben nyilatkozik meg.

A Toldi Miklósban jelentkező viruló, tömény erő irodalmunk egyik legjellegzetesebb „ösképe“. Stílusunkat eleitől fogva jellemzi, s érthető, hogy ez az élmény nemcsak nyelvünkben nyilatkozott meg, hanem testet, hőst is követelt. Mitológiai ízű a mi nagyerejű Toldink alakja, s gyökerét talán a világteremtés, vagy pedig az elemekkel küszködő s a földet megszelidítő első emberek mondáiban kell kereshnünk. A mitológiai alaprétteghez idővel bizonyára egy élő történelmi személy vonásai is hozzájárultak, de az is lehetséges, hogy egy élő emberi példa keltette életre a lelkek mélyében az ösképet. Talán idegen elemeket is magába szívott, s maga Ilosvai is tovább fejlesztette és innen-onnan hasonszórú mondai elemeket szőtt bele; az irodalmi mű éppen olyan különös szövevény, mint maga az élet. De tagadhatatlan Ilosvai versének magyar mezei jellege, „parasztsága“, népi ízlése.

Toldi Miklós mindenekelőtt a határtalan férfierő hőse, erőimádat vonul végig a költeményen, morálja

is tiszta erő-morál, mely lenéz minden más erkölcsi korlátot és kötöttséget. Az erő mindent igazoló jogát és egyedülvaló emberi szépségét hirdeti Selymes Póter: „Erős, vastag gyerek Tholdi kicsin korában . . . Nagy malomköveket emelget egy karjával . . . Szertelen temérdek agya-kaponyája“. Hiába gyilkol, hiába rabol, mindvégig rokonszenves hős marad, roppant ereje kivívja, ha kell, kikényszeríti a megillető tiszteletet. Inkább a „nagy puszta“ szertelen, temérdek hőse, mintsem az Anjouk lovagkorának vitéze. Toldi a keleti vonásainkat, s hajdani keleti morálunkat viselő mezei magyar, Koppány és Vatha utóda is bizonyos mértékben, midőn megsértik a királyi apródok, a mezei lázadók kemény, kíméletlen hangján támad a királyra:

„Király! ha nem nézném vitézi voltomat
Majd fejedhez verném héttollú botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölkeidet,
Meg nem csúfolnájak vitézi vén fejemet.

Mennyire átszíneseedik Ilosvai hangja, midőn az ő korában is élő mezei indulatot, s dörgő mezei hangot szólaltatja meg: Toldit, Peturt, a „fölkelő“ köznemest, aki puritán, félnomád indulattal szembehelezkedik az európai színvonalú és romlottságú udvarral. Ha dühöt kell kifejezni, egyszerre költő lesz Tlosvai.

Ilosvai beírta énekébe a vad magyar mezei idillt, a felhasználatlan erőből és meggyült indulattól fortyogó mezei életet a maga durva mulatságaival és kilengéseivel. Ebben az életben nőtt fel Toldi Miklós, s ízlett neki ez az élet. A vers egyetlen nyájasabb zuga: Miklós édesanyjának arca. Ilosvai inkább sejteti Toldiné lényét, egy cselekedetén keresztül érezteti meglepő művészettel. Miklóst pedig nem szépíti, úgy adja erényeivel és hibáival, mint a gátlást nem ismerő monda. A gyilkosság miatt bujdokló Miklós vágóhidak környékén kóborog, „nagy tehéntagokat hord

vala“, hogy ennivalót szerezzen. A király konyhájára ételért vizet hord és „szennyos fazakokat mos vala“. Nem hímes történelmi legenda ez, hanem „ponyva“, a néphős reális útját mutatja: Toldi nagyerejű, nagy-étű csavargó, mígnem roppant ereje egyszerre magasba röpíti. De a „magasban“ is félvad természeti ember, s naiv hős marad mindhalálig. Naivsága mulatságos kalandokba rántja, — ilyenkor felbuggyan Ilosvai nemközönséges humora, — de felsülése mit sem ront nyers erőtől sugárzó tekintélyén.

A költeményben itt-ott teljes üdeségében buggyan fel az üde népmonda. Toldi Lajos királyt Prágába kíséri „tizenegy királyok“ elé. Megijed Lajos, mikor a terembe lép, de sarkában van Miklós és biztatja a maga módján:

„Sarkát Tholdi Miklós úgy nyomódja vala,
Sarkából királynak az vér el-kifoly vala.“

Azután ráförmöd a díszes királyi gyülekezetre:

„Meghidjétek tü ezt, tizenegy királyok,
Agyatokban rontom arany koronátok,
Uratokat Lajost ha jól nem szolgájtátok.“

Líra is van Ilosvai versében, mikor szakállával beszél az ősz Toldi; humor elegyedik itt a vad dühvel, elégikus ellágyulás a halálos indulattal:

„Oh én vén szakálom, hívatlan vendégem!
Budára hivatott mostan király engem,
Az ifjú vitézek megcsúfolnak engem,
Király parancsolta, fel kell mennem énnékem.

De ha megállandod ott a te bosszúdat,
És megtanítandód most serdült ifjakat,
Gyönggyel megfűzetlek, mint jó szakálomat;
De ha nagy székenbe hozod tennen magadat:

Szálonként tégedet én el-kiszaggatlak,
 Város piaczára, szemétre kihánlak:
 De ha megmutatod magad az ifjagnak,
 Gyöngyben és aranyban téged befoglaltatlak.“

Ez a versdarabka is bizonyítja, hogy Ilosvai költő volt, vagy pedig fejlett, gazdag népkölteményt használt fel s rontott el. Énekének kiemelkedő részei mindenestre a Toldi-monda, az ős-Toldi egykorú fejlettségére vallanak. 1574-ben írta.

A széphistória.

A széphistória ott kezdődik, ahol a „történelem“ körvonalait elnyomja a kaland gyönyörűsége. Egyik legszebb széphistóriánkban, a délszláv eredetű, „Bankó leányában“ a leány megrétfálja a királyt; az öreg horvát vitéz helyett leánya megy a királyi udvarba, sorra leveri a vitézeket, titkolja lány-voltát, s csak akkor fedi fel, midőn már hajón menekül: szép almáit mutogatja üldözői felé. Figyelemreméltó a Szendrei Névtelen históriája Szilágyiról és Hajmásiról, mely balladás menetű, s a nép körében népbaladává fejlődött. Legkiemelkedőbb széphistóriánk az „Árgirus históriája“, Gyergyai Albert írta olasz források alapján.

Gyergyai Albert históriája elején altató szél fúj: a mese bűbajos szele, mely átalakítja a világot. A „szép“, a „csodálatos“, a „titokzatos“ világa következik. A különös fa éjszaka aranyalmákat terem, melyek reggelre eltűnnek. A király, akinek kertjében a csodálatos fa áll, a jövendőmondótól kér tanácsot a nagy feladatra, az aranygyümölcsök megszerzésére. Az ősi mesehagyomány szerint ki is vállalkozhatik erre, mint a mesebeli kiskirályfi. Gyergyai Albert választékos „ruhába“ öltözteti mesehősét:

„Szép egyenes teste az ifjúnak vala,
 Idejének szintén virágjában vala,
 Ürüi módra termett vitézi járása,
 Minden dolgaiban tökéletes vala.

Nem felette karcsú, közép ember vala,
 És kiterjedt feje, szép sima homloka.
 Két fekete szeme és piros orcája,
 Tekintetreméltó, kívánatos vala.“

A leány is, akit a mesehős sok küzdelem után elnyer, igazi reneszánsz-virág:

„Aranyszínű haja földig terjed vala,
 Étszaka igen is ugyan fénylik vala,
 Nyoszolyája részét árnyékával tartja,
 Fénylik gyenge testén testszínű ruhája.

Termete szép karcsú, magas állapotja,
 Gyenge, ékes, lassú, zengedező szava,
 Fejér az ő teste, mint hattyúnak tolla,
 Istenasszony módra termett ábrázatja.“

A mese örök átlényegülése bontakozik ki ebben a költeményben: a hattyúból tündérleány lesz. Árgirusnak természetesen bujdosnia kell a leányért, a „bujdosás“ itten esztétikai értelmet nyer: a szerelem kertjébe vezet. Tiszta reneszánsz-kép a szerelem kertje is: dús virágokkal, telt pázsitokkal, lombos fáikkal, szerelemre hívó nyoszolyákkal. Közepén áll a szerelem temploma, s a kertet betölti a szerelem ünnepe.

A XVI. század drámája

A középkor drámája, a misztérium szorosan a vallásos szertartásokhoz simul, a szertartások kiegészítő része volt. A misztériumok cselekményüket előszeretettel merítették a húsvéti és a karácsonyi mise evangéliumából, ez a tény is elárulja rendeltetésüket: az ünnepek fényét és áhítatát kellett növelniük. A középkori dráma nem rekedt meg a szertartásokkal szervesen összefüggő misztériumnál, hanem buzgó szerzetesek a divatba jött pogányszellemű klasszikus drámák ellensúlyozására keresztény drámákat írtak, melyekben elsősorban a keresztény hősiességet ábrázolták. Hrotsvita gandersheimi apáca hat drámát írt Terentius hat pogány drámája ellen, a keresztény lélek fensőbbiségét akarta a pogánnyal szemben ábrázolni. Egyik darabját magyarra is lefordították „Három körösztýén leán“ címen, a XVI-ik század elejéről származó Sándor-kódexben maradt fenn.

Az eredeti magyar dráma születése a protestantizmushoz fűződik. Sztárai Mihály prédikátornak „Comœdia a papok házasságáról“ című töredékét és „Az igaz papság tiköre“ című „négy actusra“ osztott drámáját eredeti magyar megnyilatkozásnak kell tekintenünk. Sztárai drámái is irányzatos művek, akár a középkori drámák, a protestantizmus vallási és erkölcsi fensőbbiségét akarják megmutatni, lényegük tehát az új szellemi izgalom, a hitvita. Ezekből a dombokból azonban már hiányzanak a középkori

drámák misztikus „égi küldöttei“, az emberi sorsba közvetlenül beavatkozó természetfeletti hatalmak. Emberi viaskodás nyilatkozik meg bennök: „Mindenoít vagyon papság, valahol az isteni igazság hirdettetik. Miképpen mindenőt vagyon a bíróság, ahol lejénd a polgárság“. Ebben a kijelentésben korszakalkotó eszme jelentkezik: a „belső papság“ elve, melyet Kelet-Európában a laikus vallásosság dobott először a köztudatba. „Mindnyájan lelki papok vagyunk“ — hirdeti a darab, a keresztyény lélek tehát szabadon szárnyalhat, közvetlen kapcsolatot köthet Istennel. Sztárai azonban ezt a vallásos-forradalmi áradást mederbe tereli, kijelenti, hogy „külső papságra“, a szabadon választott lelkipásztor irányító tekintélyére is szükség van.

Másik korszakos eszme is jelentkezik ezekben a darabokban: a szabad egyházközségek emberi önérzete. Ezek a felszabadult kis közösségek vitáznak a pappal és vitáztatják a különböző felekezetekhez tartozó papokat, mindent megvizsgálnak és a legjobbat akarják választani; az egyházközségek döntése, a vallásos nép szava a végső zsinórmérték. Már Sztárai drámáiba is benyomul a nép és ítél; arra kell gondolnunk, hogy a nép a Dózsa-forradalom baljós eseményei után most a vallás, tehát a kor felfogása szerint a szellem területén akar elégtételt szerezni magának. Sztárai egyik darabjában a pápa panaszkodik, hogy a nyomtatott könyv, a protestantizmus egyik legkülönb fegyvere eljutott a néphez. A protestáns könyv és prédikáció valóban széles rétegeket illetett, összeütközéseket és belső küzdelmet keltett a középkori tekintély alól felszabadult közvéleményben, s ezekből a szellemi ütközetekből nőtt a protestáns dráma.

Sztárai drámáiban tűnnek fel először egyik legjellegzetesebb magyar műfajnak, a „nagy szatírának“ körvonalai. A „nagy szatíra“ szülője a düh, jellegzetes magyar vonás, mely legmélyebb erőinket veri fel; tisztító és teremtő vihar, mely eszmét tapos,

s eszmét épít. A XVI. század fortyogó „sarából“ a „nagy szatíra“ éltető eleme, a düh gyúrt először élő drámai figurákat. A „nagy szatíra“ ebben a darabban természetesen teljesen a katolikus egyház ellen fordul, — bennünket azonban nem irányzatossága érdekel, hanem az a tény, hogy a „nagy szatíra“ készen, érett kifejező erővel jelentkezik ezekben a darabokban s irodalmunk fejlődése folyamán mindmáig egyre női, egyre teljesebb és átfogóbb magyar műfajjá mélyül.

Sztárai darabjában még egy igen érdekes elem jelentkezik: a népmese s a monda naivsága. A két bíró a pápa elé cepeli a vitában alulmaradt papokat, akár a népmesében a király elé, a tömeghatás legbiztosabb eszköze ez a fordulat és bizonyosság, hogy Sztárai tökéletesen ismerte a népleiket és széles községnek szánta darabjait.

Az unitáriusok és a kálvinisták drámai menetű hitvitáiból nőtt a Debreczeni Disputa (1570). Unitárius átszellemültség és a finomabb szatíra hangja jelenkezik ebben a darabban, mely arról szól, hogy Dávid Ferencék miképpen győzték le Méliusz Juhász Pétert és híveit. „Péter pápa“ szatirikus jellemrajza mesteri; így elmélkedik a darab elején a nagy kálvinista: „0 boldogságos Szent Háromság a te szent fiadért hála legyen neked, hogy engemet szegény nyavalyás bűnöst, ilyen igen jó szerencsével szerettél, ez világon gazdagsággal látogattál. Bővölködöm mindenel és miképpen a szép halacska mily nagy gyönyörűségben él, itt e világon, én is azonképpen élek. Hírem, nevem olyan nagy van, hogy majd ama bölcs Alexandernek sem volt nagyobb. Bizonyára, ha az állapotomat megtekintem akármelley királynál is boldogabb vagyok, mert neki az országra gondja vagyon, hadra gondja vagyon, énnékem semmi afféle gondom nincsen. Szóllok, beszéllek valamit vasárnap a vak parasztságnak, s hetedszaka osztán csak nyugszom. Feleségem szép gyenge vagyon, gyermekeim is szépek vágnak, élek mint az úr. De majd kimegyek a

kertbe, onnét osztán a halastóhoz ballagok, míg as ebédet készíti a szakács . . .“

Boldog idilljét a nép zavarja meg, paptársa siet hozzá és ijedten panaszolja: „Úgy fut a sok parasztság rám, hogy egymást éri és azt kérdik, hogy hol van a Szentháromság a bibliában?“ A magyar könyvkiadás máris elvégezte munkáját; a nép olvas és okosodik, erre mondja Péter pápa: „Mit tudtam belé, hogy ez következik belőle?“ A népnek ezt a belső izgalmát, átalakulását egyedül a protestáns dráma tükrözi.

A „Debreceni disputa“ legnagyobb értéke finomabb humora és szatírája mellett a nyelve: az élőbeszéd közvetlen, meleg íze él benne; tiszta drámai nyelvvé forrott a protestáns prédikáció amúgyis drámai hatásokra törekvő beszédmódja.

A század legkiemelkedőbb drámája komédia „Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada az magyarországi második választott János királtul“. A komédiában előtérbe lép a „nagy szatíra“ mellett a „nagy per“ is, a társadalmi kritika túlfűtött, mert sokáig nyomott vádbeszéde a sokak élén a kevesek ellen.

A mohácsi vész után a kettős királyság történelmi ellentmondása s az ország szétdarabolása a vezető rend számos tagjának lelki eltorzulásában nyilvánkozott meg. Az állandó belső zavar azokat hizlalta, akikben a lelkiismeretlen harácsolás ösztönei éltek. Ez az embertípus elszakadt minden közösségi köteléktől, s dulásával növelte az ország anyagi pusztulását és erkölcsi süllyedését. Az ország társadalma három részre szakadt: a szenvedő népre, a szellemi „ország“ hívőire, s a „hitekkal kereskedőkre“, akik a császárkirálynak, a töröknek és Erdélynek váltogatva árulták kétes hitelű hűségüket.

Ebben a komédiában a szellemi Magyarország hívője ostorozza a hitekkal kereskedő főurat, Balassi Menyhárt képében. Balassi így fejezi ki „hitvallását“: „Az nagy Istenre mondom, hogy semmihez olyan kész nem vagyok, mint éhez, mert nagy, jó és hasznos ke-

reskedésnek esmértem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek, kit én meg is próbáltam, mert én tolvajlottam is, bort is áruitattam, szilvát, dinnyét, ugorkát és egyebeket sokat, posztót, gyolcsot és egyéb kalmár-árut is bottal tartottam, bőrgyűjtő is, tímár is voltam, az arany cementet is megizelítettem vala: in summa mind semmi az többi az egy hittel való kereskedéshez képest, mert ezzel találtam mindenemet, Szakmárt, Bányát, Detrekőt“.

A drámában egyre nőnek Balassi Menyhárt „méretei“, nem is egyetlen személyről van itt szó, hanem a feudális „kiskirály“ időtlen arcáról; „alföldi királynak“ is nevezi magát Menyhárt úr. Üzleti okokból protestánsná lesz, majd hasonló okokból visszatér a katolikus egyház kebelére és gyónni megy az esztergomi érsekhez; ez a gyónás a század legnagyobb jellemrajza: „Még gyermek valék, hogy egy gazdám házában az padlását belől az szobából hosszú fúróval megfúrtam vala éjjel, és minden zabja alá futott vala rajta. Az gazdámát úgy loptam vala meg. Ugyanakkor az szentegyházat is feltörtem vala és az monstrantiájából az szakramentumot kiráztam vala és a monstrantiát elloptam vala. Még az anyám méhében és azután is gyermekkoromban szerettem én az ezüstöt és az aranyat, anyámat vén korában, özvegy voltában minden marhájából kitolvajlám és fosztám, ki miatt bánatában megbolondula és megnyomorodván más ember házában hala meg. Mikor Gyarmatban lakom vala, akkor Mátyus földjét mind elpusztítani, Lévából elrablám és fosztám a népet, ismernek vala az szombati áros népek is, főképpen a Bars és Nyitra vármegyei nemes népek, kiket rabbaimmá töttem vala... Immár most búdosásomat számlálom elő. Hogy Ferdinándus császár kivere országából latorságomért, Fráter Györgyhöz bujdosám, ki Diódot és Létát ottan ajándékon megadá és nagy erős hitre megesküszöm neki és hitlevelet vön tőlem, de olt nem maradék sokáig, mert királyné asszony szolgálja

lok... Hogy megbékéltek királyné asszony Fráter Gyerggyel, kinek is az asszonynak erős hittel megesküdtem vala és levelet is adtam róla, ismét királyné asszonyt elhagyám és Fráter Gyergyhez állék. Én a hitet mindenkor annyira böcsültem, amennyire látom, hogy hasam és erszényem teljesezhessék belőle, annak kivüle énnekem sem hitem, sem Istenem“. Elmondja, hogy egyszer levágta összeesküvő társait, nehogy elárulják őt „és alföldi király valék, de ez a lelkiismeret mind furdala, hogy soha nem nyughatám. Ügy tetszett, mintha éjjel-nappal a földből, mikor ettem, ittam, aludtam és egyebet is míveltem, reám tátva szájukat kiáltottak volna az én társaim“. A dráma névtelen írója hősenek, a „szörnyetegnek“ egész életét ábrázolja, s lelkivilágát is feltárja, környezetét és cinkosait is bemutatja, de hiányzik a darabból a „másik világnak“, a szenvedőknek és az elnyomottaknak ábrázolása, pedig a névtelen író az ő szószólójuk volt.

A Balassi Menyhártról szóló komédia már teljesen kiszakad a vallásos gondolat köréből, messze megelőzi korát, a „nagy magyar szatíra“ s a társadalmi bírálat elemi, szinte kegyetlen erővel jelentkezik benne. Társadalmi mértékkel méri a vallást is, s azt hirdeti, hogy a Balassi Menyhártok lelkében „kereskedelem“ lett belőle, gazdasági eszköz. Balassi Menyhárt a XVI-ik század jellegzetes zavarosban halászó főura volt, nyers, kegyetlen, kapzsi és kíméletlen; alakjában a szerző századok társadalmi keserűségét és tapasztalatait sűrítette össze. A névtelen író jelzi is, hogy egy pusztító életforma történelmi folytonosságáról van szó. Tamás deák oktatni próbálja Menyhárt úr fiát, Boldizsárt: „egy barbarus vagy mind természetbe, mind erkölcsbe... Te az apád természetit, kiben születél és felnevelkedtél, nemcsak megtartod, hanem amint látom öregbíted“. Majd hozzá teszi: „az Úr mondása szerint: Én Úr meglátogatom atyáknak álnokságokat fiakon harmad-negyed íziglen“... Ugyancsak hiába prédikál, mert Boldizsár úrfi így mutatkozik be: „Hozzák a paripát, mind megjáróm

a bokrokat, völgyeket és leshelyeket, erdőket, utakat, ahol áros embereket, kik morvák és bécsiek lesznek, megleshetjük őket... ha az Isten a sok bestye békeséget elveszejtené és amaz arany időt elhozná, akit atyámtól sokszor hallottam, hogy könnyűhullajtással óhajtott, arany időnek nevezvén és híván a háborúságnak idejét, kiben ő sok aranyat gyűjthet vala.“

A komédiát töredéknek kell tekintenünk, holott teljes egészében fennmaradt. Írója aligha ismerte a dráma szerkezetét, s törvényeit, aligha feküdtek példák előtte. Természetes tehetség volt, s műve egy nagyszabású drámának első, töredékes kivetítése. Darabja ebben az állapotban, tehát mint nagyszerű drámai csíra, maradt meg, szerzője nem építette tovább, pedig európai színvonalú drámaírás képességét hordozta magában.

Balassa Bálint

(1551—1594.)

Balassa Bálint szülőhelyét nem ismerjük. Kékkőn, Dévényben, vagy Zólyomban, tehát Felvidéken, hányatott életű, de főrangú szerepét mindhalálig megőrző atyjának valamelyik várában született. Családi öröksége elsősorban nyugtalan, vakmerő hevületű vére volt, emberi természete korán harcokba és kalandokba vitte, nagy életizgalmak kellettek neki, a végzet folytonos kihívása és harc a végzettel. Már tizennégy esztendő korában három lóval Horváth Ferenc kapitány kardja alatt szolgál Gyula várában. Tíz esztendő múlva részt vesz Békés Gáspár erdélyi katonai kalandjában, s Báthori István fejedelem fogságába esik. Mikor Báthorit lengyel királlyá választják, magával viszi Balassát Lengyelországba. Fogsága könnyű, látszat-rabság volt, már haza is jöhetne Lengyelországból, de még jó ideig ott marad, bizonyára azért, mert kedvező emberi és kultúr-élmények sokaságát fogadhatta be. Mire hazaérkezett, apja már halott volt, s Balassa Bálintnak kapzsi gyámjával kellett küszködnie. Gazdag házasság, vagy magasabb állás segített volna rajta, de balvégzet kíséerte egész életében. Szerelmei, még felesége is, sorra elfordultak tőle: „S ha kiért vitéztem, hozzám az is álnok“ — írja szerelmes versében. Be-beállott portyázó végvári vitéznek, harcolt, erőszakoskodott, jobb híján csiszárkodott is, állásért könyörgött Bécsben és

perek lavinájával küzdött. Reneszánsz-egyéniség volt, a legfőbb hatalom napjának kellett volna reá sütnie, hogy felszabadult szenvedélyeiből nagy pálya nőhesen, a reneszánsz emlékét azonban Magyarországon ezidőtájt már csak választott szívek őrizték, harctér volt az ország, melyen nyers érdekek reménytelen ütközete dúlt. Balassa pedig nem volt eléggé öncélú kalandor, vagy diplomatikus oligarcha, hogy e dúlás közepette javakat és javait védő várakat szerezhessen volna. Senki sem bízott benne, „idegen“ volt, mert lelkének mélyén szellemi célok hevültek. Hiába volt vérmérséklete a „nagy szerző“ Balassák rokona, a gyújtópont, melyben izgalmai összefutottak, más volt: az élet nyugtalan hullámai, a kalandok és vállalkozások neki már az átélés és a kifejezés gyönyöréért kellettek. Úgy „tombolt“ és torozott, akár Ady Endre a néki idegen világban; a mámor és az izgalom belső köde kellett mindkettőjüknek, hogy a valóság vigasztalan élményei és látomásai terméketlen kétségbeesésbe ne kergessék. Balassa is, Ady is olykor „nem találták honjukat a hazában“, menedékre volt szükségük, akár az elfáradt seregnek „téli pihenőre“, — Adynak latin föld, Balassának Lengyelország volt a menedéke: a „menedékek“ kultúrirányt, szellemi kapcsolatot is jelentettek.

Balassa Bálint ifjúkorában a felvidéki főúr társadalmi helyzetét élvezte, később egyre lejjebb csúszott. Levelei mindent elárulnak: „Az hibeí bíróságot vegyem-e fel?“ — írja fivérének. „Mint sehonnai vagyok és ez egy lakhelyem is elkelvén tőlem, csigává kellennem; hátamon leszen házam“ — panaszkodik Batthányi Ferencnek. „Én — úgymond — a vén cigányként csak cseréléssel élek ezután, mert az jó királynak nem kellek“. „Könyörüljön azért kegyelmesen — írja a királynak — őfelsége rajtunk és ilyen hirtelen és szertelen ne üzzön ki fészünkéből bennünket... és hazánkából se idegen, se Tündérországba ne üzzön ki a felsége szárnya alól bennünket.“ A társadalmi süllyedés vetette őt a mélypontra: a végvári vitézek

közé, olyan életformába, melyben a társadalmi korlátok elmosódtak, s a fajták és kultúrák összefolytak. Itt szívta magába Balassa a mély kultúrát: a magyar s keleteurópai énekkincset, a katonanyelvet, tehát a népnyelvet. A társadalmi süllyedés csakugyan „Tündérországba“ kergette.

A végvári katonaság fajták gyűjtőedénye volt, a magyar mellett minden keleteurópai nép fiai ott voltak soraiban, Balassa tehát magába szívhatta a keleteurópai népek érzelmi kultúráját. A török foglyoktól pedig megtanult törökül, művei tanúsítják, hogy a török dalkincset is ismerte. A végvárakban hivatásos énekmondók éltek, magyarok és törökök, a két harcos fél gyakran kicserélte énekmondóit, lantosait és síposait; a „vitézli oskola“ tehát irodalmi „iskola“ is volt. Balassa sokszor járt Lengyelországban, második „hazájában“, s a lengyel irodalom ' is döntő hatást gyakorolt reá. ő az első és eddig egyetlen magyar költő, akinek lírai gyökerei egész Kelet-Európát beágazzák. Kultúrfolyamok ömlöttek egybe költészetében: a reneszánsz és a humanizmus lenyugvó fénye, az ó és az új latin irodalom. Képalakításának keleti íze tagadhatatlan, keleteurópai gyökerei nyilvánvalók, nyugati műveltsége irodalomtörténeti közhely, — Csokonai Vitéz Mihályig Balassa Bálint leggazdagabb, legátfogóbb jelentőségű lírai költőnk.

Költészetét két részre oszthatjuk: nyílt és lappangó költeményekre, az előbbieket sorába tesszük azokat, melyeket elbírta a korszellem, tehát elsősorban vallásos verseit, az utóbbiak, főként szerelmes versei lappangtak, s csak részben őriződtek meg. Számos szerelmes verse elmerült és feloldódott a kéziratos dalköltészet folyamában.

Vallásos versei sajátságos magyar reneszánszról számolnak be. Balassában a magyar katonalélek, s katonasors tisztult szellemmé, eredeti vallásos élménnyé. Az ő Istene „roppant seregek győzhetetlen Istene“, így fohászodik hozzá:

„Te vagy szál kópiám,
 Te vagy éles szablyám,
 Jó lovam hamarsága,
 Elmémnek vezére,
 Karjaim ereje,
 S szívemnek bátorsága:
 Bízván szent nevedbe
 Megyek örvendezve,
 Bátran káromlóidra.
 Hogy vidám orcával*
 Szép hálaadással
 Én felmagasztaljalak.
 Ez széles világnak
 Téged hadnagyomnak
 örömmel kiáltalak,
 Vérrel festett szablyát,
 Kit adsz olyanoknak,
 Kik zászlód alatt járnak“.

Eletének egyik pólusa a szertelen indulat volt, a másikat vallásos költeményeiből ismerjük meg:

„Könyörgök nékem is hogy légy már vezérem,
 Mert ím bujdosni űz nagy bú és szemérem“.

A „szemérem“ éppen olyan jellegzetes magyar vonás, mint az indulat, Balassa kitombolta indulatait, de szégyelte is őket, a nagy lírai égések után a „bú“, a „szemérem“, az elégikus merengés, az érzelmi ellágyulás és a büntudat vert benne tanyát.

Egyik vallásos költeményében tűnik fel először az óceánus képe:

„Ezeket írárn
 A tenger partján,
 Óceánus mellett,
 Kilencvenegyét
 Mikor jegyzettek
 Másfélezer felett.“

„Bujdosás“ közben ért az Óceánusig, a nagy kozmikus vigaszig; ez a vigasz jelentkezik legkülönb

végvári versében, a „Borivóknak való“-ban is. A vers zsúfolt, sűrű természetmámora reneszánszörökség, de a száguldó katona időmértéke lüktet benne, s tölti meg eleven, jószagú levegővel. Teret s időt átfogó képek hullámszerűen a versben, nemzeti sallangot hiába keresünk benne, hangja: egyetemes igényű, kozmikus hang. De ereje és egyetemessége mennyire más, mint például a germán zordonság és fenség, a vers „hevesége“ mértékletes, képein tiszta realizmus és finom báj elegyedik. Páthosznak, díszítésnek nyoma sincsen benne: egyszerű, természetesen dagadó lélegzetvétel, s csupa tevékenység, mozgás, élet.

„Áldott szép Pünkösödnek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege“.

„Látogató ég“: egyetlen jelző mennyire érezteti a folyton változó, tevékeny természetet, s úgy érezzük végig a versben, mintha Demeter, vagy Pán eleven jelenléte és intése nyomán serkenne az élet. Balassában még az „Echo“-ból, az új latin líra kellékéből is eleven élet lett: a természet valódi zengő hangja.

Költői ereje legmerészebben szerelmes verseiben bontakozott ki. A képek hol egyszerű, üde, érzéki valóságok, g a legrégebb magyar lírai hangra, Halábori Bertalanra emlékeztetnek:

„Fejér ábrázatot
Mutat a teljes hold,
Fénlik mint tiszta ezüst
Júlia is fejér,
Kivel szép tej sem ér,
Sem gyolcs, kit nem fogott füst“, —

máskor pedig kozmikus arányúak:

„Jó és szép nagy voltát
Áldott Júliának,
Ha ki tudni akarod,
Égi planétáknak
Gondold ő mivoltát

S azonnal megtudhatod,
Mert rajta látszanak
Erei azoknak,
Kiről aranyozhatod“.

A képek finom szövédéken néha forró érzéki sorok ütnek át:

„S mi az, mire lelkelem vágy? Ágy“.

Losonczy Anna volt Balassa Bálint egyetlen nagy szerelme, Losonczy Anna elérhetetlen teste izgatta, s költészetében az elérhetetlen testből „mondhatatlan szépség“ és „képtelen' nagy szépség“ lett, szinte Boldogasszony elérhetetlen látomása, jellegzetes magyar mitosz, melyben az elérhetőnek s az elérhetetlennek, a természetesnek és a természetfelettinek körvonalai egybefolynak. Ihlete csúcspontján „az ország csillagának“ nevezi szerelmét; irodalmunkban a pánsexualizmus Balassa költészetében jelentkezik először. Anna-élményét a „Kiben köszöni Cupidónak hozzá való kegyelmét“ című verse fejezi ki legtökéletesebben. A szerelmi kegyre, mint a virág a rásütő napra: kivi-rul. Az öröm mérhetetlen, eget s földet befutó folyama hullámszik a versben, a végén azonban szelídebb visszhangként: finom, elégikus merengés, s tiszta életbölcesség szólal meg. A lírai elemeknek ösztönös elegyítése ez a vers, sűrített művészi hatásra való törekvés, legjobban bizonyítja, hogy nagy költővel van dolgunk:

„Az ország csillaga
Szerencsés világa
Hogyha fejemre terjed,
Nekem szolgál, fénylik,
Más elől eltűnik,
Csak egyedül rám gerjed.
Ha mi bút rettegek,
Miért nem örvendek?
Lám nem érzem kint s terhet.

Ez világ minékünk
 Kiben mi most élünk,
 Vendégfogadó házunk,
 Kiben ha ma lakunk
 Vagy jót vagy bút látunk,
 De holnap meg kimúlunk;
 Azért azon legyünk,
 Amíg tart életünk,
 Légyen víg telünk, nyarunk!“

A Balassának tulajdonított versek közül az „Egy szép táncot jó kedvemből“ kezdetűt feltétlenül hitelesnek tarthatjuk; az irodalomtörténetírás kezdetől annak tartja. Az „Énekek énekének“ kozmikus mámorára emlékeztet ez a vers, de a mámor súlyos, ószövetségi lépteit könnyed, szökellő tánclépésekkel szabadítja:

„Tagjaidnak hordozása
 Mint vizeknek szép folyása,
 Csöndes elmúlása.

Kézhez magad szép adása
 Nyárban mint szőlő nyílása,
 Nekiújulása.

Oly kedves vagy mindenekben
 Mint narancs is idejében
 A te kebeledben“.

Néha tobzódik a képekben:

„Fényes haja
 Nap csillaga
 Vagy sárarany sárgája“.

Az új latin líra diszító jelzői helyett eleven, érzéki jelzőket szeret:

„Szerzem ez nyolc verset víg és szabad elmével,
 Gyűlésbe indulván jó ruhás legényekkel,
 Vitéz ifjakkal,
 Nem kehegő vénekkel“.

Balassa fordított is:

„Török szép versekből
Szerelmese felől
Csak nemrégén fordítá.
Igéről-igére
Nem szinte teheté,
De hertelen jobbítá“.

A „hertelenség“ a saját fölcsapó ihlete, mely lendületet és új színt adott a fordításnak, Balassa „jobbította“ a felszívott irodalmi hatásokat, rokona ebben Csokonai, kinek minden fordítása és átdolgozása különb az eredetinel, s többnyire önálló alkotásnak tekinthető.

Balassa Bálint sokat „bujdosott“; a „bujdosás“ a XVI. századtól kezdve negyed évezreden keresztül magyar életforma. A „bujdosást“ a nagy ragadozók, a Balassi Menyhártok kezdték, akiknek magatartását a Balassi Menyhárt árultatásáról szóló komédia leplezi le: hitet, fejedelmet, s országot cserélgettek, hol kényszerűségből, hol üzletből. Az ország részekre szakadt, s egy-egy darabka nem nyújtott elég érvényesülési területet a főrendnek, ezért háromnegy hatalmat is kerülgetett, ide-oda „bujdosott“ szerző mohóságának kielégítése érdekében. Ezek a „bujdosók“ nemcsak a hitekkal való kereskedésben, s esküszegésben voltak serények, hanem a harácsolásban, erőszakoskodásban s az útszéli lesben is. Hagyományukat olykor Balassa Bálint is követte, mégis a bujdosás új és átszellemült formája nyílt ki benne: a bú és bűnbánat, s a szemérem küldte bujdosásra, lelkének lírai fordulata.

A bujdosóra végül már csak az utolsó grádics vá rakozott: a korai halál. Odatért, ahonnét elindult, a végekre, a katonasorba. Kereste a halált, mert az élet végképpen elpártolt tőle, a fiatal izgalmak lehültek,

nem épített „házat“ magának, már csak a végső rév felé vezető út maradt nyitva. Esztergom ostrománál ágyúgolyó sebezte mindkét lábát. A hadi borbély műtétet végzett rajta, s közben Balassa erős szívvel jajszó helyett Vergiliust idézte. Holttestét a hibbei templomban temették el apja mellett. Halálát egész sereg vers siratta; költeményei csaknem két századon keresztül táplálták a magyar lírát.

A katolikus reformáció kora

XVII. század

A katolikus reformációt Pázmány Péter nevével szokták összekötni; a katolikus reformáció sikere szempontjából kétségtelenek is Pázmány személyiségének rendkívüli érdemei. De nem szabad megfeledkeznünk arról a lényeges változásról sem, mely a lelkekben ment végbe. A XVI-ik század a szellemi forradalom kora volt, tele előretörő merészséggel, a XVII-ik században azonban megtorpant ez a lendület, megindult a katolicizmus visszahódító hadjárata és a protestantizmus lezárása, rendszerezése. Közvetlenül e korszak beköszöntése előtt indul meg Dávid Ferenc pöre, s nemsokára a dévai vár börtönében lehunyja szemét a legnagyobb magyar vallási reformátor. Pöre folyamán olyanok fordulnak ellene, akik néhány esztendővel ezelőtt legbuzgóbb hívei voltak, s tragédiája után követői egymásután feladják mesterük merész tetteit: a magyar szellemi élet más csillag alá fordul.

A lelkek nagy fordulatáról Veresmarti Mihály protestáns lelkész megtérésének históriája tudósít leg-hívebben. Veresmarti „csuda fene ember“ volt, s egy öregasszony sem végezhetette tőle békében imáját a katolikus szentegyház előtt. De nemsokára éppen a katolikus misztikum, a legendák és a költői gazdagságú hagyományok fordítják meg a harcos prédiká-

tor lelkét, mindaz, amit a forradalmi század megtagadott. Veresmarti Mátyusföldön lelkészkedik, csupa katolikus község fekszik körülötte, s Forgách Ferenc nyitrai püspök nem tűri meg egyházmegyéjében a protestáns színfoltot; fogságba veti a nyakas prédikátort. A fogságban katolikus könyveket kap, olvasni kezdi őket és feltámad benne a tekintélytisztelet, a hosszú harcban kifáradt lélek menedéke. Luther és Kálvin az újítók elemi hatásával dolgoztak és hódítottak, de forradalmuk után újult erővel emelte fel fejet leghatalmasabb ellenfelük: az idők patináját viselő tekintély. A visszatérő tekintély tisztelet a kételkedések örvényét kavarja fel Veresmartiban, s úgy érzi, hogy rendszerre van szüksége: biztos belső hajlékra, melyből a tekintély száműzi a kételkedést és a lázongó keresést. Pázmány Péter észrevette a lelkeknek ezt a szükségérzetét és Kalauzában az „erős várat“ fel is építette.

A vallási vita, a „disputa“ ingere elmúlt. A vitakozó hév indulatai és lírai erői hátrálni kezdtek a rendszerépítés betűi előtt. Veresmarti már így támad elhagyott prédikátortársaira: „Reménységek ezeknek egyedül a disputáció. Disputációjuk pedig olyan mint a barmok vívása, csak azon vannak, hogy győzelmek legyenek valamint valahogy lészen is“. A disputáció tüze kihúnyik Veresmartiban és régi beidegzett ségek támadnak fel benne: a másfélezeréves mise, a pappá szentelés megkapó szertartása; még protestáns pap, de mikor a pöstyéni hévvizeknél üdül, a katolikus harangszó hallatára önkénytelenül a süvegéhez kap. S végül visszatér a katolikus egyház kebelébe és megtagadja a szentírás szabad vizsgálatának, tehát a vallási élménynek szabadságát: „A Szentírás próbakő nem lehet a község kezében“, s a katolikus „doktorok“ tekintélyének csorbíthatlanságára hivatkozik.

A korfordulat Pázmányban testesül meg elsősorban. Pázmány vállalta az ellenforradalmi harcot

éppenúgy, mint a tekintélyi rendszer új kidolgozását, de ritka bölcsességgel belátta minden emberi műnek, így saját művének is a határait, midőn az erdélyi fejedelemség, a protestáns magyar birodalom történelmi szüksége mellett foglalt állást. Egyúttal tiszta magyarsága mellett is hitet tett fölvilágosodottnak mondható magatartásával; Pázmány lelki ellenforradalma, katolikus visszahatása nem volt hajlandó magyar érdekeket csorbítani.

A katolicizmus győzelmének irodalmi hatása egészen a XVIII-ik század végéig állandóan érezhető; a megjelenő könyvek nagy része vallásos és katolikus. A visszahódító katolicizmus harca és szellemi uralma mellett másik uralkodó színe ennek a kornak a sérelmeket szenvedett nemesség nemzeti ellenállása és küzdelmei: a kuruc agitáció, háború és költészet Zrínyi Miklós hallatlan szellemi, katonai és politikai erőfeszítéssel „két pogány“ között önálló magyarságot próbál szervezni; nemcsak eposzt teremt, hanem nemzeti és lelki önállóságra épülő magyar birodalmi gondolatot is. Zrínyi pályája, ha nem pusztul el idő előtt, nemzeti forradalomba torkollik, megnőtt egyéniségét ide kényszerítette volna a magyarságra nehezedő idegen nyugati nagyhatalom. A Zrínyi körül sereglő nemesség amúgy is vészesebb ellenséget látott a „nyugati“ pogányban, mint a „keletiben“, s a bán halála után mostmár erre a nemességre csapott le Bécs Zrínyi ellen készülő vihara. A bécsi kormány leleplezi Zrínyi Miklós „folytatóinak“, Zrínyi Péternek, Wesselényinek és Frangepánnak forradalmi készülődéseit, lesújt reájuk és híveikre. E nyomás egyszerre kipattantja a lelkekből a kurucságot, mely Zrínyi Miklós körül, Zrínyi nemzeti tudatának melegében fogant meg, növekedett és csak történelmi alkalomra volt szüksége, hogy nyílt manifesztációvá váljék. Évtizedeken keresztül kurue izgalmak járták végig a nemzetet és táplálják az irodalmat. II. Rákóczi Ferenc e nemzeti küzdelmek utolsó vezérlő alakja, s midőn vállalkozása a majtényi fegyverletétellel lehanyatlik, ismét

sorsfordulat köszönt a nemzetre. A szinte kétszázéssz-tendős harc után a béke légköréhez kell a magyarságnak alkalmazkodnia, még mindig megoldatlan sorsának nyitját másarcú küzdelmekben kell keresnie; e nagy lelki átalakulásnak útját az irodalom is pontosan mutatja.

A XVII-ik században megindul a magyar énekincs tervszerűbb gyűjtése, gyűjtők és átirok „kéziratot daloskönyvekbe“ mentik énekincsüket; új lírai műformát alapítanak. Erdélyben pedig az önálló magyar birodalmi gondolat védőszárnyai alatt, s az önállóság bukása után a visszacsillanó „régibb szobba idő“ fényében és melegében emlékiratok készülnek. A régi magyar életformát ezek az emlékiratok örökítik meg, s a természetes magyar regény körvonalai bontakoznak ki bennük. Későbbi irodalmi fejlődésünk félreismerete és elvetette örökségüket, s a regény területén éppenúgy téves útra siklott, mint Zrínyi Miklós a „Szigeti veszedelemben“.

A népi gondolat, a népsorssal való azonosság vallása, s az „alulról“ néző társadalomszemlélet nyomait hiába keressük ebben a században. A XVI-ik század népességét egy nagy társadalmi eseménynek, a Dózsa-forradalomnak közvetlen hatása táplálta. A Dózsa-forradalom a bukás után a lelkekbe s a fiatal protestantizmusba menekült, de megfelelő társadalmi táplálóerő nélkül semmiféle szellemi mozgalom sem tartós életű. A népsors lassanként belesüllyedt a reménytelenségbe, nem akadtak már véle sorsközösséget vállaló nemesek és papok; a papságot kordában tartotta az ellenreformáció szelleme, melynek, mint mindenféle visszahatásnak, természetes vonása volt bizonyos mértékben a társadalmi visszahatás is, a nemesség lelkére pedig kemény, s egyelőre áttörhetetlen burkot épített Werbőczy „Hármaskönyve“, mely a Dózsa-forradalom leverése után összefoglalta törvényeinket és jogszokásainkat. Műve kétségtelen jogi jelentőségének a méltatása nem tartozik reánk, szel-

lemi és társadalmi hatásával azonban foglalkoznunk kell, annál is inkább, mert hatása éppen a XVII—XVIII-ik században mutatkozott meg a maga teljességében. Werbőczy közvetlenül a parasztlázadás levezése után „örökigényű“ törvényeket kovácsolt, s a kiváltságok túlzott és „megdönthetetlen“ bástyaival vette körül a nemességet. A „Hármaskönyv“ volt századokon keresztül nemcsak jogi életünknek, hanem társadalmi berendezkedésünknek és társadalmi gondolkodásunknak is szent és sérthetetlen könyve. A rendi Magyarország az ő emlőin nevelkedett; a nemesi-nemzeti tudat határait ez a könyv szabta meg. A Werbőczy által biztosított kiváltságok túlsoká szomorú sorsba taszították a parasztságot, s tunya kényelembe emelték a nemességet, végső eredményben tehát mindkét rétegnek ártottak. Megerősítették a nemesség nemzeti öntudatát, s ezáltal a nemzeti ellenállás készségét századokon keresztül táplálták; de mesterségesen megszőkítették a nemesség társadalmi látókörét, s ennek tulajdonítható, hogy még a kuruc mozgalmakban tömörülő nemesi elit sem tudta a magyar közönségi gondolatot kiszélesíteni, s a függetlenségi harcot széles néprétegek bevonásával egyetemes magyar ügyé növelni. A „nemzeti“ és a „népi“ elv elszakadt egymástól, ezt a szakadást majd II. Rákóczi Ferenc veszi észre, s nem utolsó mértékben ennek tulajdonítja ügye bukását. Ebben a században érik átfogó magyar életformává a bujdosás. Az általános „visszahatás“ közepette a „bujdosók“ mentik meg a szellemi szabadságot s őrzik, építik a virtuális Magyarországot. A „bujdosás“ lényegét nem fejezhetjük ki általánosító „bölcseleti“ képlettel, hanem minden megnyilatkozásának értelmére és jelentőségére rávilágítunk.

A XVII. században ér a históriás ének csúcsára Kódi Farkas János „Kádár vitéznek“ áldozó énekében. Kódi Farkas János éneke mástermészetű, mint az elmúlt század históriás énekei. Kezdeté tragikus hullámzás:

„Szörnyű nagy romlásra készült Pannónia,
Kinek, mint tengernek megáradott habja,
Sok búnak, bánatnak környül vett nagy árja,
Mert a vitézeknek esett ma egy híja“.

A költő azután széles emberi és történelmi hátteret teremt a balladás menetű drámai eseménynek, Kádár vitéz önfeláldozásának:

„Fölemelő Kádár szemeit az égre,
Mondván: „Uram Jézus, légy segítségemre!
Nossza jó katonák harcoljunk két kézre,
Mert nem látok embert jöni segísége.“

A zászlótartónak felszóval kiálta:
Vidd el fiam, vidd el a zászlót más útra!
Hogy el ne vesszen mind urunk kevés hada,
Mert Magyarországért meghalok én még ma!⁴

A magyar hősi lélek ebben az énekben bontakozik ki. Az ország „szörnyű nagy romlás“ színhelye, olyan erővel mossa a végzet, mint a tenger. Magányosan áll a hős „nincs itt ember“: vonzása, példája nem talál emberi visszhangra. Mégis vidáman feláldozza magát, s „más útra“, tehát befelé küldi a zászlót, az „igazak kevés hadára“ bízva. A nehéz magyar sors ebben a költeményben vallássá érik; a hős *hévül* viseli Krisztust, s életének feláldozásával követi Krisztus áldozatát.

Ködi Farkas János énekében a magyar hős természetes lelke nyilatkozik meg, s természetes hangját halljuk. Szabadon ömlik az eredeti ihlet, nem elegyedik idegen műforma kényszerével, mint a Zrínyi-ászbán. Ködi Farkas János emellett eredeti magyar lírai műformát alapított: a halál előtti vallomást. Ebben a században feslik ki ez a műforma a kemény, zárt magyar lélekből. A nemzeti küzdelmek üldözöttjei és vértanúi a halál előtt összefoglalják életük értelmét és végrendeletként az utódokra hagyják, „önkéntelen“, tiszta nemzeti líra születik.

**Pázmány Péter,
az ellenforradalmár**

(1570—1637)

Magyarország Mátyás óta, mint a „virtuális Európa“ egyenrangú tagja, gyorsan élte át a kontinens szellemi áramlatait. A humanizmusnak Temesvári Pelbárt próbált gátat vetni, sikertelenül, s így a magyar humanizmus nem is kapott komolyabb ellenhatást és beömlhetett a protestantizmusba. A protestantizmus a magyarságban nemcsak meghonosodott, hanem Dávid Ferencben a szellemi szabadság egyetemes emberi elvévé növekedett. Az ellenhatás Pázmányban érkezett meg, nemcsak a protestantizmus, hanem az egész „fejlődési láz“ ellen. Pázmányt is nyugati áramlatok táplálták: az európai ellenreformáció, a bárók, a jezsuitizmus, de a nyugati elem benne éppenúgy áthasonult, mint a protestantizmusban.

Pázmány tisztán látta, hogy a XVI. században szellemi forradalom történt: „Mikor az pogányok megszűnének, az ördög veszedelmesb ellenségeket támaszta, az eretnekeket... De ezek is, mint a hóharmatok, hamar elolvadának; és noha gyakran, mint az záporosóból támadott árvíz, nagy zúgással folynak; de hamar megszárad a ő megtorlott zajok . . .“ A forradalom végét jelenti be Pázmány, aki az áradás ellen jött fegyelmezett eszmecsapatokkal, az emberi kételkedés és izgalmak ellen a renddel. De rendjén,

fegyehnezettségén belül ugyancsak forradalmi, erők lobogtak, s mint a tavaszi nedvek: pattanó csirává duzzasztották minden szavát. Ellenforradalmár volt. aki az ellenfél eszközeinek felhasználásával és harcba vetésével győzött. Forradalmi erői színtülig telítették, frissítették, duzzasztották a katolicizmus újonan megfogalmazott kereteit, de sehol sem törték át. Pázmány ölébe hullott a lelkek nagy sorsfordulata, a biztos törvény és fegyelmezett rend után kívánczók tapogatózása. Pázmány kielégítette a kor „kívánságát“, még pedig a legmagasabbrendű módon, mert nem idült, merev ellenhatást, hanem a régi hit „reneszánszát“ hozta; teremtő tevékenységet végzett.

Pázmány Péter világa egészen egyedülálló egység. Újra elfogadta a középkori eszméket, a test megvetésének tanát, az askézis belső szépségét, de mint jellegzetes barok-egyéniességben: óriási életigenlés izzott benne. Egyfelől újra szellemi jogokat és becsületeit szerzett a régi hit természetfölötti hajlamainak és sejtelmeinek, másfelől nyelve a legéletemesebb érzéki pompába öltözött. A középkori katolikus örökséghez hozzácsatolta a XVI. század örökségét, ezért hatott ellenállhatatlan erővel. Hatalmas műveltsége a tekintélyi érvek fegyverraktárával látta el, de az egyszerű népi bölcsesség szellemességét és eszközeit a legnagyobb mértékben megbecsülte. A nagyműveltségű hittudósban és filozófusban a népi szólásmondások és közmondások szelleme eddig nem ízlelt módon virágzott ki.

Pázmány építette fel a modern magyar katolikus szellemi katedrális; méltó utóda azóta sem akadt. Az egész embert tartotta szem előtt, az egész embernek épített; szintetikus képessége egyedül áll századában. A szellem mértani igényeit éppenúgy szem előtt tartotta, mint az emberi esztétika igényeit. Fölfedezte a lélektani hatás fontosságát és törvényeit, minden beszéde gondos, hibátlan lélektani építmény. Győzelmét nem utolsó sorban annak köszönheti, hogy száz esztendő vallási hullámszáma után minden meg-

nyilatkozása formai tökéletesség volt, nemcsak a szél-
iem, hanem a „szépség“ kényszere is megnyilatkozott
bennük.

Érdeemes Krisztus születésének Pázmánynál ta-
lálható történetét Bornemisza Péterével összehason-
lítni. Bornemisza egyszerű, melegsavú népmondát
csinált a bibliai történetből: Pázmány hosszas hit-
tudományi bevezetővel kezdi, szinte templomot épít
az isteni kisednek, ő is érezteti a valóságot, realista
színeket is használ, de fénybe borítja az eseményt,
belső szépségét bontja ki és misztikus ízeket kever
bele. Minden lehető alkalommal áttöri a puritán pro-
testáns ízlést; legendává oldja a bibliát, mely önma-
gában ragyogó, s kiegészíthetetlen szent könyv volt a
XVI. században: „Mária Krisztus születésekor — írja
Pázmány — „térde borulván, *hihető*, hogy eképpen
szólt neki: Óh áldott gyermek! óh felséges Isten!
óh édes fiam! óh én mennyei szent atyám, oh Uram,
Teremtőm, ki vagyok én, hogy alázatos szolgálódat
ily nagy jóval látogatod? Szoptassalak-e téged mint
fiamat, vagy imádjalak mint Istenemet? Bétakarja-
lak-e mint anyád, vagy tiszteljelek mint szolgálód?
Tejet adjak-e, vagy temjennel áldozzam néked? Hogy
lehet Uram, hogy ölembe vegyelek téged, ki az ege-
ket betöltöd? Mint tápláljalak téged, ki minden álla-
tot eledellel tartasz? Éfféle sok és mi tölünk gondol-
hatatlan ájtatosságok után, végre ölelvén, csókolván,
sírván, örülvén, ölébe vevé és nagy böcsülettel bé-
takargatá Fiát, Atyját, Istenét“. A magyar bárók
egyik legjellemzőbb, legtökéletesebb megnyilatkozása
ez a legenda.

A katolikus irodalom kezdetben erős gátlásokkal
küzdött, nem merte a protestánsok irodalmi szabad-
ságát követni, s eszközeiket használni. Halkabb, szel-
lemibb, vérszegényebb volt. A jezsuita nevelés meg-
tanította Pázmányt a korszerű fegyverhasználatra,
az eszközök nagyobb szabadságára, de éppen ezáltal
felszabadította gyökeresen magyar, harcra termett
természetét; Pázmányból éppen úgy a „tudat alá“ szo-

rítolt régi magyarság, a „pogány“ indulatok, a természetes magyar beszéd ömlött fel, mint a prédikátorokból, ő az első katolikus magyar, aki szóban és írásban egész egyéniségét ki tudja és meri vetíteni, aki író a szó megújított értelmében. A prédikáció éppenolyan sokhúrú hangszer volt neki, mint a prédikátoroknak, s himnikus szárnyalások éppenúgy jellemzik, mint drasztikus hatásokra való törekvések. A gondolat és az elmélkedés tisztult igazságai mellett n. félelemkeltés és az undor-ka várás is fegyvere volt. Az ember születését ilyen drasztikus naturalizmussal írja le: „Közelebb való származása, az anyák méhéből mely szemérmes! Mint a tejet kifejlik és megoltyák: azonképen mondja a szent írás, hogy vérből és oltómagból származik testünk: tíz holnapig egy setét, bűdös rejtekbe, egy ganéjos rút tömlőbe rekesztetünk: melybe nem juthat semmi világosság sugara, semmi vigasztalás szózatya, semmi kedves ételek, italok vidámítása: hanem amit köldökén magához szíhat anyja véreből, azon sínlik és nevelkedik a gyermek.“

A harc szikrázó nyelve mellett megteremtette az elmélkedés szelídebb szólásmódját is, midőn lefordította a keresztény elmélkedés egyik legtisztább művét, „Krisztus követését“ Kempis Tamástól. Tisztában volt a műfordítás követelményeivel; ezt írja előszavában: „Azért a hívek vigasztalására magyarra fordítám e könyvecskét. Igyekeztem azon, hogy a deák bötünek értelmét híven magaráznám; a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna“. Lelkének, írói ihletének eredendő vonásai minden művében jelentkeznek. Nagyhatású imakönyvében szinte vallásos mámort találunk: a Szentlélek „belső izgatásáról“, Krisztus „kifolyó teljességéről“ ír. Úrfelmutatáskor így könyörög: „Részegíts meg Uram szent pohároddal“.

Megírta a igazságra vezérlő Kalauzt. A katoliciz-

mus ebben a könyvben segítségül hívja a kozmogóniát. Pázmány egész epikai erejét beoltja a természetmagyarázatba és világmagyarázatba. Lankadatlan és óriási méretű belső tevékenysége folyton mozgó, fejlődő erőket látott a mindenségben. Hitvédelembe burkolt költői prózájában tulajdonképpen a világteremtésnek, a lüktető világerőknek hőskölteményét írta meg. Szent Ferenc szívével, de jezsuita agyvelővel teremtette meg a katolikus világképet; forradalmi alkattal, de ellenforradalmi célkitűzésekkel. Feleletet adott az emberi szellem minden kérdésére, az emberi révület minden villanására; hatásának titka egyetemességében rejlik.

A „kozmosz költő“ mellett a misztikus hangját halljuk szüntelenül. Aki belekerül stílusának sodrába, az misztikus sugallatainak borzongatását sem kerüli el. Folyton a láthatatlanul jelenlévő, az érzékek határán túleső világ valóságára és jelenlétére figyelmeztet: szférák zenéjére, angyalok láthatatlan suhanására, emberfeletti szépségekre: „noha az Isten szépek mondatik, de nem oly szépség vagyon ő benne, az minőt külső érzékenységünkkel megfoghatunk“. Híres ellenfele, Alvinczy Péter az „új csodák“ arcát szegezte Pázmány ellen: „Jól lehet ha ugyan csudát kívánnak, nem közcsudát mutathatunk, ezt tudni illik, az egy erőtlén, minden világi gyámoltól üres emberke Luther Márton, az egész világi megkeményedett szívű kegyetlenek ellen, minden bántás nélkül csakhamar ez világnak négy szegeletire kiárasztá az Evangéliumnak igaz üdvösséges értelmét“. Alvinczy Péter tehát a protestantizmus terjedésében látta az „új csodát“, Pázmány azonban az ősi „csodafolyót“ zúgatta: „Az természet ereje fölött való csudák és jövendőmondások“ hullámaival.

Pázmány egy személyben vállalta az ellenreformáció egész harcát. Valamennyi kimagasló prédikátorral kiállott a küzdőterre, ezért minden vitairatát a legmélyebb egység fűzi a többihez, érvei az ellenérvek egyetemét kimerítik, művei természetes egységet alkot-

nak. Vitairataiba belevitte a hajdani nyilvános disputák egész drámai levegőjét. Nem „ír“, hanem beszél, kiabál, gajdol, fenyeget, dühöng, szónokol. A szónoki erőt, színességét, drámaiasságot lefordította a próza nyelvére. Nem vetette meg a harcos kor ízlését, sőt: ez az ízlés műveinek a sava. Alvinczit így leckézteti: „Valljon Alvinczi neveztelek-é én valaha tégedet disznónak? k . . .nak? pellengér alá valónak? paráznának? világ latrának? verő ártánynak? gennyedtségnek? hitetőnek? bolondnak? pokolból származottnak?“ Ellenfeleit „hat fél réf embernek“, „nyelves harisnak“, „büdös borcégérnek“, „cégéres cigányságok és orcaszégyenyítő hazugságok“ hirdetőjének hívja.

Pázmány nyelve még az ómagyar nyelv öreg törzsének lombja; minden gondolatát közvetlen, életteltjes, érzéki képre váltja. Nála még semmiféle szakadék sem érezhető a nyelv és a valóban lélegző világ között. A halálos ágy „vonagló ágy“, „délszínre hozza“ az igazságot, akár Szkárosi Horvát András. A káromlásoknak „dandárát“ kárhozzatja. Forró, érzéki kifejező erejével közelíti meg a természetfelettit is: „a mi lelkünk minden jó gyümölcsözésre elégtelen és haszontalan, ha *mennyei malaszttal nem vastagodik magtalansága*“. Szavai úgy hullanak az élet fájáról, mint az érett gyümölcsök.

A protestantizmus, mint a laikus vallásosság örököse, fölvetette a közösség kérdéseit és kigyújtotta a társadalmi gondolatot; Pázmány visszatért és mindent visszavezetett az egyéni üdvözülés tanához. A XVI. század társadalmi gondolatának nyoma sincsen nála; ezt írja Thurzó György nádornak: „ az Nemességnek is privilégiumit szeretem és tehetségem szerint oltalmazom: mert noha most az sok hadak között megszorodott a Pázmány nemzetség, de azt megbizonyíthatom, hogy Szent István király idejítül fogva jószágos nemes emberek voltak az eleim... Azért soha bizony az nemesség privilégiuma ellen nem törekedtem, ne is adja Isten, hogy törekedjem“. Teljesen a rendi Magyarország álláspontját képviselte.

A múlt században Erdősi Szilveszter János, a bibliafordító, már dicsérte a virágénekek költői szépségét, Pázmány azonban éppenúgy, mint a legtöbb prédikátor, nem bocsájtotta meg a világi és világias poétáknak: „Ha az ifjaktul még az Isten könyve is megtiltatott mikor félelmes volt, hogy ezekben meg ne ütközzenek: mentül méltóbb, hogy ama sok liitván énekek, ama fertelmes poéták tilalmazva légyenek“. A virágénekekre is felette haragszik: „Akár minemű rendbéli emberek azzal mutogatják éles elméjeket, hogy undok virágénekeket irkálnak, melyeket mind gyermekek, s mind leányasszonyok kardéra tudnak és csaknem minden házak ezekkel zengedeznek“. A szigorú, aszkétikus katolikus ítélet szólal meg soraiban, s egy pillanatra megcsap bennünket az ellenreformációban természetszerűleg megnyilatkozó egyetemes visszahatás lehelete.

A protestáns kalauz.

A protestáns Kalauzt Geleji Katona István eruei református püspök (1589—1649) írta meg. Kemény falakkal vette körül a nagy magtárt, a kálvinizmus szellemi és szervezeti eredményeit, s végképpen megtörte Dávid Ferenc merészebb hívőit. Nagy művei a „Titkok titka“ (1645) és a „Váltság titka“ (1649) gondosan bekerítették a kálvinizmus birtokállományát; Katonában a birtokállományát védő és gondozó kálvinista típusa kristályosodott ki. Nemcsak a hittudomány terén végzett rendszerező munkát, hanem az „Öreg Graduálban“ a protestáns énekeskincs összegyűjtéséhez és lezárásához is hozzájárult. Vallásos műveiben nem használt kiterjedt irodalmat; a szentírást oldotta fel érvvé s okoskodássá, ez a puritán szentírás-kultúra a kálvinizmus egyik legfőbb szellemi hagyománya azóta is. Vallási jelentőségén túl Katonában már a fajnak egyik érett s döntő szerepű

képessége jelentkezett: a parisán gondolkodás. A puritán gondolkodás lámpájával és kemény bíráló erejével nagy hittudományi rendszerezést csinált. Hiába keressük nála a vita hevében szikrázó s forrongó és éppen ezért irodalmi ízű izzást. Inkább a végső igazságok érzetének hűvösebb higgadtságával beszél. Gondolkodásmódja néha azután egészen aprólékos okoskodássá, szinte „szaktudományos“ szörszálhasogatássá fajul.

Katona előadásmódjának néha már szokványos jellegű puritánságát tiszta természetihlete enyhíti: A magyar „természetvallás“ ebben a szigorú, kissé száraz lélekben is kivirágzott: „Aki bimbónak nevezetik hasonlatosság szerint (t. i. Krisztus — írja a „Titkok titkában“) mert amint tavasszal a mezítlelen és leveletlen fa ágából a bimbó minden emberi munka nélkül, csak a tavaszi élesztő szélnek fuvallásából kifakad és sugárvevesszővé nevededik: úgy a Messiás Krisztus Izsainak törzsökéből mint egy reves tőkéből, tudniillik a Dávid nemzetségéből való alázatos Szűznek, a Máriának a méhéből, minden férfi illetés nélkül, egyedül csak a Szent Léleknek béárnyékozásából és ihletéből fogantatván születtek és idővel tökéletes emberségre felhuzalkodék.“

Könyveinek korfestő részei a legértékesebbek. Megrajzolta a folytonos történelmi zavarok közepette feltámadt pogány arcot. Eláradt „az Epicureus szerint való szabados tisztátalanság és Istentelenség“. Ismer olyanokat, kik a paráznaságot véteknek tartják, hanem a hetedik parancsolatot (katolikusoknál hatodik parancsolatot) a lelki paráznaságra, a bálványimádásra korlátozzák, s azt hirdetik, hogy kiki annyi feleséget tarthat, amennyit bír s akar. Sem feltámadásban, sem pokolban, sem pedig mennyországban nem hisznek, „és azt merik mondani, hogy amit ők most bírnak Erdélyben, a föltámadás után is övék leszén“. A megátalkodott ember azt vallja, hogy „laknék bár Isten mennyországában, csak ő lakhatnék Szent-Demeteren“. A szakramentumokat csak haszon-

talán ceremóniáknak tartják, nem keresztelezik meg gyermekeiket, aggkort taposó emberek között is sokan kereszteleznek. Nullitárius úr ezt hangoztatja: „Én jókora inas voltam már, hogy megkereszteleznek, s eléggé vigyázók reá, hogy száll-e reám a Szent Lélek, de én bizony semmi jelét nem érztem bennem“. Negyven esztendőös embereket ismer, akik még mindig nem választottak hitet maguknak; mások a négy vallásból akarnak csinálni: egyet. Sokan azt állítják, hogy minden vallásban üdvözülhet az ember, csak az egyik által egyenesebben mehet a mennyországba, mint a másik által, mint „aki Fejérvárról Colosvárra indul Felekre is elmehet s Ajtón felől is, csak hogy amarra áítalabb az út s imerre kerülőbb s több efféle istentelen szók hallatnak tölük“.

Geleji Katona István már az uralkodó vallási gondolat hanyatlásáról értesít. A XVI—XVII. század vallási harcaiban kimerült ember tapogatózni kezd a felvilágosodás felé; egyelőre cinikusan, olykor durván történik a tapogatózás; de később ez az emberi hajlam is megnemesedik.

Zrínyi, a költő

(1620—1664)

Az apátlan-anyátlan árvát Pázmány, a nagy ellenforradalmár nevelte. Katolikus iskola, humanista és bárók műveltség, olaszországi tanulmányút és nagy vállalkozásokra termett családi vér voltak az ifjú útravalói a férfikor felé; a férfi hűen sáfárkodott örökségével, sok irányban érvényesítette képességeit, s félmunkát egyetlen területen sem végzett. Zrínyi Miklós „Phoenix“-nek nevezte Mátyás királyt, kiről tanulmányt írt, s ugyanígy hívta Zrínyit Vitnyédy István, a köréje sereglő köznemesség vezére, aki kortársai közül talán egyedül látta, hogy mintegy kétszázados úr után Zrínyi Miklósban ismét testet öltött az önálló, s európai szemhatárú magyar birodalmi gondolat. Nem hiába foglalkozott Zrínyi olyan sokat a Hunyadiak s elsősorban Mátyás életével; Mátyás király vetéséből készült kenyér volt ő mindenképpen. Mátyás belső sokrétúsége benne született újjá, mint egy virulással megrakott táj. Lírikus volt és epikus, állambölcsező és gyakorlati politikus, katona és katonai s politikai röpiratíró. Az összes magyar hiányérzésekre teremtő tervekkel és izgatásokkal felelt. A „Szigeti veszedelem“ előszavából látszik, hogy tekintete az egész magyar látóhatárt befogta és nem akar, de nem is tud beleveszni egy-egy részletébe. „Az én professióm — írja — avagy mesterségem nem az poesis, hanem nagyobb és jobb országunk szolgálát-

jára annál: az kit írtam, multságért írtam, semmi jutalmot nem várok érte ... írtam, az mint tudtam, noha némely helyen jobban is tudtam volna, ha több munkámat nem szántam volna vesztegetni“. Hasonló gondolatot fejez ki egyik verstöredéke:

„Nem írom pennával,
Fekete téntával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel
Az én örök híremet“.

Ez a fölényesség nem hányavetiség, hanem arról tanúskodik, hogy tudatának arányai az egész országot, az egész nemzetet átfogták, az újkorban neki volt először korszerű és átfogó nemzetélménye, melyet gondolattal és cselekedettel az élet minden területén szolgálni akart.

Ha írói hagyatékát vizsgáljuk, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy kitűnő prózaíró volt, prózája egységesebb, szervezettebb és harmonikusabb, mint költészete. Prózai stílusába éppenúgy beszivárgott a katonanyelv-népnyelv s a népi gondolkodásmód, mint Balassáéba; Zrínyiébe még döntőbb mértékben. Eleven, érzéki, természeti képpekkel fejezi ki gondolatait: „A titok hasonló a musthoz, mely meddig forr, verődik a hordóban, örömet kimenne, de osztán ha borrá lesz, nem küszködik annyira hordóval“. Prózájának természetét leginkább „Vitéz hadnagy“ című röpirata árulja el. A röpirat egyrésze Tacitushoz írt „aphorismákból“ áll; az ó-latinság Zrínyinek már természetes humusza volt: magyar vetés nőtt belőle. Mondatainak egyensúlyából, fogalmainak teltségéből látszik, hogy klasszikus mértéken és gondolaton nevelkedett. De Tacitus egy-egy szikár mondatából, vagy kimért mellékmondatából Zrínyinél bőséges képsorozat, vagy cselekmény nyílik ki. Zrínyi belső ömlése éppenúgy túlrad a klasszikus kereten, mint később Berzsenyié. Tollamra kívánkozik a közhely, hogy az ólatin klasz-

szicítást Zrínyi bárók pompává bontotta, de igen kétséges hitelű ilyen formában ez a megállapítás. Zrínyi „áradása“ nem jellegzetes barok-bőség, hanem stílusa, képalkotása, természetes bölcsessége és bölcselkedése népi természetű; ha tehát mindenáron kirtartunk a barok-hatás mellett, akkor Zrínyi prózájának sajátosságos magyar népi-barok jellegéről kell beszélnünk.

Á „Vitéz hadnagy“ elméleti fejtegetések sorozata, s mégis a magyar széppróza legszebb teljesítményei közé tartozik; minden mondatának költői távlata van: „Az hír olyan, mint a hegyről gördülő hó, az mely mind többet többet ragad magához. Az hír messzéről ha jön, mindenütt nevelkedik: valaki száján általmégyen, mindenkinek az ő passióját magához veszi“. Ez a hadászati, hadtörténeti munka is elmélyült Zrínyiben, történeti bölcselletté nemesedett; a hadviselés gyakorlata éppenúgy érdekelte, mint lélektanana s lélektanából messzirenyúló történeti és emberi következtetéseket vont le.

„A török áfium ellen való orvosságban“ már leg-sajátabb nyelvével találkozunk. Ez a mű már le-higgadt, lassúbb munka, mint a Tacitushoz írt „aphorismák“, melyekben díszítő hajlama megnyilatkozhatott, mert volt ideje s kedve reá. Ebben a művében emberi léte legmélyéből törnek fel a szavak, „kiált“, hol parancsot osztó katona, hol pedig közeli vészthirdető prédikátor. Mint Széchenyi, önmagunkra való utaltságunkat hirdeti, közjogi fejtegetések és sérelmek helyett az önállóság előfeltételét, az állandó magyar hadsereget, bensónkben pedig az önállóság tudatát akarja megteremteni. Gyorsan és önerónkkal kívánja visszaszorítani az „egyik pogányt“, hogy győzelemben megedzett erónk és öntudatunk nézhessen szembe a másikkal, ő hirdeti először magyar földön, hogy állandó, korszerű és fegyelmezett katonai erő nélkül a mi földrajzi helyzetünkben békénket és gyarapodásunkat nem biztosíthatjuk. Ő hirdeti a „dis-

ciplina“ szükségességét a birtokon belüliekkel szemben is, tehát első nemzeti reformerünk.

Az irodalomtörténet eposzát, a „Szigeti veszedelmet“ tekinti legfontosabb művének. Zrínyi eposza valóban tele van nagyszerű elemekkel, de egészében: a magyar irodalom első végzetes hatású tévedése. A XVI—XVII. században megszületett természetes hősi elbeszélő hangunk; a „Cantio de militibus pulchra“ s Ködi Farkas János éneke „Kádár István emlékezetéről“ a legjellemzőbb megnyilatkozása. Az előbbi mérész társadalmi szemléletével és végvári realizmusával, az utóbbi fohászzkodásával, tiszta átszellemült-ségével válik ki a históriás énekek sorából. Az előbbi formája még döcögő, az utóbbiban azonban már tiszta ihlettel ömlik a magyar hősi szellem, a profán hitvallás, a vallássá nemesedett nemzeti tudat. Gondoljunk még Tinódi humorára, a nép mondakincsére, mondát alakító képzeletére, a XVI. század fejlett szatírjára, széphistóriánk esztétizmusára és a magyar elbeszélő hang eredeti hangsora tisztán áll előttünk. Valami azonban hiányzott: a szerkezet. Ködi Farkas János éneke balladaszerű; a magyar ének ebben a században krónikaszerű, vagy pedig a ballada felé közeledik. Zrínyi egyik utat sem járhatta, szerkezetet kellett teremtenie, s csaknem a természetes útra tért, a monda útjára. Volt érzéke a monda szelleme iránt, eposzának néhány betétje a realiztikus monda üde levegőjét árasztja, de európai műveltségű költő volt, s nem tudott megszabadulni az európai minták hatásától; kötelező élményeknek vélte őket. Az ólatin (Vergilius) s az újlatin (Tasso) eposzból átvette az eposzi „machmát“, a szerkezetet, alakított rajta, de végső eredményben a természetes magyar végvári énekből túlméretezett műkölteményt kovácsolt.

A magyar irodalom legjobb Zrínyi-tanulmányát Arany János írta; Arany mutatott rá, hogy Zrínyi a befogadott idegen hatást mennyire egyénítette. Arany állapította meg, hogy Zrínyi úgy „fejlik ki“ a latin hatásból, mint „alapigéből a ráépített beszéd, mint

csírából a növény“. Elsőrangú művésznek tartotta Zrínyi, aki uralkodik anyagán, mindez azonban nem változtat Zrínyi alapvető írói tévedésén, annál kevésbé, mert Arany János is eltévedt az eposz „terén“. Arany Jánosnak éppen az tetszett, hogy Zrínyi a „kis“ magyar ügyből európai szabású nagy eposzt dagasztott, s a maga eredeti módján ugyan, de beleépítette költeményébe Vergiliust és Tassot, az ő és új latinság epikai tanulságait. Véleményünk szerint Zrínyi éppen ebben tévedett; a „kisebb szabású“ ének eredeti magyar remekmű lett volna.

Mielőtt a Zrínyi eposzából kielemezhető „kisebb szabású“ magyar ének természetére térnék, ismertetem Arany felfogását Zrínyi költői erényeiről; Arany minden megállapítása tökéletes. Kiemeli Zrínyi stiláris önmérsékletét, a tiszta erőnek nem kell sok szó, „nagyszabású és fukar beszédű költőnek“ tartja Zrínyit. Dicséri „sebesen mozgó jeleneteit“, észre veszi, hogy minden képe eredeti élményből pattan ki; valóban: a „Szigeti veszedelemben“ megnyilatkozó költő nagyobb, mint maga a költemény.

A „Szigeti veszedelem“ természetes úton kezdődik: a XVI. század komor, ószövetségi büntudata nyilatkozik meg az első versszakokban; ama „nagy bosszúálló Isten“, az ószövetségi haragos úr emeli sújtó karját a magyarokra. A magyar büntudat protestáns komorságába Zrínyi katolikus vigaszt vegyít, a megbocsátás, a fölloldozás gondolatát. Az ószövetségi Isten arcáról egy pillanatra eltűnnek a harag redői, megcsillantja a bocsánat vigaszát. Az eposz elején azonban mindjárt szembetűnik az idegen elem is, a kölcsönvett misztikus hatalom, Alecto fűria, akit Isten a török szultán felingerlésére küld. Alecto már mesterséges „elem“, az eposzi gépezet csavarja, s szerepe azonnal megtöri a költemény természetes erejét. A költő a második énekben ismét rálel a természetes útra, a szigeti hős imádkozik és a feszület megszólal; ez a jelenet a középkori keresztény révület visszacsillanása.

Zrínyi ott téved el egészen szembeötlő módon, ahol a török világot jellemzi; megfelelő élmények híjában itt teljesen az idegen eposzi machinára szorul, s az eposz végén, ahol ismét előcibálja az alvilági elemeket. Az idegen eposzi machina hatása azonban lényegesebb hibában is megnyilatkozik: a költő túlkoncentrálja anyagát, Zrínyi Miklósból mindenáron főhőst, sorsából pedig „főeseményt“ dagaszt; így lett művéből mesterséges és bizonyos mértékben mesterkelt ének. Főhőse szférikus magasságban tündöklöklik, s csak a költő elsórangú valóságérzékének köszönhetjük, hogy elvont alakká nem halványodik; Deli Vid valószerűbb magyar hős, mint Zrínyi.

Zrínyi tökéletesebb művet alkothatott volna, ha egymás mellé rendeli a szigeti hősokeket és szabadon kibontja hősi életüket; ha így tesz, akkor a „Szigeti veszedelem“ ^agy magyar végvári ének lenne. Két epizódra gondolok: Juranics és Radivoj hőstettere, s arra a „betétre“, midőn Deli Videt felesége megmenti a török táborban. Nem fontos, hogy epizódjainak magvát, vagy vázát honnét vette, de megtöltötte őket monda-ízzel és végvári regényességgel; a „Szigeti veszedelem“ ilyen részeiben érzem az eredeti magyar hő->i nek szárnycsapásait. Deli Vid alakjában amúgyis őséiményt érzünk, a ToldMátomást, a ropant férfierő képét:

„De ,yid, mint kűszikla áll az habok között,
Vitézséggel tartja maga az hadfölyhőt,
Nagy fegyver-szélvésszel kemény pajzsa megtölt,
Nyil, dárda, szablya jár sűrűn feje fölött“.

Deli Vid „jól látszik messziről, mint „egyenes kiiüül“, úgy tartja dárdáját, mint „nagy sudár tölgy-szált“, akár Toldi a „petrencésrudat“; ő az eposz valódi, földi hőse.

Zrínyi meg tudta volna írni a „megzöndülő“ seeregeket, a „fölforró haragos vért“, a cselek, rohamod

és a finom sugárral felszökő vitézi áhítat hőseit, a Deli Vidékei és a Farkasicsokat. Nyelve nagyszerűen illett volna ilyen költeményhez, mert az ómagyar beszéd tömör, folyton töményítő ereje élt benne. Volt érzéke a monda iránt is, de tévútra vezette a „magas cél“, az idegen eposzi szerkezet. Ha művészi téren bátrabb Zrínyi, akkor „nem koncentrált ének“-et írt volna, s eposzának szerkezete éppen a hősök és a hősi események egymásmellé-rendeltségében nyilatkozott volna meg. A mellérendeltség a mi legjellemzőbb formánk, ebbe a formába fér bele legtöbb az életünkből,

Mitológiai kölcsönzésekre sem volt szüksége; egyéni, roppant istenélménye volt:

„Ül vala az Isten abba az székiben,
Az honnan világot nézi kegyelmesben,
Méltóság, tisztesség nagy áll körülben,
Trónusa helyheztetve nagy örökségben.

Szerencse s természet alázatossággal
Alinak őalatta, készek szolgálattal,
Dicsőség előtte foly nagy patako, k 1,
Végtelen kegyelme tengerformára Adll“.

Az eposz e két versszakban ódává sűrűsödik; Zrínyi vallásos „ódájának“ hangja roppant méreteivel és szigorú mértékével, kozmikus távlatával és kozmikus egyensúlyával Berzsenyit juttatja eszünkbe; e két versszak is nagy költő lírai „csirája“, s tanúság, hogy Zrínyi egyetlen eposzába művek és költemények csíráit zsúfolta. Miért? Erre is rátér eposzában:

„Engemet pedig, midőn írom ezeket,
Mars haragos dobja s trombita felzörget,
Ihol hoz házamban füstölgő üszögét,
Kanizsai török; oltanom keli eztet“.

A „Szigeti veszedelem“ „Berekesztésében“ feltörőriási költői és emberi önérzete, ódái hevületű férfias ihlete:

„Véghez vittem immár nagyhírű munkámat,
Mellyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

És mikor az a nap eljön, mely testemen
Csak uralkodhatik, foggyon el éltemen
Hatalma, magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllel az magos egekben“.

S honnan Scitiából kijött Magyar vitéz,
Merre vitézségét látta világ nagy rész,
Azokrul helyekrül minden szem reá néz,
Hirrel, böcsülettel valamig világ lesz.

De híremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal;
Míg élek harcolok az ottomán hóddal,
Vígán burittatom hazám hamujával“.

A „Berekesztés“ nagy lírikus verse, de Zrínyi alkotó heve lassan átáradt a poézis területéről az élet másfajta mezőire. A nagy lírikus torzóit úgy kell kibányásznunk a „Szigeti veszedelem“-ből, nagyszabású „tévedéséből“. Eposza a barokk hatásnak áldozata: a költő barokk pompára, s nagyságra törekedett benne; a heveny európai hatás előntötte lelkét. A barokk áradásából azonban kimagasodnak lelkének szirtjei, a „torzók“, s mi éppen ezekért a szirteket becsüljük legtöbbször, eredeti költői világra következtünk belőlük.

Négy bujdosó

Szepsi Csombor Márton (1594—1662) azért tért európai vándorútra, hogy élményeivel és tapasztalataival látóköruket gazdagítsa. 1620-ban, hazatérése után Kassán jelent meg „Europica varietas“ (Európai változatosság) című könyve, de csak a címe latin, s több beleszótt verse, művét s néhány versét is ízes, színes magyar nyelven írta. A magyar látóhatár szűk és kezdetleges volta fájt neki, az ő „Itachájának“ (Itakájának), az sok hadak s háborúságok miatt pusztaságba került hazánknak, Magyarországnak a sorsa, melyben „viszontag vadnak oliyak közzülünk, az kik az tengert az Dunához hasonlittyák“. Könyvének nemcsak a tekintetes, nemes és tiszteletes uraknak ajánlja, hanem a szellemi ember önérzetével az „eszes férfiaknak“ is. „Epigrammatájában“, mely klasszikus formában írt vers, meghatóan fejezi ki „bujdosásának“ célját:

„Az arany gyapjat te is hogy elnyerhesd,
Hírt nevet s ékes tudománt szerezhess,
Nem szánod Czombor tagaidnak súlyos
Fáradozásit.

Láta jártadban téged Zelendia,
Európát láttad nemes helyeivel,
Galliát nézted, Frisiát megjártad,
Angliát érted“.

1616-ban indul útnak, átkel a Beszkideken, s Galiciában, pihenő közben distichont ír egy óhitű orosz templom falára. Kétféle módon hatottak rá az események, minden élénkebb benyomás után latin verset szerzett, s versei a késői magyar humanizmus legérdekesebb emlékei; szélesebb tapasztalatait és tanulságait pedig prózában fejezte ki.

Az élmények és a látnivalók özönét fogadta be; tájakkal, országokkal, népek lelkével és intézményeivel ismerkedett meg, parasztok „csacsogó sát” s papok és polgárok felvilágosítását hallgatta, útközben vándorok csatlakoztak hozzá és pihenő közben élményeiket mesélték. Az élmények özönében Csombor, az író, nem tévedt el; fejlett írói ösztöne mentette meg. Tudományos színvonalú, de regényesen érdekfeszítő hangon írt. Enciklopédikus érdeklődéssel szemlélte az életet, s mindenütt a jellegzetesét kutatta, az élet és az ember lényegét kereste. Ha a monda, vagy az őstörténet magyarázta meg egy állam, táj, vagy társadalom lényét, akkor Csombor Márton a mondat, s az őstörténeti adatokat jegyezte fel, ha érdekes gazdasági, vagy társadalmi eseményeket tapasztalt, akkor belőlük vont le következtetéseket, a valósághoz simult, a nagy élmény mellett nem hanyagolta el a kicsiteket sem, mindennapok kalandjait és súrlódásait; a szó mélyebb értelmében vett újságíró ősenek tekinthetjük.

Figyelme az egész emberi életre kiterjedt. Földrajzot, gazdasági földrajzot, történelmi adatokat és néprajzi ismereteket közöl. Megfigyeli a csecsemők és a gyermekek nevelését. Fríziában jólöltözött parasztokon akad meg a szeme, Hollandiában észreveszi, hogy nincsen koldus, összeveti az árakat a különböző országokban, Párizsban nagy drágaságot tapasztal és kikutatja gazdasági okait. Galiciában egy faluban megkísértik: „Mi e faluban az földi Sirének köziben találkoztunk volt menni. Mert az ő Pünkösdét tartván az egész falu népe egy házban gyült

volt fel, melybe hogy mi is bé mentünk, nagy sok tisztátalan személy jelenlétünket látván hízelkedéssel hozzánk jött, de mi ellenek az fáradság miatt álommal dugtuk bé füleinkel“. Az ösztönös enciklopédista, az öntudatlan újságíró a mindennapi élet üde jellemzése mellett olyan tudományos igazságokat pendít meg könyvében, melyek csak századok múltán lesznek az emberi szellem közkincese. S mindezt annak köszönheti, hogy ő is „szabad“ műfajt teremtett lelkének törvényei és élményeinek természete szerint. A magyar lélek ebben az időben még szabadon szárnyal; színtelenedése ott kezdődik, midőn kívülről vett formákba töri magát.

Megható, hogy több esztendeig tartó vándorútját müyen szent igénytelenséggel róttá. Midőn megérkezett az első holland városba, egy derék öregasszonynál rakta le „portékáját“: egy inget s egy imádságoskönyvecskét.

Szenczi Molnár Albert (1574—1633), a másik „bujdosó“, még kisgyermek volt, midőn éjszak? egész családja kifutott a házból; egyedül maradt és sírni kezdett. Visszaszaladt édesanyja, kivitte és megmutatta az üstököst (ezért sietett ki mindenki) s a csillagos eget. Ez az élmény legdöntőbb gyermekkori emléke, így emlékezik meg róla érett korában: „videó crinitam stellam... cuius imago semper haeret in animo: látom az üstököst... melynek képe mindörökké lelkemben függ“. A gyermek szembenézett a végtelen éggel, a nyugodt csillagokkal s a félelmetesen rohanó üstökössel; az örök dolgokkal, s az örökké nyugtalan pálya égi ösképével. „Bujdosó“ lett, de bujdosása színterének nem Partium nádasait, hanem Európa útjait választotta.

„Natus in ea sum família, in qua vetus lingua Ungarica mansit incorrupta: olyan családban szület-

lem, melyben a régi magyar nyelv romlatlanul maradt meg“. Ezt az egyetlen ajándékot kapta fajtájától Szenczi Molnár Albert, kinek családja Erdélyből költözött Pozsony megyébe. S mindhalálig érezte a magyar terhet, a belső súlyt, mely honi szükségekre, hazai feladatokra emlékeztette, reális tennivalók felé húzta, magyar közszükségletek kielégítésére figyelmeztette. A magyar író közösség-tudata mindig ennek a súlynak tudomásvételében és vállalásában nyilatkozik meg.

Dávid Ferenc óta Molnár Albert tudja s vallja egyedül, hogy van egy tiszta szellemi birodalom, „mennyei Academia“, „bölcseccséggel bővelkedő paradicsom“, mely igazi hazánk. Aki föllát eddig a hazáig, meg tud-e állapodni s nyugodni a földi tereken? Nem a különb fényt, a különb tájat kell keresnie minden időben, s vándorolni, az európai élet hullámai felett suhanni és hallgatni a világ melódiáit? A hazai bujdosó nemes mezei vad volt, nádasok között megbúvó határtalan indulat, Molnár Albert pedig a fény felé vándorló bárány. A bujdosás nála a nagy hazának, Európának kulturális fölfedezése lett. 1590-ben a nagy földinduláskor Bécsbe megy, s jönnek az állomások: Prága, Drezda, Wittemberg, Heidelberg, Svájc, Itália. A protestáns egyetemeken éppenségyen otthonosan járt-kelt, mint az olasz templomokban. Közben magyar hiányérzések égették, mint a sebek, s meg kellett nyugtatni őket. Nyelvtant írt, szótárt szerkesztett, vallásos munkákat készített, lefordította a zsoltárokat; huszonnégy művéről van tudomásunk.

Ő írt először klasszikus magyar prózát, átszellemlőn, nyájasan, indulatoktól mentesen, a szellem minden megnyilatkozását hűségesen kifejező nyelven. A „béihlés“ volt írói célja, az élmények belső megtisztítása, megérlelése. Isten templomának nevezte az embert, s a templomot tiszta zengéssel akarta betölteni. Minden keserű élmény, minden megrázó emberi

tapasztalat a szépség délköre alá fordult benne, így beszél saját szükségéről és nyomorúságáról: „A Hold világtól nem érik meg a szőlő, hogyha a napfény nem érlel. Azonképen én s igen lassú serénységgel nevelhetem és készíthetem el e könyvbéli gyümölcsöket a szükségességnek terhe alatt“.

„A képes beszédet“, a kozmikus képekkel való bánás ösztönös művészetét örökségéből, a „régik“ népi nyelvből merítette. A népiség azonban nemcsak anyag és stílus volt neki, hanem elv is. Nem volt ugyan a szenvedő nép haragos költője, s az úri bűnök ostoro-
aőja, mint Horvát András, hanem inkább a protestáns etikai demokrácia hirdetője. Utolsó könyve a „legfőbb jóról“ szól, s az arra oktat, hogy „az urak kedve, kegyelme nem igaz jó“ ... „Másodszor továbbá azért sem lehet az Urak kedve, kegyelme igaz jó, nem is hozhat igaz boldogságot, mivel az embernek szabadságát elveszi és elfosztja és azt majd mintegy rabjává, szolgájává teszi annak, akinek kedvét, kegyelmét oly nagy kívánsággal keresi. Amely szabadság megbecsülhetetlen nemes és drága kincs, sem arannyal, sem semmi jóval fel nem válthatni, boldog és nyugodalmas életet is szerez“. Utolsó vallomása megvilágítja, hogy miért nem jött haza, ahol Bethlen Gábor jóvoltából nyugodalmas élet és biztos pálya várta volna. Molnár Albert olyan szabadságról, olyan tiszta emberi világról álmódott, melynek hívője csak Európa fogyhatatlan országútjain lehetett. Egy-egy nagyúr támogatását el-elfogadta, hogy könyvet ír-hasson és nyomtathasson, de azután sietve tovább vándorolt, hogy megalázkodásának, belső megkötöttségének emlékét is elfeledje. Csaknem utolsó fohász-kodása és intése így szól: „Elkerüld és fúsd, amint töléd telhet, az Udvari életet“. A szabadságra törekvő európai szellem s európai polgár hangja ez, kinek „bujdosása“ mindenekfelett etikai cselekedet volt.

Nevét zsoldárfordítása tette közismertté. Jellemző, hogy-folyton Németországban forgott, német asszonyt

vett feleségül, s mégis a zsolttárolat „A Francia rhytmusokból“ fordította magyarra. A XVI. század históriás énekeinek tömzsi, súlyos verstuskóiból finom latinos formákat próbált faragni. Tudatosan a líra formái meggazdagítására törekedett, kinőtt a deákos magyarságból s merészen új plántát nevelt: nyugatos magyarságot. Az eredmény, a magyar zsolttár: erős, gyökeres sudár lett. Pedig, mint írja: „Meggondolhatja minden minemű nagy munkával kellett énnem a hosszú Magyar igéket a Francia apró igékből álló versekre formálnom“. A „hosszú magyar igéket“¹ a deákos magyarság csinálta, s Molnár Albert a francia versen keresztül tulajdonképen a régiebb s magyarabb vers „nyájasságához“, szökelléséhez tért vissza. Zsolttárai szétáradtak a közösségbe. Ez a műve találta meg a széles közösséget átható hangot és formát.

A századnak Apáczai Cseri János (1625—1659) a legnagyobb bujdosója, s egyben a kultúrmagyarság hőse; Dávid Ferencnek, Misztótfalusi Kis Miklósnak és Apáczai Cseri Jánosnak sorsa éppen annyira jelentős, éppen annyira szellemi „mű“, mint alkotásaik. Szellemi forradalmat csinált mind a három: Dávid Ferenc a vallás életében, Kis Miklós a polgári öntudat hitvallójaként a társadalmi életben, Cseri János pedig közoktatásunk és közművelődésünk terén. Irodalomtörténetünk eddig inkább Apáczai Cseri János bölcséleti műveivel foglalkozott, holott ilyenirányú művei inkább tankönyv-kísérletek, s igazi jelentősége tragikus sorsában, beszédeiben és közművelődési terveiben rejlik.

Cseri János árva jobbágyfiú volt. A tizenegyéves elhagyatott fiú egy délután a szomszéd faluba csatangolt; vándorló deákok tartózkodtak éppen a községben, a korcsmában mulattak és énekeltek. A fiú hallgatta az éneket, majd hozzácsatlakozott, ő is énekelni

kezdett. A deákoknak nagyon megtetszett Cseri János hangja, magukkal vitték; így került előbb a kolozsvári, majd a gyulafehérvári iskolába.

Cseri János „bujdosásában“ az örök székely életforma bontakozott ki, úgy ment napnyugat felé, akár később Körösi Csorna Sándor keletre, a kis székely törzs óriási életöszönével és életigényeivel. „Aki tanulni akar, egy helyen sokáig ne maradjon! ... Állj inkább, mint ülj, fuss, mint menj“ — ez volt az életelve. A racionalista ihletnek ő az első képviselője magyar földön. Az emberi értékek között első helyre már az értelem gyönyöreit teszi; az emberi tudás fáklýáiról, az ősnyelvekről mond himnuszt: „Hozzád tér sietve beszédem, héber nyelv, mint a nyelvek anyjához. Mert hiszen te rejtéd magadban magának az istennek és az isteni dolgoknak ismeretét. .. Téged maga az úr teremtett az első ember számára. Rajtad szólt. Téged használt Ádám a paradicsomban, te hangzál a világ kezdetén. Te a zord Mózes, a homályos próféták, a barbár királyok ajkán megszólalván ezeket simán és ékesen szólókká varázsoptad. Te szent vagy, te bölcs vagy, te isteni vagy. Midőn minden más nyelv elenyészik, te fenn maradsz, az örök életben is zengeni fogsz“.

Megfogalmazta a szellemi ember aszkézisének törvényeit: „Fuss mindentől, valami az embert kényelmessé teheti... Hálj örömet száraz deszkán, avagy kemény kövön, mint lágy párnán, vagy gyenge ruhán . . . Egyél olyan ételeket jobb szívvel, melyek nem igen kényesek az ínynak ... Kerüld, κ valami gyönyörűséget hoz .. . Soha tudományi fegyvereket kezedből le ne tedd, az munka közt virágzik a virtus. Nem derekas dolog úgy tetszik az, melyhez fáradtság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia. Aki törekszik, elér mindent. Az tudománynak gyükére keserű, gyümölcse pedig gyönyörűséges. Nos tehát: ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szívedben csak virtusnak szikrája maradt, távol legyen tőled minden

lány, könnyű, kényes dolgok, keményeket keress, kősziklákon, havasokon járj, kelj“. A szikár aszkétikus beszéd a végén ódává merészkedik; így készült a németalföldi egyetemekről hazafelé, edzette magát a honi zord szellemi éghajlathoz.

Az utakat dicsérte, melyek a szellem világossága felé vezették a bujdosót, s melyeken hazafelé a világosságot, a ráció tiszta fényét hozta ajándékba. Tudta, hogy otthon egyedül hirdeti majd az ébredést az „álmos és hályogosszemű magyaroknak“. Tudta, hogy az „ősálom és Bacchus“ (a bor mámore) tartja kezében itthon az életek fonálát, s a bölcsőtől a koporsóig úr a sötétség. Milyen lesz tarsolyának a sorsa, melyben éppen a bölcsességet hozza? Hiszen a magyar világ „rossz apák, gyenge anyák, rakoncátlan gyermekek, fortélyos, verekedő, kegyetlen urak s család hűtlen szolgák“ világa volt. S az egyház? „Bábalakok“ a papok, kik még a kereszténység szellemi alapelveit is alig ismerik. Kósza árnyak, üres álcák az iskolák tanulói, megvásárolhatók a bírák s Bileám hívei az ügyvédek. Minden műipari dologban idegen kézre szorulunk; zokogó parasztok, feldúlt házak, éhező falvak, gondozatlan városok földje az ország, s Cseri János kimondja a romlás okát is: „Rosszul kormányzott közügy“...

Cseri János társadalomszemlélete keserű és komor, de éppen ezért fakasztotta fel a magányos gondolkodóban a teremtés legmélyebb erőit. Szabó Dezső jól látja Ady nyomán, hogy a magyarból mindig a halál arca és rettenete vonzotta ki a legigazibb életforrásokat. Apáczai Cseri János e romlott, feldúlt és dúló társadalom színe előtt életteljes, valószerű és mégis látomásokkal fölrő elgondolásokban rajzolja meg a művelt és megtisztult magyarság országát, arcát. Minden gondolata, minden képe dús esztétikai tartalommal rendelkezik; eszméi tavaszi virágzásban, vagy pedig az őszi gyümölcsök érettségével jelentkeznek. Az aszkéta, a keserű társadalombíráló éppen ezért

tele volt hittel és belső bizalommal. Rámutatott a magyar szellemi hagyomány teljességére; az ő ítéletét már nem kötötték az elfogultság korlátai: „A Szegedieknek, Molnároknak, Gelejeknek, Csulaiaknak, Gidófalviaknak (és hogy az erényt az ellenfelekben is elismerjem) a Pázmányoknak, Csanádiaknak, Enyediéknek, Dalnokiaknak emlékezete első leheletre szétűzi és szemmel láthatóan bizonyítja, hogy nem nemzetünk barbár szellemében rejlik eme szerencsétlen elmaradás oka, hanem a szerencsétlen közoktatásban“. A magyar szellem nagy hagyományára támaszkodva eljutott a tervszerű nemzetnevelés gondolatához. Zríryiben bontakozott a politikai és katonai nemzet fogalma, Cseri „nemzete“ azonban már szellemi és erkölcsi építmény; megelőzte Bessenyeit és Széchenyit. Tisztán látta az anyanyelv mérhetetlen szellemi és közéleti fontosságát is.

Cseri Jánosban intellektuális líra lüktetett. Áldott folyóknak nevezte a szellem erőit és áramlásait: „Ezek amaz igen kedves folyók, melyek felfrissítik az államot és az egyházat“. Szellemi „folyamrendszert“ akart építeni, melynek „ágyai“ az iskolák. Magyar nyelvű népiskolák tömegét sürgette, mert nélkülük „az ország tartomány és a város a tömérdek tudatlanságnak tengerébe borul bé és az Isten országától is messze vagon“ s a nép sohasem lesz a szellemi nemzet tagja. Középiskolákat akart szervezni; Cseri iskola-rendszere már három tagozatot követelt: népiskolát, középiskolát és egyetemet. „Valóban elébb érhetné el valaki kezével a csillagokat, elébb szoríthatná az óceán hullámain egy kis árokba, elébb mozdíthatná ki Archimédessel helyéből a földet, mint a művészetek és tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozotta tehetné. Mert ami a testben a szem, kedves hallgatóim! az a tartományban a főiskola, vagy akadémia“. A főiskola „alapja nemcsak az egyháznak, hanem az államnak is“. A magyar művelődés tervszerű programja Cseri Jánosban megszületett; ez az élmény küldötte haza a bujdosót: „De mi-

haszna, ha távolról csak henyélve nézem kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotát? Orvos és orvos-ság kell a nyavalyának“. Elindult hazafelé tanárnak oda, ahol minden tanár törpe volt mellette, jött szabad és szárnyaló lélekkel, holott a vallási élet már régen megmerevedett, véle együtt a szellem szabad lendülete is és már készen volt Geleji Katona Is Iván rideg protestáns Kalauza. Jöttek a támadások és rágalmak, ellene fordították a fejedelmet, a gyulafehérvári főiskolán elveszítette tanártársai jóindulatát, s a kolozsvári „kis iskolához“ helyezték; szerencséje volt, hogy Dávid Ferenc sorsára nem jutott. A profetikus lelkű bújdosó, aki azért jött haza, hogy szellemét szétárássa az országra, belső bújdosásba kényszerült.

Egész életében ama székely falu korcsma-ablaka alatt megkezdett éneket folytatta egyre zengőbben, de most már nemcsak fiatal tisztaálmú deákok hallgatták, hanem áltudósok, gőgös urak és farizeusok. A szellemi csillag „elkészült“, s egy kis országra akart fényt borítani, de kevesen voltak a hivatottak. Apáczai Cseri János sorsa a korai halál volt; csakhamar követte felesége és gyermeke.

Irodalom: Apáczai Cseri János pedagógiai munkáit Hege-dűs István gyűjtötte össze. L. még: Tavaszy Sándor: Apáczai Cseri János személyisége és világnézete.

Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702) az erdélyi deák ugyancsak Belgiumba „bujdosott“ és modern európai polgárrá vált. Világhírű nyomdát rendezett be, fejedelmeknek és pápának dolgozott amsterdami műhelyében; volt idő, mikor targoncán tolták a pénzt szállására. Nem volt író, hanem nyomdász és könyvkiadó, iparos és kereskedő, de a kultúra tiszta igényeivel.

A magyar nosztalgia benne is ellenállhatatlan erővel jelentkezett. Felépített magában egy életformát

s úgy érezte, hogy haza kell vinnie az erdélyi földre; visszajött, hogy „könyvekkel bővítse és olcsóítsa e hazát“, olcsó bibliát és zsolnároskönyvet akart kiadni elsősorban, óriási munkakedvvel s azzal a puritán polgári öntudattal érkezett, mely nyugaton már becsülést, politikai és társadalmi súlyt szerzett a polgárságnak. Misztótfalusi Kis Miklós azonban nem tudta, hogy közben mi történt itthon. A XVII-ik század magyar életében a vallási háborgások lecsittulása után a társadalmi rendszer egyre jobban megmerevedett, s Kis Miklósnak, a polgárnak (ugyan ki vette figyelembe nagy műveltségét és európai érdemeit?) ebbe az összetöppedt lelkű és formalizmusnak hódoló társadalmi rendbe kellett volna beilleszkednie.

Nagy lendülettel kezdte munkáját, de naphosszat az urak után kellett somfordálnia, ha egészen apró hivatalos ügyeket el akart intézni. Gyűlésekbe kell „koslatnia“ s kénytelen az időt „eltekeregni“, miközben nyomdájában várja a munka. Megindulnak ellene a pletykák és a rágalmak, az aszályosodó szellemi és társadalmi élet nem akarja befogadni, de még csak nem is tűri a „fehér hollót“. Adókedvezményt kér, s szemére hányják, hogy a felesége polgárasszony léteire rendes ruhát mer viselni; szemben találja magát a kicsinyes, minden szárnyat kegyetlenül letörő magyar provincializmussal. Búzát vesz a piacon s takarékoságból otthon sütteti a kenyeret, mire a tábor-szájú sütőasszonyok nyelvére kerül. Az urak lenézik és foghegyről beszélnek vele, hiszen „csak“ nyomdász. Eljött Németalföldről, ahol „egy közönséges embernek is derék könyvtára vagyon“, ahol pályát és boldog életet teremthetett volna magának: „Belgiumban azt merem mondani 30 esztendeig nem öszültem és vénültem annyit, amennyit itt 9 esztendőből fogva“. Azt hitte midőn hazafelé indult, hogy fel bírja itthon támasztani a protestáns „hőskort“, s a lelkek izgalmát kulturális érdeklődéssé alakítja majd. Nem tudta, hogy az erdélyi önállóság s vele együtt a lelki szabadság Is már pusztulófélben volt. Nem ismerte a társa-

dalom törvényeit, nem sejtette, hogy a hőskor és a hősi nemzedék veszte után a társadalmi visszahatás lélekpusztító tevékenysége következik, mely irgalmatlan minden újítással és feltörekvéssel szemben, s érzéktelenül nézi a szellem hősi erőfeszítéseit.

Már-már képtelen volt munkáját folytatni, midőn utolsó lépésre szánta el magát. Röpiratot írt „személyiségének, életének és különös cselekedeteinek“ mentésére 1698-ban. Írásának kortörténeti becse nagy, mély és őszinte lírája pedig megható. „Mindazt — írja — valamit ennyi esztendőök alatt annyi költséggel és véres verejtékemmel a Haza hasznára készítettem, mind összerontván még a port is leverjem lábamról mondván: Nem méltó ez a hely énhozzám. Azután ahová a végzet visz, bujdosásra indulván, az Erdélyi Méltóságoknak hitlevelüket, mint Amurates a Lengyel Lászlóét, a kopja hegyébe függesztvén, valahol járok-kelek Európában, tele szájjal hirdessem ezt: Ez az erdélyieknek hitük, így és így nyomorították meg a haza javára teljes lélekkel igyekező szegény legényt. Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen fájdalmával, a végzetetlen sérelmek alatt eszem kenyeremet és a szám nélkül való meggyőzhetetlen akadályok célomtól felette igen messze vetnek“, ő az első magyar, aki a „nagy hazához“ Európához akart fellebbezni.

Röpiratának az volt a következménye, hogy az eklézsia megkövetését követelték tőle, s művének visszavonását és megsemmisítését. Az volt a vád ellene, hogy az urakkal nem bánt olyan tisztelettel, aminő megilleti őket. Kis Miklós megtört, engedelmeskedett. Erdély süllyedő társadalma kivette magából, ő is „belső bujdosásba“ kényszerült, mint Apáczai Cseri János. „Pöre“ után nemsokára elhunyt.

Gyöngyösi István

Gyöngyösi István elsősorban „az elmúlt idők bizonyossága“ akart lenni. A históriás ének szelleme folytatódott benne, a „halált nem ösmérő krónika“ volt az eszménye, új dolgot is művelt, mert a széphistória regényességét beömlesztette a históriás énekbe; így teremtett népszerű elbeszélő modort. Maga Gyöngyösi párhuzamba állítja eposzait Tinódi műveivel, s megállapítja, hogy Tinódi hagyományát követte, de a históriát „fabulákkal“ színezte. Népszerűségének ez az egyik titka: egyesítette a kor két legnépszerűbb műfaját, a históriás éneket és a széphistóriát, de ezenfelül felfrissítette őket, díszes bárók ruhába öltöztette. A bárók díszítő elem néha egészen elborítja az eseményt, s pótolni próbálja a teremtő, alakító művészt.

Zrínyi szabadon teremtett a történelmi anyagból, Gyöngyösi a kész történelmi vázat csupán agyondíszítette. Zrínyi mitológiájába lelket lehelt a keresztény hit, s Zrínyi hitének egyéniessége; Gyöngyösi mitológiája csupán gépezet. A népszerű és sokat olvasott költő műveltsége is teljesen felszínes; csak külsőségeket tudott felszívni.

Leíró művészete helyenként tökéletes; Arany János is rámutatott a kovácsműhely leírásának eleven-ségére:

„Hatan állnak elő kovácsok számából.

Vaspor szennye ülte hízott pofájukat,
Szenek pozdorjája füstölte nyákokat,
Sok szikra csipdeste feltűrött karokat,
Egy-egy pöröly tölte befogott markokat

Ritkult a szakállók csapdosó tüzekkel,
Éktelen homlokjok pörzsöllött szemekkel,
Orcájuk varasult gyakor égésekkel:
Merő félördögök kormos személyekkel“.

Sokat tanult Gyöngyösi századának lírájától; Arany János epikába tévedt lírikust látott benne, s valóban lírai részletei olykor sikerültek. Eposzaiban gyakorta találunk kiemelkedő, s önmagukban is élő lírai darabokat, aminő Wesselényi első találkozása Szécsi Máriával:

„Le sem veszi szemét szép ábrázatjáról,
Mint a saskeselyű mikor naphoz járul,
Örömet rózsákat szedne orcájáról,
Nem lehet; énekét így kezdi szájáról:

Szívem rejtekének tündöklő csillaga!
Heléna szépségű kedvemnek világa!
Felderült napomnak nálad van világa!
S új fénnel tündöklő est világossága!

Hattyúi termeted mert, szívem, igen szép,
Vagy is vidám deli egész testedben ép,
Nyelved friss, eszed nagy, orcád is kedves kép,
Magad kellese szemeket fogó lép“.

Gyöngyösi a XVI-ik század és Zrínyi Miklós képmény veretű nyelve után lágy, könnyed költői beszédet alapított. Arany János azt vallotta, hogy Zrínyi alakító erejével és Gyöngyösi költői nyelvvel meg lehetett volna írni az esedékes nagy magyar eposzt, s

Gyöngyösi nyelvét, mint forrást, egyenrangúnak tartotta a népnyelvvel.

Gyöngyösi első „divatos“ írónk, a kor ízlését szolgálta s hűségesen alkalmazkodott olvasóinak szellemi igényeihez és színvonalához. Jellemében számos udvaroncra valló vonást találunk, tudott élni a változó idővel; művei életének kanyargóit is pontosan feltűntetik. A király hű Wesselényi szolgálatában indult el pályája, s a „Murányi Vénuszt“ nem utolsó sorban urának udvarlására írta. De 1663-ban már Zrínyi Ilona és Thököly Imre házasságáról írt, „tántorgó öregségében“ pedig Kemény János erdélyi fejedelem életét foglalta versbe. Sikerült megalapítania a mulattató irodalmat.

L. Arany János Gyöngyösi-tanulmányát.

Névtelen költők

A XVI. században kezdődik világuk; a XVII. és a kora XVIII. század a virágkoruk. Közeli viszony fűzi őket Balassa Bálinthoz, mint a virágot termő-földjéhez; utódai, rokonai, epigonjai és részben teljesítői.

Balassa Bálinttól egészen Csokonai Vitéz Mihályig hiába keresünk nagy lírikust, nincs költő, akiben érzelmi műveltségünk sugarai összefutottak volna, mint egykor Balassa Bálintban. Ez a hiány azonban nem fejlődéstörténeti hiány, mert ha hiányzik is ebből a korszakból a nagy költő, nagy líra azonban van. A Balassából feltörő „ének“ tovább élt, fejlődött és gazdagodott; a sugarak éltek, csak nem egyesültek egy nagy lírai egyéniség összefoglaló fényében, hanem egyenként villantak fel ismeretlen nevű költők verseiben. Kéziratos daloskönyvek tartották fenn ezt a lírát, s ha leíróik nevét ismerjük is, nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy egyszerű másolóról, átíróról, tehát lírai továbbfejlesztőről, vagy pedig szerzőről van-e szó?

A kéziratos líra keletkezése és kialakulása nagyon hasonlít a népköltészetéhez. A népköltemény megállapodott, kikristályosodott alakjáig hosszú fejlődési út vezet, melyet „összeéneklésnek“ nevezhetünk. A népköltemény többnyire vándorolt, részben vagy egészben bejárta az országot, az egyéniségek egész

nyert, melyben az alkotó ösztön megnyugodott. Harsányi és Gulyás fölvetik a kérdést, hogy daloskönyveinkben miért annyi a megegyező és rokon szöveg és mindjárt meg is felelnek: a leírók azt vették át a hozzájuk került szövegből, ami megtetszett nekik, de alakítottak is rajta, hozzáírtak, néha két-három versből szerkesztettek új költeményt; „összeírásuk“ a népköltészet „összeéneklésével“ rokon folyamat.

A kéziratos dalköltészetbe a népköltészetből is beszivárogtak képek s elemek: a beszivárgott népköltészeti elem azonban csak színfolt. Költői a nemeségből, katonaságból és deákságból kerültek ki, s elsősorban szerelmes verseket szereztek, melyeken gyakran érezhetjük Balassa hatását, de egyre jobban eltűnik belőlük Balassa Bálint „szemérmessége“. Az újkori ember megteremti a szabad emberi vallomás gátalanul őszinte hangját, s már nem szégyeli szenvedélyeit.

A kéziratos dalköltészet jellegzetes műköltészet, az újkor minden nagy irodalmi áramlatának nyomait megtaláljuk benne, mindenekelőtt a reneszánsz és a humanizmus, később pedig a barokizálás hatását. A hatások eleinte utánérzésekben nyilatkoznak meg, számos névtelen költő pedig elsősorban díszítő elemeket merített irodalmi példáiból; az újkor lírájának jellemző motívumai és díszítő elemei bejárták a magyar lírát is. A század legszebb szerelmes versében azonban már a bárók életérzés, a bárók életszemlélet buja bősége jelentkezik:

„Nagy szorgalmasan kerestelek,
Minden utcában téged lestelek,
Igen akarom, hogy megleltelek.

Jó illatokkal teljes az házam,
Elég van mindenem és jó mirhám,
Szépen füstölgő minden jószágom,

Szép nyoszolyámat már megvettem,
 Selyem paplannal beteríttem,
 Szép szőnyegekkel ékesíttem.

Most jöjj el velem és arra menjünk,
 Ketten egymással szerelmeskedjünk.
 Szép játékokkal meglegedjünk.

Ifjúságodat ne töltsd héában,
 Míglen vagy élted szép virágában,
 Járj, szívem, kedved kívánságodban.

Mellyemet néha selyemzsinórral,
 Néha aranyból vert pántlikával,
 Tűzöm, megrakom szép virágokkal.

Mint nevendékeny plánta oly vagyok;
 Úgy mint püNKÖSTI kinyílt virágok,
 Hol fehéredek, hol pirosodok.

Vagyok szerelmes, mint nőstény szarvas,
 Kérlek kedvedre hogy megtapogass,
 Ha lehet tőled, velem is mulass.

Néha fejemre csak fátyolt vetek,
 Melyre szép szemmel ifjú legények
 Néznek; de róla ők mit tehetnek?

Keskeny derekam arany párta-övvel,
 Mely vagyon rakva szép drága kövel,
 Kontyom is ékes szép arany tűkkel.

Aranyos végít patyolatokkal,
 Szép himmell varrott gyenge fátyollal,
 Nyakamat körülveszem fodrokkal.

Megékesítem magam ezekkel,
 Gyönyörűséges arany türkekkel,
 Tíz újjomat arany gyűrűkkel.

Én el nem unnám veled játszodni!
 Jeles beszédben elgyönyörködni,
 Tudok emberrel én beszélgetni

Ne gondoldj azért senkivel semmit,
 Megálljon mindkettőnk között a frigy,
 Mert az többen nem adnék valamit.

Ne szomorkodj, lám senki sem bánt,
 Töltsd be kedvedet kit szíved kívánt.
 Majd egészen süttetem a báránt.“

Megszületett az alkalmi költészet, főként lakodalmi költemények maradtak nagy számmal; köztük szabadszájú s az erotikától bíborpiros versek. A lakodalmi költészet csúcspontja a „házasok éneke“, igen kedvelt műfaj, tanító, enyelgő, néha gunyoros hangú; tanácsokat ad a fiatal házásoknak, főként az asszonyoknak.

Továbbra is lírai forrás maradt a biblia és a prédikátorsors. A prédikátor harcos, ostromzó hangja szembetűnő módon megszelídül ebben a században. Az elmúlt korszak a harcolva előrenyomuló protestantizmusé volt; a XVII. században az előrenyomulás megakadt, s a prédikátorokra üldözés, börtön, nemegyszer gályarabság várt. E védekező küzdelem közben alakult ki a második protestantizmus, melyben a harci szót egyre inkább a hitvallás szelidebb, de töretlen zengése és a gályarab papok panasza váltja fel. Kemény csapást kapott a fa, s lehullottak haragos, vérpiros virágai; de rögtön halványabb, szellemből virágokat hajtott.

A katolikus visszahatásnak volt egy bécsi iránya is, mely a protestantizmussal éppen olyan' kíméletlen eszközökkel kívánt elbánni, mint a sérelmei miatt nyugtalankodó nemességgel. Ennek a „visszahatásnak“ egyik áldozatáról, Czeglédi István kassai prédikátor vesztéről szól egy 1671-ből való sirató ének;-

tökéletes kis eposz. „Rómával állott sok harcokat, mert lelki vitéz volt“, s a Wesselényi-szövetkezéssel kapcsolatban rebellisnek nyilvánították az „ártatlant“. Pünkösöd havában szekérre teszik, s mielőtt elhurcolnák, elmondja búcsúfohászat:

„No már ellenségim, csak hozzám lássatok,
Mert a Krisztusnak én ért búzája vagyok,
Megérttem, és immár csak megarassatok,
Megadják a bért is, csak várakoztatok!“

Pozsony felé hurcolták, de Nagyszombat határában, a „gabonák között“ megérezte, hogy ütött utolsó órája. Megállanak, a haldokló folytatja fohászzkodását, gyermekét a magyarság szigetére, „Páthmos“-ra, Erdélybe küldi; angyalok serege állja körül a haldoklót, aki lelkét „Krisztus markába“ ajánlja. Az elmúlt században a protestáns költészet nem termett ilyen szelíd, átszellemült éneket; a XVII. században a megerősödő üldözés és nyomás arra kényszeríti a prédikátort, hogy „befelé“ vigye a szabad vallás zászlaját, amint Kádár István is „más útra“, „befelé“ küldi a magyar zászlót.

A politikai költészet legkiemelkedőbb darabja. Bethlen Gábor birodalmi éneke, Erdély aranykorának zömök öntudatát árasztja. Ebben a versben már a magyarság legnagyobb erkölcsi és történelmi élményei és eszményei jelentkeznek, a „közígazság“ és a „hitbeli szabadiéi?“:

„A magyar nemzetnek
S az körösztvénségnek
Én vagyok Gedeona,
Sok fejedelmeknek
És minden rendeknek
Függ rám szeme világa;
Süveg emeléssel
Tisztességes fülel
Jámbor nevémet hallja,

Astyáges régentem
 Ágyában feküvém
 Ilyen álmot látott voli:
 Hogy szép leányának
 Mandáne asszonynak
 Ágyékából szülő nőtt,
 Kinek szép árnyéka
 Egész Ázsiára
 Messze földre elhatott.

Szívében félelmes
 Astyáges álmától
 Igen is megrettene:
 Hogy leánya fiát
 Maga unokáját
 Veszteni igyekeze,
 Kit lám az nagy Isten
 Jövendő üdőben
 Királyná helyhez tete.

Ha Cyrus országát
 Királyi hatalmát
 Szőlőlugas példázta,
 Ki az nagy Perziát
 S mind az két Ázsiát
 Árnyékával befogta:
 így születésemet
 S nagy hercegségemet
 Nem vakszerencse adta.

Dávidot az Isten
 Nagy veszedelmekben
 Kegyesen megtartotta,
 Serény vitézséggel
 Okos bölcsességgel
 Ott megajándékozta,
 Izrael országát
 Saul koronáját
 Lám végre neki adta.

Régi magyaroknak
 Jeles királyoknak
 Én is nyomdokit nyomóm.
 Hunyadi Jánosnak
 Amaz nagy hadnagynak
 Bátorságát én bírom,
 És az Attilának
 Két élű pallosát
 Oldalamon hordozom.

Egész napkeletnek,
 Napnyugoti résznek
 Féleimire én vagyok;
 Az föld is megrendül
 Sok fül hírrel csendül:
 Ha trombitát fujatok,
 Sok diadalmakkal
 Szerencsés csatákkal
 Kit megbizonyíthatok.

Ferdinánd császárnak
 Sok számú hadának
 Sokszor gátot csináltam,
 Tompérnak Bucconak
 Sok német uraknak
 Holtokig hadakoztam,
 Kiknek halálával
 Az nagy iga alól
 Nemzetemet föloldtam.

Az Hunyadi Mátyást,
 Amaz magyar királyt
 Az németek mint félték:
 Az bécsi asszonyok
 Síró gyermekjeket
 Mátyással ijesztgették,
 Engem sem kívánnak
 Valakik karomnak
 Erejét megismerték.

Emlékeztemre
 S nagy dicséretemre
 Az léssen a jutalmam:
 Hogy királyi székben
 Pozsonyi gyűlésben
 Közvox-ul választattam,
 Melyre én magamat
 Minden érdem alatt
 Ugyan nem méltóztattam.

Elég vala nékem:
 Hogy vala érdemem
 Az magyar koronára:
 Nem akartam venni,
 Fejembe tétetni,
 Másnak gyalázat jára;
 Csak tartsa határát
 Ám viselje gondját —
 Nincsen bosszúságomra.

De a közigazság,
 Hitbéli szabadság
 Igen nagyok előttem;
 Melynek oltalmára
 Bosszúállásomra
 Magamat lekötöttem.
 Ha ki ellenem jár:
 Míg életem fönnáll
 Kardomat le nem teszem!“

A klasszikus magyar önérzet és politikai mérséklet nyilatkozik meg az ismeretlen szerző énekében. A magyar államférfi nem akarja másnak a határát sérteni, de vigyáz a magáéra s birodalmát betölti duzzadó és mégis mértéket tartó önérzettel. Hatalmát a gondviseléstől származtatja és a „közvox“-tól, a közosság ihletett beleegyezésétől. A versen végigvonul a protestáns biblikus pátosz, írója a szentírást tekinti világtörténelemnek, belőle merít példát, történelmi ér-

vet és párhuzamot, de a magyar birodalmi élmény gyökereit is felsorolja: az Attila-émléket s Hunyadi Mátyást, a két pólust: a nomád őst és a magyar kultúrkirályt. Bethlen Gábort a természetes, puritán méltóság színébe öltözteti; sikerült az erdélyi aranykor fejedelmi udvarának patriarkális levegőjét is megörökítenie.

Kézírtos daloskönyveink kedvelt műfaja a gajd, a gúnyos, szatirikus, humoros, néha obszcén ének.

A kurucz költészet

A kurucz egyéniség, a kurucság belső formája és sok tekintetben életformája is Zrínyi Miklós környezetében bontakozott ki. A kurucság szerves kapcsolatban áll a köznemességnek a XVII-ik században vállalt új politikai szerepével; e szerep vállalása nélkül a nyugtalan társadalmi erők bizonyára más mederbe ömlöttek volna. Werbőczy „népét“ a Dózsa-forradalom előtt gazdasági lesüllyedtsége és nemesi jogainak a főrangúak részéről ért sérelmei sorakoztatták táborba; Werbőczy szabályos pártot alakított osztálya jogainak és szerepének védelmére. Nemsokára újabb történelmi fordulat következett, az ország három részre szakadt, az idegen uralom állandósult, a nemesi szabadságot mostmár idegen erők és hatalmi tényezők fenyegették, ekkor alakult ki az a nemesi nacionalizmus, melyet a Zrínyiek és Rákócziak, tehát a főnemesi elit mellett elsősorban a kisebb nemesség képviselt, az idegen nyomás ugyanis erre a rétegre nehezedett megsemmisítő erővel.

Két magatartás jellemzi a kurucz idót: a szövetségés és a bujdosás, az összeesküvés és a menekülés; a kettő határai többnyire összefolynak. A nagybirtokos főrendek a múltban hatalmi ligákba tömörültek, Werbőczy osztályérdekeket védő pártot alapított, az újfajta összeesküvők többre vállalkoztak: független magyar birodalom teremtésére. Nemcsak egyéni létük és

* A kurucköltészet átnyúlik a XVIII. századba.

osztályérdekeik veszedelme mozdította őket, hanem a nemzeti veszedelem átérzése is, mely mindenekelőtt lángoló idegen-gyűlöletükben tört ki. Az összeesküvőből könnyen politikai bujdosó lett, egy lovon, egy szál karddal ki kellett szakadnia a társadalmi rendből, hogy pusztá életét menthesse; Partium nádasaiban és mocsaraiban kellett meghúzódnia, s merész történelmi vállalkozásra kellett készülnie. A bujdosás „kiválasztódás” lett; a megnőtt nemzeti öntudat képviselői mentették lábok mélyébe, ködös mocsarakba néha csak égő szenvedélyüket, s mérhetetlen dühüket, de a jobbak nemzeti igényeiket is, a szabad és független ország „látomását”.

A kurucság atyja Zrínyi Miklós; a „Török áfium ellen való orvosság”-tói már csak néhány lépés a „Siralmas panasz”, a kuruc lélek első nyílt kitörése, melyet valószínűleg Vitnyédi István írt.

A „Siralmas panasz” az ország megront ójának az idegenfajú királyt tartja. Vádat emel, hogy fő végházaikat idegenek adták fel, vagy miattuk kellett elveszítenünk. Az idegenek kihordják országunkból a kincseket, elkótyavetyélik a koronajavakat. Megbontják a magyar egységet: „A Duna melletti magyarokat magukhoz kapcsolják vagy hazugsággal és álnok színmutató kedvezéssel: azonban a Tiszamellékieket és Erdélyieket utáltatják, üldöztetik, hogy így egymást fogyassák”. A „Siralmas Panasz” a külső és belső ellenségtől (labancok!) már egyaránt félti az országot.

Vitnyédi Zrínyi ügyvédje, barátja és jószelleme volt: a kuruc nemesség „őseit” ő szervezte Zrínyi köré. Sopronban ügyvédeskedett, atyja jobbagysorból emelkedett fel, az elnyomott mag fiában szökött merész törzssé, mintha évszázadok mulasztását akarta volna pótolni. A soproni ügyvéd iskolákat támogatott, seregyeni lutherista ifjat küldött ösztöndíjjal nyugatra, fejedelemmel levelezett, kereskedelmi kapcsolatokat szerzett Zrínyinek, katonákat tartott saját költségén Zrínyi példájára.

Vitnyédi fogalmazta meg Zrínyi Miklós pályáját: „Előbb a palatinusság, azután a hercegség, s végül amit Isten akar“. „Phoenixnek“, a magyar birodalmi gondolat inkarnációjának tartotta Zrínyit: „sokáig fáradt a természet, ameddig alkotta őt“. Nehéz elhárító percekben csodálatos módon, mintegy belső sugallat nyomán, begördült Zrínyihez a kocsija, vagy megérkezett a levele, s Vitnyédi szavaiban Zrínyinek széles közösség óhaját kellett éreznie.

Mátyás király birodalmi gondolatát Vitnyédi fordította le a XVII-ik század nyelvére; latin befolyásra támaszkodó latinos magyar birodalom volt az eszménye: a francia király legyen Magyarország királya és Zrínyi a helytartója. De az időben élt és komoly lehetőséget látott az Erdélyben fölzsendült magyar birodalmi gondolatban is, a „napkeleti birodalomban“, mely Kelet-Közép-Európára támaszkodnék s irányító emberi szerepet vállalna benne. A francia királlyal levelezett tervei érdekében, de a román vajdával is. A latin Európával építendő szerves kapcsolat volt magyar birodalmi gondolatának egyik sarka, a másik pedig Erdély politikájának örök gerjesztője, Báthori Gábor mámorának s Bethlen Gábor súlyos, józan fontolgatásainak gyümölcse: a törökre támaszkodó, s szívs erejével a törököt is túlélő „keleti Magyarország“.

Vitnyédi Magyarország vándora, „bujdosója“ volt; nagy politikai tervek vágtattak nyugtalan szeke-rén. Lángolt és szervezte a köznemességet Zrínyiért s egy birodalmi álomért, ő tartotta össze, amíg lehetett a Wesselényi-szövetkezés folyton szétfutni készülő vezéreit, bár csak egyelőre nélkülözhetetlen „bábuknak“ tekintette őket, s azokban hitt, akiket mögójük toborzott: a hősi szerepet vállaló köznemeseekben. Lassanként be kellett látnia, hogy a vezérek még bábuknak sem jók, s ekkor kitört belőle a mélyből jött emberek örök politikai máмора: a forradalom. Kuruc „kalandot“ akart végrehajtani, el akarta fogatni egyik útja alkalmával a császárt, hogy n magyar

kívánságokat ilyen úton csikarják ki tőle. A szövetség vezetői azonban visszariadtak a forradalmi lépéstől; Vitnyédi élete pedig csakhamar elpattant, mint a túlfeszített húr.

Zrínyi s Vitnyédi egyik híve a Wesselényi-szövetség leleplezése után börtönbe került; Bónis Ferencnek hittak, a fölkelni készülő zempléni nemesség vezére volt. A vérbosszú halálra ítélte, 1671 április 30-án fejezték le Pozsonyban. Kivégzése előtt verset írt, új magyar műfajt alkotott: a halál előtti fohászkodást; az egybesűrűsödő életáhitat, a nagy belső számvetés énekét. Az ő nemzeti ódájában már a kurucság eszmevilága és érzelmi kultúrája nyilatkozik meg, tehát első kurucversünknek tekinthetjük:

„Fekete gyásszal beborult Magyar Nép,
Ha elnézem benned, nincsen egy pontnyi ép,
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép,
Ki miatt csak oly vagy mint senyvedő kép.

Rettegés, félelem környékezett téged,
Minden bontogatja vékony békességed,
Nem állhatsz ellene, nincsen erősséged,
Mellyel rettenthetnéd fene ellenséged.

Ügyed porban hever, rád sok veszély tódul,
Régi szabadságod szolgaságra fordul,
Vigasságod helyett szemedből könny csordul,
Kemény szív sorsodon, amely meg nem indul.

Csak magad maradtál mint mezőn a tarló,
Melynek ékességét lemetszi a sarló,
Ó édes Nemzetem, mely igen vagy gyarló,
Mert nincs az udvarban éretted udvarló.

ó kemény állapot, kinn éjjel s nappal sír
Szívem, hogy nemzetem békességgel nem bír,
Magam is senyvedek nincsen enyhítő ír,
Fogságom sebére, mely volna kedves hír.

Neked édes hazám, vékony erőm szerint
 Mindenben szolgáltam, nem mutattam csak színt,
 Mint tudtam rólad elhárítottam a kínt,
 Úgy cselekedtem én igaz Hazafikint.

Igaz ügyed ha volt, kiköltem melletted,
 Nagy ínséget láttam szüntelen feletted,
 Melyet méltatlanul szenvedek helyetted,
 Éltetemet nem szántam, mert megérdemletted.

Sérelmes sebedet én gyakran kötöztem,
 Borral és olajjal szívesen öntöztem,
 Javaimmal magam soha nem töltöttem,
 Sőt a magamét is néha rá költöttem.

Oltalma megromlott sorsodnak voltam én,
 Nem is igyekeztem soha a magamén
 Úgy, mint a magadén ügyed keserülvén,
 Mind azért szállott rám most ez lángozó szén.

Boldogságod, hogy nincs, szívem mely igen sír,
 Tudom e fogságban fejem véget nem ér,
 Előmenetedre többé vissza nem tér,
 Azért ma tetőled hív bocsánatot kér.

Iszonyú rabságot kik velem szenvedtek.
 Magyarok címeri, nemes ágból lettek,
 Ha mikor vétettem, míg éltem veletek,
 Lelkem áldására mind fejenként gyertek.

Téged édes hazám, ki Ínséget szenvedsz,
 Szörnyű félelemben majd szintén elepedsz,
 Senkit oltalmadra sehol nem remélhetsz
 Istennek ajánlak, fordulj a vezérhez.

Rajtad a nagy Úrnak áldása maradjon,
 Irgalma mint a víz bőven rád áradjon,
 Mikor vívsz a harcon, karod ne fáradjon.
 Ellenség törében néped ne akadjon.

Igazság és jóság szeretettel egymást
Csókolgassák benned ugyan szemlátomás!
Lásson határodiban minden bő áldomást,
Tiszteljék az Istent fiaid és nem más.

Uram elvégeztem, melyet bíztaál reám,
Igaz vallásomban melyben szült volt anyám
Híven megmaradtam, jövel kedves atyám
Lelkemet vedd hozzád, add meg szép koronám.

Az ezerhatszázban és a hetvenegyben
A Sz. György havának harmadik hetében
Pozson városában rabságba lettemben
Így kesergem sorsom s hazámat ügyében.

O dolor, o dolor, oh ingens dolor, oh ingens dolor!“

Ebben a kuruc elégiában már kibontakozik a sérelmi tudat, s a kuruc önfeláldozás áhítata. Eleje a Rákóczi-nótára hasonlít, máshelyütt a népdal egyszerű, természetes beszédébe fordul a vers, a vége felé pedig felcsillan Kölcsey Himnuszának fohászkodása és áldása. Bónis Ferenc éneke mindenképpen lírai ösképeink sorába tartozik; a kutatók a legutóbbi időben fedezték fel.

A szorosabb értelemben vett kuruc költeményekhez azokat a verseket soroljuk, melyek a Thököly- és Rákóczi-fölkeléshez fűződnek. Tágabb értelemben azonban ide számíthatjuk mindazokat a költeményeket, melyek a XVII—XVIII-ik század szabadságmozgalmaival lazábban bár, de összefüggenek. A kuruc költemények keletkezése és kialakulása úgy történt, mint a névtelen költők versei általában, azzal a különbséggel, hogy e versek gyűjtőpontjába országos gondok, aggodalmak, politikai és hadiesemények kerültek. Átírások és tökéletesítések sorozatán keresztül jutottak „végső alakjukhoz“; Thaly Kálmánt tekintetjük utolsó átírójuknak és fejlesztőjüknek.

A nemzeti küzdelmek korában a protestálás politikai gondolattá érik; az elnyomott vallás és az elnyomott nemzet panaszai és lázadásai eleinte egészen szorosan egybefonódnak, a hitbéli szabadságért és a nemzeti függetlenségért folyó küzdelem egyértelművé válik; még a protestáns biblikus líra is beletorkollik a kuruc költészetbe. Igen jellemző, hogy Zrínyi a hű katolikus már magáévá tette a protestánsok sérelmeit és hajlandónak mutatkozott kiállani értük, II. Rákóczi Ferencet, a magyar katolicizmus egyik legtisztább alakját pedig döntő többségben protestánsok támogatták.

A kuruc korszakban a magyarság két csoportra szakad: kurucokra, akiknek tudatát teljesen előnti a nemzeti sérelmek nyomában támadó düh s keserűség és labancokra, akikben a sérelmek nem hevültek dacos, mindenre kész rebellióvá. A korai kuruc költészet hevesen állást foglal a királyhű katolikus papság s főnemesség politikai vezetőszerpe és az országra nehezedő, egyre kibírhatatlanabb német nyomás ellen:

Ágyadban nem fekhetsz, mert elordinálta.
Asztalod nem tiéd, mert rajta az kártya,
Több német urakat kártyázásra várja:
Ez Magyarországnak egyik nagy igája.

Az kártyát elunván kezd az kockázáshoz,
Ezzel sem elégszik, alkalmatlansághoz
Másra lépik, mert nincs országunk javához.

Abrakot és szénát kér a lovainak,
Szép, fejeér lágycipót hordat éh gyomrának,
Gyöngye levest, tyúkhúst parancsol szájának,
Édes lángízű bort hordat ő torkának“.

A kuruc költészet népi jellegéről alig beszélhetünk. Tagadhatatlan, hogy népköltészeti elem is olvad a kuruc költészetbe, de uralkodó szín nem lett belőle. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát parasztok kezdték, de

a később hozzácsatlakozó nemesség teljesen kezébe ragadta a vezetést, így történt a kuruc költészetben is: a nemesi-nemzeti szemlélet uralkodik benne, de el kell ismernünk, hogy a kuruc öntudat a XIX. század elejének reformtörekvései mellett nemességünk legszebb történelmi és szellemi teljesítményei közé tartozik.

Mikor megindultak a függetlenségi harcok, megszületett a kuruc epika, a harcokat és „veszedelmeket“ elbeszélő költemények sorozata. Közvetlen s hű beszámolót nyújtanak az egykorú eseményekről, de modoruk már eltér az előző korszak szárazabb krónikás modorától. Az írók magával ragadja az esemény, nem rideg beszámolót ad, hanem az együttérző kortárs izgalommal telített élményeit fejezi ki. Jeremiádszerű hangnem uralkodik a korai kuruc versekben, jajgatva, panaszkodva és keserű fohással kísérve mondják el a csaták lefolyását s ábrázolják a szomorú csataképeket:

„Feketehalomnál esik nagy vérontás,
A holott hallatott szernyű nagy sikoltás,
Mint az sűrű nyilat az puskaropogás,
Véres fegyver előtt egymásra borulás“.

A későbbi kurucversekben más magatartást találunk. A siralmas panaszkodó hangot vitézi hang váltja fel, a kezdetlegesen elbeszélő és leíró stílus helyébe balladás hang lép:

„Mikor Balogh Ádám a kardját emelte:
Sándor László akkor dandárt reá vitte.

Vedd fel fiam bátran németnek lövését,
Ne mutasd szívednek semmi röttenését,
Ne mutasd szvednek semmi röttenését!“

Ezek a sorok a „Kölesdi harcról“ szóló versből valók, melynek hitelességét a „balladának“ nevezett

legszebb kuruc versekkel együtt többen tagadják, s szerzőjüknek Thaly Kálmánt, a kuruc emlékek nagy rendezőjét tartják. Annyi bizonyos, hogy úgy lírai színvonal, mint pedig költői magatartás tekintetében a Thalynak tulajdonított versek kiválnak a korai kuruc költemények sorából, a kételkedés külső alapja tehát nem hiányzik.

Mindenekelőtt azt a kérdést kell eldöntenünk, hogy beszélhetünk-e egyáltalában „kuruc balladáról?” Annyit minden kételkedéssel szemben meg kell állapítanunk, hogy a kuruc költészetben már korán jelentkezett a balladai hajlam. Mert mi a ballada lényege? Az epika szövetébe benyomul a dráma és átalakítja az epika időmértékét. A balladai hang formai lázadás az epika merevebb időmértéke és földhözragadtabb valóságérzete ellen a drámai és szintétikusabb életérzés nevében. A ballada szabadabban bánik az anyaggal, s rákényszeríti a dráma ritmusát. Az epika ihletét ezer súly köti, elsősorban az „epikai hitel” béklyója; a ballada ihlete szabadabb időmértéket, sűrítettebb kifejezést követel. Ilyen értelemben a kuruc versek java: ballada.

A Thalynak tulajdonított kuruc balladák közelebb állanak balladánk legtisztább megnyilatkozásához, a népballadához, mint bármelyik költőnk műballadáihoz: a „közelség” azonban csupán annyit jelent, hogy jobban megközelítik a műfaj eredeti lényét és lényegét. E hasonlóság alapján eleinte népkölteménynek tartották a kuruc balladákat, későbbi kutatók azonban Arany János halasát fedezték fel nyelvükön és Thaly Kálmánban keresték szerzőjüket. Thaly minden biztonnal „átírta” a kuruc verseket, de tarthatatlannak hisszük azt a véleményt, amely el akarja hitetni, hogy Thalynak mindvégig sekély költészete ezekben a sajátjának nem vallott versekben megmagyarázhatatlan módon rendkívüli költői magasságba emelkedett. A kételkedők a kuruc költészet „mítoszatát” akarták szétosztatni, s nem vették észre,

hogy ugyanakkor lélektani és irodalmi szempontból tarthatatlan „mítoszt“ fonnak Thaly köré.

Maga Thaly sem tagadja, hogy némelyik kuruc verset a szájhagyomány útján megmaradt összöveg nyomán közli. Aki irodalmunk élettanát, s a kurucság messzirenyúló hatását ismeri, nem csodálkozik ezen. Népköltészetünk is befogadott, tovább érlelt és megőrzött néhány kurucverset. A kéziratos kuruc költemények nem voltak mai értelemben vett olvasásra szánt irodalmi művek, hanem tájról-tájra szálltak, talán nem is annyira a nép, mint inkább a köznemesség körében. Arany János is küldött Thalynak egy szájhagyomány nyomán följegyzett kuruc éneket. Kálmány Lajos a XIX. század végén pogány korunkból származó elemeket talált néphagyományunkban; miért ne hihetnők, hogy a kuruc költemények másfél századon keresztül tájról-tájra szálltak s megőriződtek annál is inkább, mert a mezei nemesség egyik legkonokabb történelmi élménye a kurucság volt.

Thaly Kálmán ismerteti rendező és továbbfejlesztő módszerét is: „Csak magam tizenhét variánssal rendelkezem — írja a Rákóczi-nótáról — tizenhét példány használatával és egybevetésével adtam a fentebbi közleményt“. Thaly tehetsége nem volt eredeti alkotóképesség, de mindenesetre elsőrangú rendező, s gondozó volt; őmaga nem hozott termést, de a csírák továbbérleléséhez nagyszerűen értett.

A kuruc költemények kárpótolnak hiányzó nemzeti drámánkért; századok drámai sorsát és végzetét fejezik ki, történelmi „fátumukat“; éppenolyan sajátos magyar műfajt alkotnak, mint az erdélyi emlékiratok. A drámai alkatú, de szigorú műfaji törvényekhez nem kötött ballada formája fölötte alkalmas volt a szabad ömlésre, nemzeti drámánk gátlásokat nélkülöző kifejezésére. Egyik híres kuruc versben, Rákóczi búcsúzójában drámai „párbeszédet“ is találunk, a végső bújdosásra készülő fejedelemnek a magyar kórus felel; — a kórus, akár az antik tragédiák-

ban. A magyar nép drámája a népballadában teljese-
dét, nemzeti drámánk pedig kuruc balladáinkban.

Kuruc líra is volt, legkimagaslóbb emléke a
„Tábori dal“, a kuruc himnusz:

„Te vagy a legény Tyukodi pajtás!
Nem olyan, mint más, — mint Kuczug Balázs,
Terejnen hát országunkban jó bor áldomás . .
Nem egy fillér, — de két tallér kell ide pajtás!

Szegénylegénynek olcsó az vére:
Két-három fillér egy napra bére;
Azt sem tudja elkölteni mégis végtére
Két pogány közt egy hazáért omlik ki vére!

Rajtunk német dúl, rajtunk török jár,
Tűz-vassal pusztul ország és határ;
Ez az istentelen német annyi kárt tött már:
Hozzá képest hogy mit sem tött török, sem tatár!“

Bónis Ferenc elégiájának, a „tőnek“, pirosabb,
haragosabb virága a „Tábori dal“, az érett kurucság
vallomása a tragikus sors méltósággteljes, fölényes
viseléséről. Az idegen erők között való őrlődést vég-
zetnek tartja, szembenéz vele; szikár, töretlen maga-
tartása nem rokkan meg a sűrű halál színe előtt. A
magyar lélek széles, gazdag emberségére vall, hogy
még ebbe a tragikus történelmi énekbe is belezeng a
mezei áhítat áldó mozdulata, a „jó kedvet s bőséget“,
illetve „jó bort áldomást“ kérő fohászkodás. A „Tá-
bori dal“ éppenúgy Kölcsey „Himnuszának“ az őse,
mint Bornemisza Péter verse („Mikor lesz lakásom jó
Buda várában?“).

II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát a jobbágyok
társadalmi forradalma indította útnak, társadalmi
eszméket a kuruc költészetben mégsem találunk; ez
a hiány bizonyítja, hogy a kuruc költészet megterem-
tésében nem volt komoly szerepe a népnek. A népsors-
hoz a „bujdosó énekek“ állanak a legközelebb. A harc

bukása után egy nagy bujdosó mentette magával a tovább dacoló magyar lelket, II. Rákóci Ferenc, de voltak „kis bujdosók“ is, Buga Jakabok, névtelen katonák, akik rongyosan, éhesen a hegyek között lapangtak, s „énekeik“ realista nyíltsággal panaszkodnak elesett sorsukról. II. Rákóczi Ferenc harcát a népi elesettség indította útnak, s vitézi elesettségbe hanyatlott, Buga Jakabok nyomorult sorsába. Jellemző, hogy a népköltészet magába szívta a „kis“ bujdosók énekét, később pedig a bujdosó katona alakját azonosította a betyárral.

Vitnyédi életére I.: Hörk József: Muzsaji Vitnyédi István
Fabó András: Vitnyédi István levelei.

Az erdélyi emlékirat

A XVII-ik század második felében s a XVIII-ik század elején az emlékirat éppenszóval összefoglaló műfaj, mint a XVI. században a protestáns prédikáció: mindkettőbe a legtöbb fért bele az életből, s amint Bornemisza Péter prédikációinak burkából a novella feslett ki, az erdélyi emlékiratokban ott csírázik a magyar regény, de jó ideig, Kemény Zsigmondig, nem akadt merész író, aki az emlékiratok belső alkátából s anyagából megteremtette volna természetes, eredeti regényünket.

Az emlékirat egyéni állásfoglalás az ételle szemben, tehát széppróza; az emlékiró nem tudományos történelmi módszerrel írja könyvét, hanem közvetlen, személyes élményeiből igyekszik művet teremteni. Némelyik emlékiró alkotóegységét csak stílusának jóízén érezzük (Kemény János), de Apor Pétert, Bethlen Miklóst, Bethlen Katát és Cserei Mihályt eredeti szépprózaíróknak tekinthetjük.

Az erdélyi emlékiratok közül Apor Péteré, a „Metamorphosis Transylvaniae“ 1736-ban jelent meg, de a XVII. század Erdélyének életéről szól, s mélyebb is megy, ő tárja fel a legősibb életreteget. Apor a patriarkális rendi társadalom süllyedését, s a régi magyar életforma vesztét siratja. Nem a természetes fejlődés feszítette szét a régi életformát, hanem Erdély önállóságának pusztulása után a „közel-nyugatról“ (Bécsből) érkező idegen hatás, mely korszerű újítás

helyett inkább pusztított és torzított. A „közel-nyugatnak“ hatása mindig a magyarság szétoldódásában és belső megzavarodásában nyilatkozott meg. Apor idejében Erdély önállósága már megszűnt, a patriarkális fejedelmi udvar helyett a bécsi császári udvar merev rendje, címkórsága, s hideg csillogása lett az erdélyiek eszménye; Apor Péter mégegyszer figyelmezteti a magyarokat az elhagyott régi életforma értékére és szépségére.

Aportól megtudjuk, hogy a régi énekesrend utolsó képviselői az udvarházak énekes inasai voltak: „Mikor megittasodtak az emberek, akkor énekelni kezdettek, valami szép régi magyar dolgokról énekeltek, néha szerelem énekét is mondottanak, kivált az nagy embereknek régi időben mikor mulattanak, igen kedves muzsikájok volt a török síp, egyszersmind az dob, akkor szép magyar nóták voltának, s azokat futták, s annál ittak az nagyja az embereknek .. most talám azokat a szép magyar nótákat Erdélyben senki el sem tudná fúni. Trombitáltak is némelykor, de azt úgy futták, mintha egy farkas ordított volna“. A „régii szép magyar dolgokról“ szóló énekek talán ősi és mélyebb hagyományt őriztek Erdélyben, mint a XVI. század históriás énekei, bizonyára a régi hősi énekek folytatásai voltak; a harsogó kürtök a katonasorsra figyelmeztettek. Halottat sirató „rend“ is élt, sirató asszonyok, kiknek hivatásuk volt a holtak búcsúztatása és nemzedékről-nemzedékre öröklődő sirató énekeik a magyar ősköltészet és népköltészet eredeti műfajának tekinthetők.

A patriarkális korszakban az úr életmódja közelebb állott még a természethez, a mezei egyszerűséghez, s így több közösség fűzte a paraszthoz. A nyelv, az ének, a hegedős muzsikája s a mámor érzelmi téren összefűzte őket; amúgy a nemesek az úri vérközösséget, a régi törzsi öntudat még mindig viruló maradványát vallották; ha nemes leány jobbaggyal szerelemre lépett, s megszökött, nem ítélték el, hanem

támogatták, fiát pedig befogadták a nemességbe. A vérközösség vallása, a régi ének és a muzsika ó-érzelmei, a nemzedékről-nemzedékre öröklődő szokások és szertartások tartották össze a régi erdélyi nemességet. A patriarkális élet derűs volt, a humor bőséges erei folytak benne, a humor volt a fűszere, s a kristálytisza életbölcesség az alapja. A régi úrnak nemcsak „trombitási, török síposi, dudási, furulyási, cimbalmosi s énekesi“ voltak, hanem „asztali mulató markai, avagy az; mint hittak bolondjai“, mert „az tréfában igen gyönyörködtek asztalnál“. A lakomák vaskos, mezei symposionok voltak, szertartások, melyek a XVI—XVII-ik században lényegében úgy folytak le, mint Attila udvarában: a hódító törzs életkedve, s bőséges mámora nyilatkozott meg bennök.

A patriarkális magyarság szertartásai ómagyar dolgok megőrzéséről s kelet, Bizánc és a törökség hatásáról tanúskodnak. A legszigorúbb szabályok szerint történtek a szertartások, a leánykérés, a házasság, a temetés. A keleti-pusztai hagyományok bizánci színekkel, a sztyep szabad lendületei bizánci szertartóssággal keveredtek régi szokásainkban. A puritán magyar életforma nem volt rideg, vagy szegényes.

Ha az erdélyi magyar lélek egész hagyományáról képet akarunk nyerni, Apor Péter műve után rögtön Bod Péter önéletírását kell olvasnunk. Apor Péter a patriarkális mezei úr magatartását képviselte, stílusa lassan, nyugodtan csörgedező, finom gúnnyal, s humorral telített, eredeti szavaktól és mondásoktól jóízű stílus; Bod Péter műve a szükséztől és pontosságtól fogalmazó tudósé. Bod külföldön tanult. Lengyel- s Németországon keresztül nyugatabbra ment, Németalföldre; az erdélyiek csaknem valamennyien egy másik kis nép példáján igyekeztek okulni, szellemén nevelkedni. Bod kultúrprogramot hozott haza, akár Apáczai Cseri János. Míg az erdélyi mezei ember inkább a keleti lélekhez s hagyományhoz ragaszkodott, Erdély legjobb szellemei Nyugat legmélyebb tanítását hozták a

tarsolyukban és valószerű magyar kultúrprogrammá alakították; Apáczai Cseri János ennek a folyamatnak legnagyobb képviselője. Erdélyben a régi magyarság, Bizánc, az állandó török hatás és Nyugat legmélyebb értelmű tanítása elegyedett szerencsés szellemi öntvényé.

Apor Péter a régi magyar életforma külsejét rajzolgatja, a régi lélek mélységét azonban leginkább Bethlen Kata önéletírása fejezi ki. Bethlen Katát a közügyek alig érdekelték, egyéni életének küszködéseit, emlékeit vetette papírra, írásában éppen ezért szabadabban nyilatkozhatott meg a belső mélység. Élete vallásos összeütközés drámai izgalmi között zajlott le, s példája makacsul dacoló s hitvallóan ellenálló képességünknek. Gondolkodás nélkül, nyugodt lélekkel vállalta az egész életre szóló harcot eiszó férjének katolikus rokonaival, s később saját katolikus leányával. Életét hivatásnak tekintette, s a gyenge, betegségekkel sújtott asszony a katona keménységével folytatta küzdelmeit. Kezdetben finom gúnnyal, fölényes humorral, később egyre növekedő átszellemültséggel, s lelki fegyelemmel teljesítette elrendelt feladatát. Az Istenbe olvadó lélek azonban Istennel szemben is kemény tudott maradni, ha túlságosan meglátogatta és „súlyával“ reánehezdedt: „Szünyyel meg Uram tőlem, hadd vegyek erőt az én halálom előtt“. Szenvedéseiből és megrázkódtatásaiból öntudatlan esztétikai ösztönnel belső drámai színjátékot, „műfajt“ teremtett, melyet zordon erővel és méglepő tárgyilagossággal tudott kifejezni, akár két század múlva Kemény Zsigmond. Bethlen Kata a magyar drámai lélek egyik legközvetlenebb, legeredetibb valómása; kalauz Kemény Zsigmond lelkéhez és világához. Stílusában van valami kordában tartott, belső égésben edzett kálvinista pátosz; írása az irodalmi művé való érés utolsóelőtti állapotát fejezi ki.

Időrendben Mindszenti Gábornak 1540-ben megjelent naplóját tekinthetjük a legrégebb irodalmi

értékű emlékiratnak. Á napló Zápolyai János életének utolsó napjait örökíti meg a hű udvari ember hálával telt s elfogódott hangján. Szalárdi János „Siralmas krónikája“* (1662) már szélesebb medrű könyv. Állampolitikai bölcselkedéssel kezdi, átveszi a XVI-ik század örökségét az ószövetségi magyar tudatot, az ószövetséggel való sorsközösség vallását, s Erdély már mint az önálló magyar birodalmi gondolat örököse jelentkezik nála. Egyéni, írói állásfoglalást Szalárdinál hiába keresünk, puritán krónikás ő, prózai Tinódi Lantos Sebestyén profetikus prédikátorörökséggel színeze. Tinódinál színesebb író, szélesen hömpölygő mellérendelt mondataiba a külső élet egésze belefér. Magyar „életképe“ részletes és pontos emlék.

Az erdélyi emlékirók közül egyedül Szalárdi folytatja a régi gesták állampolitikai ízű modorát, legnagyobb érdeme tiszta magyar nyelve, míg Bethlen Miklós önéletírását ugyancsak szétzilálja a tömérdek latinosság, néha latin-magyar keveréknyelven ír. Az újkori magyar léleknek azonban Bethlen Miklós az első nagy prózai felszabadulása. A keresztény hívőség ugyan maradék nélkül élt benne, bibliás ember volt, a komor magyar ószövetségi tudat a janzenizmus modern komorságával és kálvinista fatalizmussal keveredett benne, visszafojtotta erős érzékiségét, állandó lelkiismeretvizsgálattal tartotta kordában életét, az újkori ember életszemlélete és racionalista hajlama mégis az ő művében jelentkezik először elemi erővel. Az élet s az ember már nemcsak erkölcsi, politikai és társadalmi, hanem biológiai és fiziológiai kérdés volt neki, első magyar prózaírónk, aki az egész emberről szabadon beszél, s az ember minden testi-lelki megnyilatkozásának fontosságot tulajdonít. Ez a „felszabadulás“ jellemző újkori vonás, mely Bethlen Miklósban a sajátos magyar kifejező formát is felszabadította, önéletírása: szabad belső ömlés. Nincs merev szerkezete, a szabadon ömlő anyagot nem koncentrálnja, nem kényszeríti határozott és zárt formába, az egyéni ügy és a közügy, a leírás és az elmélkedés, a

lírai merengés és az epika szerves szövevénné fonódnak művében, mely szabad magyar műfaj; Szabó Dezső „újabb művei“ ennek a műfajnak legfrissebb megnyilatkozásai. Az ő hosszú, bonyolult, latinos-sággal tűzdelt mellérendelt mondatai életszemléletünk lényegét ábrázolják, melyet még a nagy pusztáról hoztunk. Azt tanítja ez az életszemlélet, hogy az élet határtalan, tehát egymás mellett elférnek a dolgok, s az egymás mellé rendeltség a legmagasabb emberi életforma.

Bethlen Miklós egyéni tragédiája abban rejlett, hogy Bethlen Gáborhoz hasonló építő egyéniség volt, Bethlen Gáborénál szélesebb európai látókörrrel. Beutazta nyugatot s gazdag élményanyaggal tért haza, de Apaffy Mihály korában élt, az önálló Erdély fel tartózhatatlan bomlásának évtizedeiben. Európaiságát megvetették, Teleki Mihály „franciának“ csúfolta, s nem kapott képességeinek megfelelő országos szerepet. Egyéni küzdelmet kellett folytonosan vívnia, a pusztá élete forgott kockán, „idegen“ volt a süllyedő-züllő rendiség világában, minden mozdulatától féltek. Végigszenvedte korát, de olyan viruló egyéniség volt, hogy nem tudott belesavanyodni, vagy belekeseredni; parasztos szívóssága s európai öntudata megmentette, fenntartotta.

Apaffy Mihály züllött rendi társadalmában buján kivirágzott a torz közösségi életforma: a liga. A liga kezdetleges „pártszervezet“ volt, szemérmetlen érdekszövetség magasabb nemzeti öntudat nélkül, s eszközöket nem válogatva tört a hatalomra. Fiatal korában Bethlen Miklós is belekeveredett egy ligába, hogy egész életére megundorodjék tőle. Nemsokára ártatlanul fogságba került s kiszabadulva már csak szellemi hivatást akart vállalni. Ifjúkorában rövid ideig Apáczai Cseri János volt a mestere, kinek emlékét sohasem feledte el; Apáczai Cseri Bethlen Miklós szerint az elmebeli káoszt akarta rendbeszedni, tanítványa pedig a politikai és társadalmi káoszt; rokon

racionalista hivatást vállalt s racionalizmusa keresztény lelkiismerettel, tiszta humanizmussal és természetes életbölcsessel elegyedett. „Hiszen én — írja, — mikor a rabságból megszabadulok, olyan Cartesius-forma* honorárius, ingyen tanító professor akarék lenni, és az én vélem soha meg nem alkható világtól végbúcsut venni“. Irányító szellem akart lenni, holott Misztótfalusi Kis Miklós sorsa eleve példázta az ő sorsát is: „Hogy Tótfalusi Miklós ritka nagy mesteremberből a lelket kihajtá a bálványosvárallyai Tőle elvont malom és a Csepregi Mihály professor üldözése“, — így Bethlen Miklósból is éppen független, „Cartesius-forma“ lelkét akarták „kihajtani“ a ligások.

Bethlen Miklós korának társadalmában folytonosan „bujdosott“, siklott, mint a csík, diplomáciai képességével akár egy országot „bujócskázthatott“ s megmenthetett volna. A zord időben mégis megírta, megörökítette az erdélyi magyar egyéniség belső „szabását“, s erre az egyéniségre szabta művét. Kemény Zsigmond Bethlen Miklós szellemi hagyatékának éppenolyan természetes folytatója, mint Bethlen Kata örökségének.

Bethlen Miklós életének végén már a Habsburgok jogara alá került Erdély, megélte II. Rákóczi Ferenc felkelését, s még egyszer megkísérelte, hogy Cartesius-féle tanítómester legyen. 1704-ben politikai tervet dolgozott ki Magyarország megbékéltetésére, s belső harcainkon túl a kelet-közép-európai béke megteremtésére. Apaffy Mihály után most a császár vetette börtönbe, s később kiszabadult ugyan, de Bécsből többé vissza nem térhetett hazájába. Tervének címe: „Olajágot viselő Noe galambja“, s a magyar sorsról olyan sorokat ír benne, melyek nemzeti ódánk legnemesebb hangjára emlékeztetnek: „Több háromszáz esztendejénél, mióta Magyarországbán, Magyarország felett a két, úgymint a napkeleti és napnyugati impériumok között fegyverkezés vagyón, de mégis a dolog el nem

* Descartes.

Igazodott; ég mint Móses csipkebokra, de meg nem emésztethetik; sem napkelet egészen el nem foglalhatta, sem napnyugat egészen meg nem tarthatta. Valaki ezért az historiában bölcs vagy, lásd a két impériumok között Istennek határt vető ujjait“. Néhány lappal ~ odább pedig ezt írja: „Ez a magyar nemzet elosztása olyan volna, mint egy a két birodalom között Istentől önnön magától épített torony“. A magyar nemzeti eszmének éppenolyan vallásos mélységű manifesztuma e néhány sor, mint Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc prózája.

A kurucság egyik arcát, a fényeset, Thaly Kálmán gyűjteményei s művei mutatják, másik arcával „árnyképével“ pedig Cserei Mihály krónikájában találkozunk. Cserei 1661-től 1711-ig foglalja össze az erdélyi eseményeket, de tekintete egész Magyarországot bejárja. Nyíltan szembefordul az anyaország nemzeti küzdelmeivel, melyek egymásután lehanyatlottak anélkül, hogy szembetűnő eredményeket hoztak volna; Cserei nem labanc, gyűlöli annyira, a betolakodott idegeneket, mint a kurucok, inkább ellen-kurucnak tekinthetjük, a kuruc nyugtalanságot, merészséget és vállalkozó kedvet kárhoztatja. A termő békében, az értékek őrzésében és gyarapításában látja a magyarság helyes útját, nem pedig a merész, kockázatos vállalkozásokban; Kölcsey és Széchenyi István nemzeti reformgondolatának előhírnöke. Cserei II. Rákóczi Ferencben csupán a legfőbb hatalomra törekvő nagybirtok képviselőjét látta, a két véglet, Cserei és Thaly között a kuruc kérdésben maga II. Rákóczi Ferenc, az író, a bátor vallomások szerzője, az önkritika hőse a kiegyenlítő.

Az önálló Erdély Csereiben nő szellemi öntudattá, szinte szikár göggé; a folytonos háború és dúlás vitézlő pacifizmust érlelt benne. Életszemlélete tiszta realizmus; érzelmi hév, vagy eszmei lángolás sohasem tántorította meg. A keleti fatalizmus és az európai kritizmus sajátos erdélyi ötvözeté elegyedett Cse-

reiben, de kriticizmusában semmiféle kételkedő könyvedséget sem találunk, annál több mély fontolgtást, vallásos áhítatot, s a tiszta igazság utáni sóvárgást.

A fatalizmusnak ő a régi magyarságban a legkülönb irodalmi képviselője. Ha lehántjuk művéről a keresztény hímet, tiszta keleti fatalizmusra akadunk, mely arra tanít, hogy vétek az emberi „ambitio“, az egyéni törekvés, a merész emberi akarat, mely csak kihívja és ingerli a fátumot.

Cserei Mihály rajzolja meg először „kelet népének“* árnyoldalát; ő a bátran leleplező európai realizmus, a szenttelen és szabatos gondolkodás és kifejezés magyar úttörője. Végzetes „kelet népére“, ha nem jön egy természetes tekintéllyel rendelkező „nagy kán“, hanem gyenge fő alatt „kis kánok“, főhatalomra törő „ambitiosus“ embernek martaléka lesz az ország. Komor képek hullámzanak Cserei könyvében: harcok, pestis, tűzvész, konspiráció, kóborlás, prédálás, árulás, bujdosás; Cserei is „siralmas éneket“ ír, de a fájdalom benne a „történelem“, az országokat rázó nagy vállalkozások ellen érzett megvetéssé alakul: azt tanácsolja, hogy húzódjunk vissza a vérmes történelmi álmokból és tervekből az egyszerű, nemes emberségbe. Erdélyt is ilyennek akarta: visszahúzódnak, őrizkedésnek, az ember palánkkal védett kertjének, ő mondotta ki először, hogy kuruc, német,- s török, tehát mindenfajta háború egyként a népet pusztítja, az emberi vetést ritkítja. Békeszeretete reális, konkrét humanizmusának természetes gyümölcse.

Eszménye: a szelídítő kultúra, a tiszta család, a béke, de a magyarság a XVI-ik század óta, némi szelídebb időközöktől eltekintve, folytonosan harcot viselt, félig-meddig visszasüllyedt a nomád életformába, a sorsok eloldódtak, az ősi törzsi harcok és kóborlások korszerű változata burjánzott kegyetlen idegen zsoldosokkal, hajdúkkal és „kán-epigonokkal“, Cserei szerint: „levis emberekkel“. Jött a török „baromi so-

kasággal“, s a német, mint hódító a gyarmatra, a magyar pedig két idegen hatalom között meghasonlottan önmagát pusztította. Százados csatatér lett az ország, s ez a sors átformálta a magyarokat is, képességeik helyett régi csökevényeiket serkentette életre. Az önálló Erdélyből csak virtuális emlék maradt a XVIII-ik századra: literátorhajlam s történelmi siralom.

Cserei a magyar társadalmi bajok végső okait mihiiden kortársánál különbül világítja meg. A magyar vezetőtársadalom élete forrott, ingadozott, hullámozott, tele volt válságokkal. A nagybirtok volt a természetes uralmi eszköz, s a birtokok az egyik kézből a másikba vándoroltak, tulajdonosaik váltogatták egymást a mélyből fel és le, amint az uralkodónak útjában állottak, vagy szolgálatot tettek. Ha valakinek nagy birtokállomány jutott a kezére, a legfőbb hatalmat kellett megragadnia, vagy pedig megnőtt hatalma miatt hűtlenségi pert kapott, s birtokai szétoszlottak az uralkodó jóváhagyásával ellene szövetkező „liga“ tagjai között. Erdély önállóságának veszte után a viszonyok bizonyos mértékben megmerevedtek, a „kis kánok“ elcsitultak, s kialakult a merev, lefelé kemény, fölfelé puha feudális berendezkedés, akár Rákóczi Ferenc szabadságharca után Magyarországon; Kölcsey Ferenc kezd majd „kiáltani“ ebben a lelki pusztában.

A régi főrangúak vetélkedése, marakodása, magasra növése és hullása mégis a feudális merevségnél egészségesebb társadalmi kiválasztódást biztosított, versenyt adott a képességeknek, bár a nagyon kiemelkedő embernek népmesébe illő „csodákat“ kellett sokszor véghez vinnie, hogy a hatalomhoz érjen; „ambíiíója“ általában tragédiába fűlt, s rendszeren sokakat, híveit és lekötelezettjeit is magával rántotta a romlásba. Ezért prédikálja Cserei a történelmi passzivitást, a visszahúzódást: kiki mivelje a maga kertecskéjét. A híres magyar lángolásban, a történelmi pátoszban „hazug biztatást“ lát, s reális erdélyi patriotizmusát szegezi ellene: „megmaradni“ a szűkös földön, a

zordon ég alatt; ez a szerény, de emberies sors több neki mindennél.

Cserei hitt a vallásos-kozmikus fátumban. Poétái alkatú ember volt, de túlságosan puritán ahhoz, hogy poéta lehessen. Kozmikus fátum-élménye szinte az Apokalipszisbe torkollik, lelke mélyén révült misztikum lobogott, akár a későbbi nagy puritánban, Arany Jánosban, de révületét egyikök sem merte kifejezni. A kozmikus fátum, az Apokalipszis, s a vihar mögött fenséges egyszerűségben trónoló kemény, büntető őszövetségi Isten volt Cserei Mihály mítosza, s ez a mítosz magyarázta és mentette a drámai magyar világot. Cserei egyéni élete is drámai volt; apja spártai nevelésben részesítette, később ezt a nevelést folytatta Teleki Mihály, akinél „inaskodott“. A barbár indulatot és a féktelen szenvedélyt már gyermekkorában megízlelte és megutálta. Csak két életutat látott: a szelíd igazságot és a barbár vakmerőséget; az utóbbival azonosította a kurucságot: „a sok idegen sehonnai tolvaj magyarországi kurucok bejövének Erdélybe, az igaz erdélyi verebeket, a jó hazafiakat kipraedálák mindenéből, megölik, megfogdosák, megsarcolták, mint alább meghalljuk, s épen koldustarisznyát hagyának nyakunkban, mind magunknak, mind boldogtalan maradványainknak“.

Cserei a kurucság közvetlen, véres kitöréseit látta, s a német visszaütés kegyetlenségét; le is vonta a maga következtetését, hogy a magyar nemzeti forradalom legjobb alkalom a németnek az egész ország elfoglalására, s elnyomására. Cserei álma, akár Széchenyié, az anyagi gyarapodás és erkölcsi fölemelkedés volt. Társadalmi megállapításai olykor bátor és előresiető gondolatok, kimondotta, hogy a nemzeti szabadságharcnak is társadalmi-gazdasági okai vannak, melyeket a háború s a fölkelés nem szüntet meg. Cserei világképe fejlett és széles látókörrel tanúskodik, de mégis az erdélyi udvarház világképe, melynek legfőbb álma a patriarkális nyugalom. „A hű és igénytelen“

népet kedveli, s elítéli, hogy a kurucság alulról is mer érdemteni és Dózsa után a kurucságban jut helyel-köz- zel szabadság-reményhez a nép. A feltörekvő népet éppenúgy megveti, mint az „ambitiosus“ nagyokat, Werbőczy embere ő is és tanúság, hogy a rendi meg- merevedés és a fagyos konzervatizmus lelki bilincsből tartotta a nemességet. Idegen „executor okkal“ szem- ben puskával is kiáll a szegény nép mellé, de átkozza a „vakmerő paraszt gyergyaiakat“, akik „a Rákóczi mellől el nem akarván állani, hanem az erdőn amint Gyergyóba mennek Csíkból erős sáncot csinálván mind oda gyűlének fegyveresen“. Werbőczy végzetes öröksége nyilvánul meg itten: teljes értetlenség a tár- sadalmi föltörekvés gondolata iránt.

Cserei a kuruc harcban csupán pusztító polgár- háborút látott: bellum omnium contra omnes. Sze- rint: jellegzetes polgárháború volt a kuruc-labanc küzdelem, társadalmi dühökkel és törekvésekkel ele- gyítve. A nép nyugtalanabb elemei parasztforradalmat csináltak a fölkelésből, a kuruc és labanc katona egy- ként prédának tekintette a békés lakosságot: „soha nem tudja a föld népe, a kuructól féljen-e vagy a ma- gyar labancától, mert egyik eb, a másik kutya, ha mi egyiktől elmarad, elpraedálja a másik“. A kurucok „propagandáját“ is megvetette, ámtításnak tartotta. Több mint félmillió magyar halt meg, szerinte, a ku- ruc háborúban, többségük nem is fegyver által, hanem pestisben; Cserei már meg tudta mérni a nemzeti vér- vesztés súlyát; egészen öntudatlanul ő a biológiai életszemlélet első magyar képviselője.

A XVIII-ik század

A majtényi fegyverletétel után megindult a nemzeti forradalmak felszámolása. A kuruc gondolat végképpen lehanyatlott s akik a fölkelések természetes egységbe tömörült seregéből megmaradtak és itthon maradtak, egyéni utakra tértek. Letűnt a villámemberek kora, a hadvezérből gazda lett, a forradalmak népe pedig meghúzódott, s beletörődött a balsorsba. A „bűnbocsánatnak“, a szép királyi ígéreteknek nem sok foganatja volt; a lelkek leszerelését nem követte a lelkek igazi és tartós megbékéltetése, de mégis béke volt, mely a pazarló hősi lendületek után, a lírai emberek merész tűzijátékának végeztével az egyterű építés idejét hirdette. A század irodalma teljes mértékben kifejezi ezt a történelmi hangulatot, az író már nem államférfiú, katona, bujdosó, vándor lantos, vagy kalandor egyszemélyben. Nincsenek országra szóló álmai, izgató pátosza és regényes élete. A költői teremtőerő merészsége s a magyar lélek drámája háttérbe szorul és előtérbe lép a rendszerező értelem, a higgadt gondolkodás, a tudós irodalom. A magyar szellem kimerülése azonban csak látszólagos, mert tudományos téren összefoglaló nagy tervek és művek születnek.

A kurucság forradalmi közösséget teremtett, e közösség most darabjaira hullott, mint a „romlandó „cserép“. A nemzeti függetlenségért, s önkormányzatért életét és vagyonát kockáztató, fejedelmi

öntudatot hordozó főnemes helyébe a birtokot szerző, s családi birtokállományát állandósító oligarcha lép, akinek gróf Károlyi Sándor a legjellegzetesebb alakja. Az új főnemesi magatartás hosszantartó gazdasági s társadalmi uralomra rendezkedett be és ezért hosszúlejáratú alkut kötött az idegen uralkodó házzal. Az alku hatása gazdasági és társadalmi szerkezetünk tudatos, konok megmerevítése volt, mely természetesen ólomszárnyakat kötött a magyar irodalomra, elsősorban eredendő szabadságélményeire és forradalmi hajlamaira.

Ilyen viszonyok között a köznemesség visszasüppedt a mezei életbe, s a vármegyéből épített várat magának, országos szándékai megyei ellenállássá zsugorodtak, a parasztság pedig néma keserőséggel folytatta robotját. A magyar társadalomnak minden rétege föladta elsőrangú igényeit, s ezzel a megalkuvással párhuzamosan az irodalomban sem jelentkeznek merész teremtmények.

A korszak legnagyobb teljesítménye a magyar irodalom múltjának rendszerezése. Czwittinger Dávid megírja latinnyelvű magyar lexikonát, Bod Péter pedig hangyaszorgalommal több mint ötszáz írónak életét és működését ismerteti „Athénásában“. Pray G[^]rgy jezsuita latin nyelven írt műveiben megalapítja a történelmi kritika módszerét. Bél Mátyás pozsonyi lutherista lelkész történelmi művei mellett tudományos földrajzot ír. Sajnovics János jezsuita „Demonstrációja“ nyelvtudományunk hősi könyve, országos fölháborodás közepette vitatja „halzsírszagú“ atyánkfiaival, a lappokkal való rokonságunkat. Cornides Dániel pedig már az ómagyarság területére merészkedik, ősvallásunkról ír könyvet.

Különösen a történetírás lombosodott ki ebben a korban: Simái Miklós, Batthyány Ignác, Benczúr József, Timon Sámuel, Katona István és társaik hosszú sora tanúskodik a magyar történelmi öntudatnak a valóságérzéshez való közeledéséről. Ez a komoly és

gazdag szellemi kultúra készíti a talajt a magyar irodalom megújulásához és európai értelmű kiszélesedéséhez.

A nagy irodalmi művek nem Magyarországon, hanem a „bújdosásban“ születtek meg. II. Rákóczi Ferenc bujdosva teremtette meg a nemzeti önismeret hangját, s vallomásaiban újra kibontotta metafizikai drámánkat, Mikes Kelemen pedig a valódi szépprózát, a tudatos gyönyörködtetés hangját teremtette meg. Rákócziban mégegyszer viruló erővel föltámad a vallásos gondolat, a vallásba ágyazott egyéniség színjátéka, az 1772-ig terjedő nagy[^] korszaknak ő a befetőzője, utolsó csúcsa.

II. Rákóczi Ferenc, az író

A régi magyar emlékirók sorát II. Rákóczi Ferenc zárja be. Ő a legkiemelkedőbb kuruc emlékiró; környezetében többen készítettek emlékiratot, ezeknek a műveknek azonban alig van közük a magyar irodalomhoz. A hazai eseményekről száraz időrendben számolnak be, s csak akkor élénkül meg hangjuk, ha külföldre kerülnek és nemvárt látnivalók özöne fut szemük elé. A szürke szellemi hadseregből messzire kiemelkedik II. Rákóczi Ferenc két emlékirata, egyik magyarországi hadjáratát tárgyalja, s francia nyelven írta, a másik önvallomásait tartalmazza, s bő lelki ömlés és ömlengés mellett éppen eleget beszél a hazai viszonyokról is; az utóbbit latinul vetette papírra. Emlékiratainak alig van köze a kurucság érzelmi lobogásához; az élet fölé, Isten közelébe költözött ember írta őket.

II. Rákóczi Ferenc főnemes volt, munkácsi és makovicai herceg, háza fejedelmeket adott Erdélynek, a Rákócziak, Báthoriak és Zrínyiek, tehát a főnemesi elit vére egyesült benne; ő volt, Kölcsey Ferenc szerint, a legfőbb hatalomra törekvő nagybirtok utolsó képviselője. A magyar főnemességben elemi erővel jelentkezett fajtánk egyik legjellemzőbb vonása: a büszke, olykor gőgös emberi önérték, az eredetileg belénk olvadt török elem szervező és vezérlő képességeinek tudata. A magyar uralkodóknak és az erdélyi fejedelmeknek állandóan trónkövetelőkkel, s kiskirá-

lyokkal, „égig nőtt“ hatalmi igényekkel kellett küszködniök. mert a „főrend“ a fejedelemben legfeljebb az erősebbet, vagy szerencsésebbet szemlélte, s mellérendelt viszonyt kívánt létesíteni vele. Ha egy-egy fejedelem „gyengébb“ volt, azonnal fejedelmek egész sora keletkezett, mert egyazon vezérlő öntudat élt a társadalom legfelsőbb rétegének minden tagjában, olykor pedig ugyancsak ez az öntudat a mélyből röpitett fel ismeretlen embereket. (Ez a társadalmi folyamat az erdélyi emlékiratokban kitűnő jellemzésre talált.)

II. Rákóczi Ferencben még egyszer s utoljára teljes fényében gyulladt ki a főnemesi vezérlő öntudat. Serdületlen korában el kellett kísérnie mostohaatyját, Thököly Imrét a táborba s már akkor felháborította, hogy Thököly nem úgy bánik vele, amint született méltósága alapján megilleti; nem is bocsátotta meg Thököly bánásmódját sohasem. Thököly bukása után édesanyja mellé került, a dacosan ellentálló Munkács várába, ahol úgy bántak vele, mint a trónörökössel. Munkács bukása után elszakították édesanyjától, s csehországi jezsuita kolostorba vitték, ahol jezsuita nevelői megkezdették lelkének elszikesítését. Arra törekedtek, hogy természetes hivatástudatát elfojtsák, az ilyen eredendő örökséget azonban sohasem sikerül teljesen elnyomni, legfeljebb mélyebbre süllyeszteni. Rákóczi nevelőinek csak annyit sikerült elérniök, hogy az ifjú bévül megteremtette az önmagába való menekülés, az elmélkedés, az Istenhez vezető magány bűvös körét. Közvetlenül férfité serdülése idején sikerült elhagynia „lelki fogságát“, s ekkor azonnal megmozdult benne a mélyre süllyesztett örökség, emberi önérzete, elsőségének tudata. Az első mozdulatok azonban iránytalanok voltak, méltó helyét kereste az életben, de egyelőre csak külsőségekben találta meg. Mikor hazajött birtokaira, megdöbbenve tapasztalta, hogy két alakban él: egyik alakja, a valóságos, „lelki fogságban“ senyedett, kiszabadulva pedig kárpótlást keresett az előkelő világi életben, másik alakja, a kis munkácsi herceg pedig tovább nőtt itthon, a lelkekben. A

köztudat nem vett tudomást arról, hogy mi történt vele, mióta Munkácsról Ausztriába vitték, hanem vallásos hittel várta, hogy visszatér hivatásának fényében, s folytatja az ösztönös nemzeti ellentállás és felszabadítás művét. Bercsényi Miklós meggyőzte őt arról, hogy a nemesség benne látja a nemzeti ellentállás született vezérét. A nép pedig alakja köré fonta a „szabadító herceg“ legendáját. A hazatért Rákóczi minduntalan a saját „árnyával“ találkozott, a lelkek Rákócziéival, s hiába viaskodott vele, hiába akart kitérni előle, az „árny“, mely a közösség véréből s a történelem szándékából nőtt, erősebb volt az ő egyéni akaratánál. Ez az „árny“ robbantotta ki lelkének mélyéből az öröklött őanyagot: elsőségének tudatát, a fejedelmi hivatást, s a vállalás emberi ingerét.

Még forradalma előtt egyízben jobbágyai megállították kocsját, s beszélgetésbe elegyedtek véle; II. Rákóczi Ferenc ekkor megbotránkozott „merészségükön“. Nem sokkal reá ilyen „merész“ parasztok várták a határon, s élükön indult meg küldetésének teljesítésére. A lelkében előretört ősréteg most a magányos elmélkedőt szorította háttérbe, vezérlő képességei felszabadultak, egyszeribe kibontakoztak. Harcának bukása után ismét a másik életforma, az Istenbe olvadó elmélkedés kerekedett felül benne, mert az ősréteg hosszú esztendőök túlfeszített erőfeszítései közben kiégett.

Elsőrangú ítélőképességét és széles látókörét mindig megőrizte. Mindig „csúcsról“ nézte az életet és az eseményeket, nem akadt meg érzelmek kátyúiban, széles tér volt neki az élet s a maga természetes helyére tett mindent. Nem hevítették elfogultságok, indulatok, szellemi elsőbbsége fensőbbiségében, tántoríthatatlan igazságszeretetben, s tárgyilagosságban nyilatkozott meg. A magyarországi háborúról írt emlékirata tökéletes mű; mégegyszer feltámad benne szellemének ősrétege, a vezérlő fejedelem öntudata, valloásaiban azonban már egészen elszakad a földtől,

úgy néz az életre, mint a középkori hívó keresztények, fokozatosan kiirtja magából mindazt, ami a földhöz kötötte s ellepi bévül a másik életforma: a „lelki fogása“ idején megszerzett belső magány, melynek áhítatában végső szövetséget köt a végokkal.

Négyféle népi zendülésről van hiteles irodalmi képünk: Az Árpádkor mezei forradalmairól, Budai Nagy Antal és Dózsa György történelmi vállalkozásáról, s a Rákóczi Ferenc függetlenségi harcát elindító népi forradalomról. A legutóbbi a kezdet kezdetén nem volt zárt magyar ügy, hanem magyar-szláv keleteurópai zendülés. Bige László 1702-ben „egy orosz pap-pal“ kereste fel a még Lengyelországban tartózkodó Rákóczit. Mikor megindult „egy Kamensky Petronius nevű jó öreg, egy szomszédos orosz zárda főnöke, ki gyermekkoromban karjain hordozott, örömkönnyekre fakadt és nem tudván eltelni látásommal, elkísért a határ^“. Munkácsi hercegségében: „Ez emberek (t. i. jobbagyai) gyermekeik és feleségük társaságában jöttek és meglátván engem messziről, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek magukra“. Csakhamar álhírek jártak, hogy Rákóczi elesett: „Az elkeseredett nép könnyeket hullatott és orosz szokásként ordítással töltötte el a hegyeket, völgyeket... Hallottam jajgatásukat, midőn a hegytetőkön vonuló kanyargós utakon haladtunk“. A népi zendülés dandára természetesen magyar jobbágyokból és kismemesekből került ki, akikhez teljes számban csatlakozott a ruszinság, s később bizonyos mértékben a szlovákság is. Ügy kezdődött a dolog, mint Dózsa György idejében, most is a keleti országrész kis nemessége csatlakozott elsőnek a parasztmozgalomhoz, nemcsak helyi okok s szegénysége miatt, hanem azért is, mert a keleti magyarságnak mindig különb érzéke volt a szélesebb közösségi gondolat iránt. Rosszul fegyverzett, félig mezítelen hordák csatlakoztak a „szabadító herceghez“, politikai hadsereg gyülekezett, mely maga választotta tisztjeit s egyedül bennök bízott. „A megyei nemesség — írja Rákóczi — nem tudta hamarjában, melyik

párthoz álljon, mert egyformán félt a néptől és a németektől. Korlátlan bizalommal és szeretettel vette körül Rákóczit a nép, midőn esztendők múlva meg hasonlása támadt az erdélyi rendekkel, meg is jegyezte, hogy „valójában egyedül tőlem függött, hogy a nép első lelkesedését felhasználva anélkül birtokoljam Erdélyt, hogy akár a rendek összehívása, akár a fejedelemválasztás felől csak szót is tegyek“. Magyarországon is így festett a helyzet, II. Rákóczi Ferenc azonban nem volt népvezér, a rendi társadalom épületét nem akarta ledönteni, hanem magyarabb és emberibb tartalommal szerette volna megtölteni. Új lovagságra, nemzeti elit teremtésére gondolt, s Bethlen Gábor realista nemzetnevelő és nemzetet fejlesztő terveit próbálta folytatni. Később műveiben nagyszerű társadalmi rajzot adott, de míg uralkodott, társadalmi szemléletének természetes következtetéseit nem vonta le. A társadalmi igazsághoz pedig nem forradalmi hevíület, hanem páratlan igazságérzet vezetete, éppen ezért tekinthetjük társadalomrajzát a legnagyobb mértékben hitelesnek.

II. Rákóczi Ferenc társadalomrajza a rendi szerkezet visszatartathatlan süllyedéséről és történelmi reménytelenségéről beszél. A jobbágyság még mindig nem feledte el 1514 emlékeit, a Dózsa-forradalom után történt bosszút: „A népnek tótokból és ruszinokból álló része elég türelmesen viseli ezt a jármot: de a magyar jobbágyak oly gyűlöléssel viseltetnek uraik s az összes nemesség ellen, hogy — úgy látszik — nem kívánnak még most is egyebet, mint elvesztett szabadságukat megbosszulni“. A papságról ezt írja: „Még a papság jobb része is azon a balvéleményen volt, hogy a katolikus vallás egyedül az ausztriai kormány alatt lehet csak biztosságban: azért az ellen fegyvert fogni annyit tesz, mint veszélyeztetni a vallást és ipso facto egyházi átok alá kerülni... Egész hadseregem alig tizedrészét kivéve, kálvinistákból állott“. A főrendek közül a dunántúliak s felsőmagyarországiak Bécsben nevelkedtek, német nőt vettek feleségül, s bir-

tokaik jórésze az ausztriai határ mentén feküdt: ezek a tényezők döntötték el magatartásukat. A nemességnek „mennyre el volt hanyagolva nevelése az ausztriai kormány alatt és miként keveredett össze a legaljasabb néppel... Elkorcsosultak, s fájdalom sokan megfélemedtek születésükről... A jószágára vonult nemesség tétlenségben az iszákosságnak adta magát, s inkább a gyermekek szaporításán, mint nevelésükön fáradozott. Többen gyermekeiket a nemességhez nem illő kereskedésre adták, vagy mesterségre taníttatták“. Ezek a sorok árulják el leginkább, hogy a megindult népi zendülés nem talált Rákócziban a maga embe-
 rére; Rákóczi a nemesi-nemzeti szabadságért fogott fegyvert, ragaszkodott a születési kiváltságokhoz, mert elite való hivatottságot, társadalmi küldetést látott bennük. A rendi gőg Rákócziban valóban hivatástudattá nemesedett, de a belső süllyedés lejtőjére jutott rendi szervezetet már nem tudta rábírní arra, hogy álljon meg a meredek lejtőn s kapaszkodjék a csúcs felé.

Igen érdekes adatokat közöl a kór elhatalmasodott igazságügyi korrupciójáról. Az ügyvédek és bírák, hogy „mind a két (pörlekedő) félnek hasznuk legyen“, kétértelmű szerződésekkel altatták el a pereket, s idővel újból felélesztették őket. „Ily ármányok által a törvényszéki elnökök nagy gazdagsághoz jutván, készpénzen megvették a nagyok várait és uradalmait, a méltóságok legfőbb fokaira, a bárói rangra emelkedtek“.

A polgárok „maguk is többnyire csak a boroszlai és danczkai kereskedők ügynökei lévén, csupán ezeknek szolgálata által tarthatták fön magukat“. A nép szerepe ilyen körülmények között megnőtt, de olyan társadalmi elesettségben élt, hogy a „legjobb akarattal“ sem tudta a reá váró hivatást teljesíteni. „E nép volt katona is, ekként (t. i. hogy a hadsereget elláthassák) adó és élelemadásra kellett volna szorítani, anélkül, hogy a földet műveim megszűnjék, s ugyan-

akkor a háború fáradalmi elviselésére is kényszeríteni“. A népnek tehát földművelőnek, adózó állampolgárnak és katonának kellett volna lennie egyidőben, hogy a függetlenségi gondolatért helytállhasson, ehhez azonban fejlett népi-társadalmi berendezkedésre lett volna szükség. Rákóczi látta, hogy elnyomott népre s elavult társadalmi berendezkedésre nagyszabású nemzeti vállalkozás nem építhető, de megismerésének következtetéseit nem vonta le. S mit kellett még ennek az agyonterhelt népnek az ellenségtől elszenvednie: „Heister azt hitte, hogy a gyermekek gyilkoltatása és azáltal, hogy katonáit féktelenül engedi garázdálkodni: félelmet önt a nép szívébe s elrettenti a fegyverfogástól“. A XVI. század óta gyakran jönnek nyugat felől idegen hadak az országba, hol mint „felszabadító“, hol pedig mint „büntető“ csapatok, magatartásuk azonban mindig ugyanaz: mintha Heródes poroszói lennének, ószövetségi kegyetlenséggel és kíméletlenséggel dúlnak, a Kézai Simon által emlegetett „vadsággal dühöngenek“, s mint Rákóczi tanúsítja, még a gyermekgyilkosságot is igénybe veszik, hogy „hatást keltsenek“.

A rendek féltek a fölkelés népi lendületétől, s jóelőre gondoskodtak arról, hogy a híven katonáskodó jobbágy különb társadalmi sorsról ne álmodozzék. Erre vall az erdélyi rendek követelése: „Minden erőlködésem dacára sem akadályozhattam meg bizonyos törvény hozatalát, mely erdélyi hadaimat egészen tönkre tette, hogy t. i. megegyezése nélkül katonává lett jobbágyát minden földesúr visszakövetelheti... Az említett törvény után a földesurak olymódon bántak katonáskodó jobbágyaikkal, hogy valójában megesezt a szívem. Nem is voltak ezután nagyszámú erdélyi hadaim“. Ez a rendi határozat volt a Rákóczi-forradalom egyik legvégzetesebb ellentmondása. A rendek minden erejüket összeszedték, hogy a forradalomban megnyilatkozó egyetemes „népfölkelést“ lassanként visszaszorítsák, de képtelenek voltak hasonló erejű tényezőt tenni a helyébe; ez volt a bukás

egyik oka. Rákóczi az elnyomatás tragikus nemzeti hatását is kifejezte.: „Nehéz volt az erdélyieket kielégítenem, még ha megtartottam is törvényeiket. A nemzet főerejének a székelyekből kellett volna kikerülni, akiknek mindnyájoknak nemesi jogokat kellett volna élvezniök. És ők valójában természetüknél fogva ügyesek, őszinték, bátrak és engedelmesek lévén, igen alkalmasok a háborúra. Azonban ők tulajdon tisztjeik által vettek szolgaságra, akik minden törvény ellen, hallatlan visszaéléssel kivonják őket a hadi szolgálatok alól, hogy földjeiket mi véljék ... Én azt tapasztaltam, hogy ez az őseim korában annyira virágzó és harcias nemzet nagyon elszegényedett, nemcsak a németek zsarolásai, hanem önnön tisztjeinek gazságai miatt is, elannyira, hogy semmiképpen sem volt elegendő az ország védelmére“.

Rákóczi mégis, lengyel mintára, a rendek „szövetkezésére“ alapította nemzeti vállalkozását, s ehhez az alkotmányos formához szilárdan ragaszkodott. Kelet-európai alkotmányos formát valósított meg, a francia király mellett elsősorban kelet-európai hatalmakkal tárgyalt, a magyar-szláv együttműködésben természetes szükséglet látott, de Ausztria megkerülésével német kapcsolatokat is ápolt. Az önálló magyar diplomáciai készség is kivirult benne.

II. Rákóczi Ferenc a középkor óta a legkatolikusabb írónk, katolikusabb, mint Zrínyi s Pázmány. Zrínyiben és Pázmányban a díszes bárók forma mögött ősi indulatok, tomboló szenvedélyek éltek. Rákócziiban azonban a katolikus gyónás alázata, áhítata, s lelkiismeretbéli aggályossága nöött irodalmi formává, írásai azért annyira tisztultak és átszellemültek. A katolikus gyónás Rákóczi műveiben tökéletes önismertté, gátnélküli beismeréssé, s bátor nemzetismeretté nöött. A régi magyar életforma, a bujdosás is benne ért csúcspontjára; Rákóczi ennek az életformának egész lényegét és szépségét átérezte. Mikor elhagyta hazáját, tudta, mint vallomásaiban írja, hogy két út

között választhat. Az egyik a vitézi halál lett volna, melyet bizonyára Kádár vitézhez (a magyar históriás ének legtisztább hőséhez) hasonló fohászkodással teljesített volna. A másik út a bujdosás volt, mely szürkébb és csendesebb sors, de Rákóczi érezte, hogy a bujdosók folytonos áldozata táplálja fáradt, s reménytelen napokban a közösséget.

A bujdosó Rákóczi az önismeret fényével világította meg múltját, s egyre inkább elszakadt tőle; haláláig tartó metafizikai drámába tért. Ügyének bukása fokozta eredendő büntudatát; a jansenizmus is megerősítette benne az ember eredendő s jóvátehetetlen bűnösségének a tanát. A metafizikába tért bujdosó elfogadta a jansenizmus tanítását, s megnőtt büntudatában szörnyű vétkekké nőttek apró emberi gyarlóságai, de fel is vette a jansenizmussal a harcot. Hadat viselt saját emberi lénye ellen, ki akart irtani magából minden „bűnös“, múlandó hajlamot, még életében „istenülni“ akart. Mikor jansenizmussal vádolták, jogosan tiltakozott ellene, s igaza is volt: ösztönösen elfogadta a jansenizmus tanítását, de tudatos akarattal küzdött ellene s hitte, hogy a szüntelen metafizikai drámában egyre jobban megtisztul és salaktalanná válik.

Úgy kezdte metafizikai drámáját, mint az öskeresztények, elvonult a „pusztába“, a magányba, fokozatosan lemondott a világról, belső életbe tért, tudatosan szakított „földi“ kapcsolataival, feltámasztotta bűneinek emlékeit, mindennapos tisztító önkínzást rendezett, hogy az eredendő bűntől teljesen megszabaduljon. Magatartásában tiszta gőg is volt: elsőségének, s választott voltának tudata történelmi kísérletének bukása után metafizikai ingerré alakult benne; Istenhez hasonló, Istenhez méltó akart lenni. Lelkének alázatos köntöse büszkeséget rejtett; merész, nagy emberi kísérletet takart. Metafizikai drámája régi életének folytatása volt másik síkon; szabadságharcot folytatott ezután is, teljesen el akart szakadni a földtől, s

az élettől, melyben csalódott és melytől gyógyíthatok
lan sebet, sérelmet szenvedett. A szabadsághős életé-
nek második felében metafizikai szabadságért, teljes
és tökéletes lelki felszabadulásért küzdött; metafizikai
drámája éppen ezért eredeti „mű“, egyéni sorsából
ered s eredeti emberi hajlamai nyilatkoznak meg
benne.

A régi magyar emlékirók sorát ő fejezi be; emlék-
irataiból egy társadalmi regény és egy szellemi dráma
anyagát bányászhatjuk ki.

Irodalom: Juhász—Kovács: A fejedelem.

Mikes Kelemen

(1690—1762)

Ha zágoni Mikes Kelemen nem kerül ifjú fővel II. Rákóczi Ferenc udvarába, békés boldog idill közepette telik el élete valamelyik erdélyi udvarházban. Jó gazda lett volna belőle, vendégszerető nemes ember, barátságoknak és csevegésnek fűszere, könyvek barátja, művet aligha ír, hanem mindazt, amit száműzetésében művé érlelt, lesevegte, vagy elmerengte volna; a száműzetés és hazafelé szálló nosztalgiája tette őt nagy íróvá. II. Rákóczi Ferenc volt a végzete, utólérte a szelíd, magányos és a merészebb sorsot alázatosan szolgálni kész férfi végzete, bolygója lett a fejedelemnek, kuruc lett, de nem a kuruc eszméknek hódolt, hanem a fejedelem vonzó emberi egyéniségének. II. Rákóczi Ferenc volt a legnagyobb élménye, s mindhaláláig ennek az élménynek áldozott. A száműzetés egyre keserűbb éveiben el is sóhajtotta, hogy ő nem a szabadságért került a Marmara partjára, hanem urához való „vak szeretetért“.

Mikes költött levelekben írta meg a bujdosók sorának folyását; a legközvetlenebb, legmelegebb irodalmi formát választotta, s egészen új lapot nyitott az erdélyi emlékiratok sorában. Hiába keressük művében az erdélyi emlékirat komor történelmi arculatát, drámai levegőjét és külső-belső csatárait. Mikes a mindennapokról a mindennapok nyelvén, vidáman és jókedvűn „beszélgetett“. Humora egészen magasrendű és

semmiképpen sem anekdotába fúló humor, a világszemlélete volt humoros, a belső derű fényét csöpentette minden képére, sorára. A komor vonalakat, a sötétedő érzéseket, panaszokat ösztönösen játékoára kanyarította, szavait vidámító csengésre hangolta. A régi magyar beszéd nyájasságát szépprózai stílussá fejlesztette; stílusa tele van meglepetéssel, nem várt fordulattal, természetes szellemességgel. A francia király haláláról is megemlékezik művében s tudósítását így fejezi be: „A lélek kiment belőle, a halál benne maradt”. Szeret incselkedni, pajkoskodni, még a csipkedésig is elmerészkedett, de ez volt legmerészebb emberi indulata. Mikor vetélytársa, Bercsényi gróf már rátette kezét a vénlegény Mikes utolsó reménységére, Kőszegi Zsuzsira, akkor is csak a csipős tréfáig merészkedett: „Elég a, hogy a jövőbeli vőlegényt, vagy is inkább vőembert a köszvény nem háborgatja, és Zsuzsiért gyakrabban megmosdik”. Bercsényiné túlzott kedveskedését pedig így jellemzi: „Édes néném, vevé-e ked észre tegnap, hogy mi. t örült Bercsényiné asszonyom azon, hogy a fejedelem meglátogatta? Mindennel kínálta volna — örömben nem tudta mit csináljon. Már csak azt vártam, hogy egypár táncsal kínálja meg”.

A székely kedély bámulatos egyensúlyérzéke élt benne, ha az élet tragikus képei kényszerültek tollára, néhány sorral odébb már átcsap vidámabb mondanókba, a fájdalmat és az örömet, az emberi tragédiát és komédiát elsőrangú művészi mértékkel elegyítette. Mikor gályán utaztak, magyar gályarabokkal találkozott: „mindezekre azt mondaná ked, hogy lehetetlen ezeknek a szegény raboknak, hogy szabadságokat ne suhajtsák; mindazonáltal mégis vannak olyanok, a kik azt a nyomorult életet megszokták; mivel én beszélem két magyar rabbal, a kik húsz esztendőtlől fogvást vannak a gályán, és mondtam, hogy ha nem leheté olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak? Csak azt felelék erre: miért mennénk már mi Magyarországon? Feleségünk, gyermekünk talán

már megholtanak — ott mi is mivel élnénk? Itt ételt adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot“. A következő lapon azonban már tréfál... „Amidőn meghallották az örmények, hogy közikben jövünk lakni (mert ezt jó megtudni, hogy ebben a városban négyféle nemzetség vagyon: török, zsidó, görög és örmény — mi az örmények házában lakunk) azonnal a kadiához vagy a török bíróhoz mentenek mondván néki, hogy azt hallották, hogy a magyarok olyan hamisak, hogy az asszonyokon, leányokon még az utcán is erőszakot tesznek“.

A magányba kényszerült férfit kínozza a visszafojtott erotika, de az összesűrűsödött vágy nem tört ki nyíltan s durván belőle, hanem székelyesen, furfangosan bújócskázva, esemény szövetébe itatva: „Rómában egy francia követ, mikor egyszer nagy mennydörgések voltak, asztalnál lévén feleségivei, és az ablakok hogy nyitva voltak, a mennykő általment a házon, a követné melegséget érzett, találja ki ked hol? — és minthogy asztalnál volt, nem lehetett a szoknya alá tennie a kezit, de asztal után maga is elfakad nevetve rajta, amidőn észre veszi, hogy a mennykő megperzselte, — Gondold el édes néném hol kereskedett? és ki ne nevetné eztet?“

A magyar próza erejét, leleményességét, férfiaságát, költői törekvéseit eddig is láttuk, de a szó esztétikai értelmében vett szépprózát, a tudatos gyönyörködtetés nyelvét Mikes Kelemen teremtette meg. Megtörte a magyar próza keménységét, ünnepélyességét és pátoszáát, s elég merész volt ahhoz, hogy az irodalom „alatti,“ nyelvből is merítsen. „A többi is érzi a maga bibijét; de én duplán érzem“, — írja. A gótnári bort így jellemzi: „a konty alatt is kényesen és gyönyörűséggel megcsemsegethetik“. Éppenolyan merészség volt ez, mint amidőn Csokonai Kazinczy ék „finom ízlésű“ korában a parasztnyelvből merészkedett táplálkozni.

Az erdélyi nosztalgia mindhalálig kísérte Mikes Kelelent. Folyton erdélyi képet sző leveleibe, s a ké-

pekből akár Erdély egész arcképei „kirakhatjuk“. A tenger hullámai olyanok, mint „az erdélyi nagy hegyek“. „Jobban szerettem volna káposztás fazék lenni Erdélyben, mintsem kávé ivó fiúcsája a császárnak“. Az erdélyi asszonyok szava állandó, „mint a brassai havas“. Mikor a Havasalföldön és Moldvában utazik boldog, hogy „ha Erdélyt meg nem láthatom is, de a köpenyegit meglátom, mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágonban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza vizéből — köszöntöm ezeket a kegyelmed nevével is“. Gazdasági tanácsokat foglal leveleibe, kifejti a nevelésre vonatkozó gondolatait, mintha a levelek csakugyan hazajutnának, s ő maga ideiglenesen külföldön tartózkodó kurátora volna pátriájának. Az erdélyi nosztalgia mély sebet ütött Mikesen, de a seb megfogant, megszületett a székely író belső formája: a stílus férfias bája, a furfangos észjárás, az élet örök egyensúlyának érzete, a sorssal és végzettel megbirkózó humor; mindez a székely népköltészetet éppen úgy jellemzi, mint Mikes utódját, Tamási Áront.

Maga Mikes Kelemen nagyszerűen jellemzi a saját írói modorát: „Vannak olyanok, akik leírják, amit akarnak mondani, de csak száraz, sótalan és ízetlen: némelyek pedig a legkisebb dolgot úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik“. Mikes a természetes, primitív, élettől duzzadó díszítést alkalmazta, a székely mélyrétegek életörömenek és életáhitatának eredeti díszítő elemeit olvasztotta szép prózáinkba.

Rákóczi-élményét legmeghatóbban egy immár a fejedelem halála után följegyzett visszaemlékezése fejezi ki: „Sokszor jut eszembe a szegény urunk jövendölése, mert egyszer a többi között a vásárlónál való számadást hogy oda adtam volna, — mert én vásároltattam ami köntösihez és a házbéli eszközök-höz kívántatott — a fizetőmester, aki vásárolta parancsolatomból, nekem számot adott, én pedig azt a számadást megmutattam a fejedelemnek. De azt jó megtudni előre, hogy szegénynek olyan természete

volt, hogy a számadásban nem nézte, hogy miért adtának harminc vagy negyven tallért: hanem ha tíz vagy tizenkét portula érő portékát olcsón vettek-é, vagy drágán. Az olyan apró állapotban mindenkor gáncsot talált. — A számadásban tehát egynéhány poltura érő portékán akadt meg a szeme, és kezdi mondani mintegy nehéz telessel, hogy drágán fizették, nem kellett volna úgy venni. Én azon szokás ellen fölindultam, mert nekem úgy tetszett, mintha bennem kételkedett volna, és mondám mint goromba: ha bennem kételkedik, parancsolja másnak, a ki vásároltasson. Erre szegény semmit nem felel, csak kezembe adja számadást, és elfordul tőlem érdemem szerént. Ezzel én is kimegyek. Másnap semmit sem szól hozzám, én pedig csak várom, hogy szóljon. Még másnap, akkor sem szól semmit is — a már nekem nehéz volt, mert megüsmértem ostoba cselekedetem. Harmadnapján már nem tűrhettem, bemegyek utána az íróházában, ott eleiben borulok és könnyes szemmel csókoltam kezét, és kértem bocsánatát. Erre az a ritka és nagy ember megölel és mondja: „Megbocsátok — sokszor eszedbe jutok én neked, ha meghalok — sokszor megemlegetsz engemet: akkor késő lesz. Ha akkor sírva hallottam ezeket a szókat, most könnyes szemmel jutnak eszemben. Bé is teljesedtek! — Isten így akarta — mindenben dicsértessék szent neve“. Ez a kis idézet érezteti legjobban, hogy a „levélíró“ hangja milyen természetesen a novella hangnemébe fordul. Mikés műve az emlékirás és a novella-füzér határán mozog; Rákóczi „íródeákja“ is szabad műfajt teremtett.

Az iskoladrámák

A protestáns dráma helyét a XVII-ik, s a XVIII-ik században a katolikus iskoladráma foglalja el. A műfaj célja teljesen megváltozik. A protestáns dráma a széles közösségre akar hatni, a közösség belső viharai és kérdései, tehát a század nagy emberi drámái jelentkeznek benne. A katolikus iskoladrámának céljai szerényebbek, nevelő célzatúak s az iskolák ifjúságának lelkivilágához alkalmazkodnak; a protestáns kor forradalmi műfajából iskolai segédeszköz lett.

Az iskolai színi előadások általános szokássá váltak, minden katolikus tanítórendnek, a pálosoknak, piaristáknak, ferenceseknek és jezsuitáknak voltak iskoladrámái. Darabjaikban folytatódott a középkori hagyomány, a misztérium, mely vallásos drámává fejlődött. A humanisztikus tanulmányok természetes lecsapódása a klasszikus tárgyú játék, mely az antik világ népszerűsítését szolgálta. Az iskoladráma természetéből következik, hogy tele van erkölcsi céllal, oktató jámborító buzgalommal, nyílt, vagy rejtettebb példálózgatással. Az iskoladráma ott nyer irodalmi súlyt, ahol a szerző író eredeti társadalmi élményeit szóltatja meg. Ezen a téren a legjelentősebbnek a pálosok „Intermedium“ nevű közjátékát tartjuk 1765-ből.

Az „Intermedium“ az elszegényedett, s mégis rá-tartó kisnemesség szatírája. Egyik koldus nemes, Ko-

csonya Mihály, megkéri a másik koldus nemesnek, Berbence Péternek immár idős hajadonsorban lévő leányát. Az apa éppen a nemeslevelét vizsgálja, a kéro csatlakozik hozzá s ezt találja mondani a pecsétjéről: „Hanem a pecsét ellen lészen mindazonáltal valamelly exceptio, mert csak kétágú akasztófát látok rajta“. Feleli az apa: „Ó fiam! azt gondoltam, hogy többet tud kend a törvényi dolgokhoz, de — amint látom — nem igen érti kend a porcus iurist;* még a pecsétet sem ismeri kend, Hiszen, gutta üsse meg, nem akasztófa az, hanem Székesfejérvárnak egyik kapuja, amellyen Berbence Pista, a nagyatyámnak nagyatyja, Vak Béla király számára, böjtben számtalan tojásokat hordott bé. Több eféle érdemi édes hazánknak előmozdításában és koronás királyához való hűségének, compehendáltak a diploma ténorában“.

A dráma hangja a protestánskorban megindult „nagy magyar szatíra“ folytatása. A XVI-ik század drámájában megjelenik az oligarcha, a nagy ragadozó kerek kétszáz esztendő múltán a tétlenségbe és formalizmusba szorult, valójában szegényparaszti életszínvonalra süllyedt, de belső megújulás helyett szakadásig „régı jussába“ kapaszkodó nemesség szatírja tünik fel egyik iskolánk színpadán: a szerzetesi iskola puritán kultúrmagysága fordul szembe a „populus werbóczyánus“ időszerütlen magatartásával.

A darab kegyetlen társadalmi képpel indul, de azután inkább a női nem szavahihetőségét és megbízhatóságát kifigurázó vígjáték lesz belőle. Írója nem volt tisztában társadalomrajzának jelentőségével, a társadalmi szatíra inkább ösztönösen vegyült be darabjába. Figyelemreméltó a társadalmi szatíra mellett a dráma humora is; éppenolyan vaskos magyar mezei humor tölti be, mint az „Actio curiosa“-t (1678), melyben Gaude uram szellemeskedik. Az utóbbiban jelentkezik először a rusztikus magyar mezei ember a maga természetes bölcselkedésével és vaskos hu-

* „Corpus iuris“; helyett mondja.

morával. A pálos iskoladráma ennek a vidékiességnek természetes folytatása.

Az „Intermedium“ eléggé egyedül áll 1772-ig született drámáink és iskoladrámáink sorában. Társai inkább nyelvi és műveltségtörténeti szempontból figyelemreméltóak. Az iskolák nemcsak tanították az irodalmi kultúrát, hanem alkotással is kísérleteztek. Igen érdekes, hogy míg a XVI-ik század protestáns szellemi forradalma utat nyitott a maga vallásos célzatú műfajainak keretében a társadalomnak és kérdéseinek, a visszahatás korában született iskoladráma tudomást sem vesz korának nemzeti küzdelmeiről s drámájáról.

Három költő

A magyar költők eddig szinte kivétel nélkül harcos tagjai voltak a közéletnek; a majtényi fegyverletétel után meghal ez a hagyományos szerep. A fordulatot legtökéletesebben Faludi Ferenc (1704—1779) fejezi ki, ő az első „sziget“, kivonulás a zajló közéletből a tiszta költői világba. Eleinte csak fordított; nyelvét alakította, gazdagította, edzette. Gyűjtögető lehetőség volt, s „Jegyzőkönyvében“ tömérdek közmondást, érdekes jelzöt s megkapó kifejezést találunk, melyeket régi írókból és az élet nyelvéből szedegetett össze, a nyelv feltámasztásának, a nyelvkinés mozgósításának volt a mestere.

A költői mű esztétikai céllá ért Faludiban; a műgond volt a legfőbb izgalma. A súlyos, viaskodó, hol bújócskázó, hol pedig rohanó erejű magyar prózából finom, szökellő csobogást csinált. Megtörte a magyar vers nehézkességét is, feloldotta pátosát és méltóságát, lehántotta nehéz történelmi palástját. Az ösztönös képességeket irodalmi kultúrával próbálta pótolni, ötvösművész volt, de nem merült ki a formai bravúrbán, mint Amadé László., A bárok zsúfoltságát rokokó-finomsággal helyettesítette. Idegen versképleteit tiszta magyar ritmussal töltötte meg. Tudatos gonddal a magyar hagyományból és az európaiságból alkotott költői világot. A rokokó ízlésére annyira jellemző pásztori verseket ő is írt, de népi hangot kevert beléjük. Az ő pásztorai már így társalkodnak:

„ide felénk pásztor avval a dudával
 Menalcas is itt lesz, jó sípos társával,
 Új csákóm van látod, új bocskor lábamon,
 Tejünk, túrónk, sajtunk, van öreg gesztenyénk,
 Ómánk, szilvánk, körténk, szép- puha berkenyénk,
 Répánk, borsónk, lencsénk, csörgés szalonnával,
 Szeretem a lencsét csörgés szalonnával“.

Várkonyi Amadé László (1703—1764) szilaj, szabadszájú költő volt; a régi magyar irodalom legki-
 magaslóbb formaművészei közé tartozik, de máskü-
 lönből nem lépte át a kéziratos dalköltészet határait.
 A vers tovább fejlődött benne, de a líra nem; a forma-
 művészet pedig verseiben helyenként alaki játékká
 süllyedt. Legszebb versének, „Toborzójának“ nyers-
 anyagát valószínűleg a népköltészetből merítette:

„Az szép fényes katonának
 Arany, gyöngy élete.
 Csillog, villog minden felől
 Jó vitéz fegyvere,
 Szép élet,
 Víg élet,
 Soha jobb nem lehet!
 Hopp hát jöjjön katonának,
 Ilyent ki szeret!

A zöld mezőn megpuskázik
 Nyer az ellenségétől,
 A kvártélyban mulatozik,
 Nyer a menyecskéktől,
 Szép élet,
 Víg élet,
 Soha jobb nem lehet!
 Hopp hát jöjjön katonának.
 Ilyent ki szeret!“

Amadé László írta első lírai regényünket, de műve elveszett, vagy még mindig lappang.

Orczy Lőrinc (1718—1789) a korszak legjelentősebb költője. Bessenyeieknak ő készítette a talajt, működése átnyúlik irodalmunk megújulásának a korszakába. Igazi előkészítő, korszakok határmesgyéjén nőtt plánta; máskülönben: megnemesedett magyar mezei virág.

Mária Terézia tábornoka s vitéz katona volt, de mihelyt hazatért és poézisre adta fejét, nagyon messzire kanyarodott a hadi zengéstől. Feltámadt benne az idilliumban élő mezei úr s vádat emelt saját múltja, a háború ellen:

„Hallatik mindenütt fegyverek csörgése,
Százezer gyilkosnak mezőn van gyűlése.
Ezeknek ölésért vagyon fizetése,
Isszonyú azoknak vágása, lövése“.

A. háborús, véres Európa „hagymáza“ ellen fegyelmes állást:

„Lásd meg ím a mezőn, mellyen sok keresetet
Rakott szántó, vető, most temet testeket,
Réten, kin takarták volt sűrű rendekét,
Most gödörbe háznak föl puffadt dögöket“.

A kvietált tábornok költészetében a vitézi hangot a pacifista költő hangja váltja fel. Naturalista-ízű „rémképek“ ábrázolásával küzd a háború ellen, nem pedig prédikációval, ismerte a magasabbrendű művészi hatás törvényeit.

A magyar irodalomban őt érintette először a francia felvilágosodás szele. Voltaire szatírja és Rousseau „saent természete“ csírázott benne, de felvilágosultsá-

gának merészségét megkötötte eredendő konzervatizmus és patriarkális érzelmi kultúrája. A francia felvilágosodásból azt szívta fel, ami legnagyobb élményének, a nyugodt, bölcs, betelt mezei idillnek megfelelt. A termő élet nevében fordult a háború ellen, s a természeti ember egyszerűsége nevében kárhoztatta az elvont okoskodást, s a vallásos ceremóniákat.

Orczy Lőrinc fedezte fel a magyar táj eredeti ízét, verset írt a bugaci csárdához. A parasztsághoz írt verse pedig a végén ódái dicséretbe csap:

„Boldog a te sorsod, nagy a dicsőséged,
Megmarad, örökös lesz te fényességed,
Mert minthogy a virtus adja a Nagyságot,
A hibák, a vétek az alacsonyságot:
A szelíd, jó ember király lesz igaza n.
Így emeltetik fel a füstös kacagány“.

Ilyen áhítattal előtte senki sem írt a magyar népről. Orczy társadalomszemlélete idillikus és patriarkális szemlélet, annyiban szerette a parasztságot, amennyiben maga is paraszt volt, eredeti mezei ember. A belső rokonság sejtette meg vele a parasztság emberi jelentőségét és történelmi jövőjét.

Utódainak, Bessenyeiéknek szellemi forradalmát nem jó szemmel nézte, bár Keresztelő Jánosuk volt. A Tisza szabályozásának s a kereskedelem fejlődésének gondolata sem tetszett neki. Az ő „felvilágosodása“ a bonyolultabb élettel szemben az egyszerű, természetes életnek akart becsületet szerezni.

Megteremtette a költői levelet. Leírásai olykor mesteriek, nyelve ízes. Szerény költő, hatása és jóhíre dacára névtelenül adja ki verseit. A természeti ember alázata, s az egyetemesség iránt érzett áhítata is elevenen élt a lelkében. A korszak legösztönösebb poétája.

Irodalom: Horváth János: A magyar irodalmi épius és Faludtól Petőfig.

Utóhang

A régi magyarság utolsó évtizedeinek néhány írója átnyúlik a megújulás korszakába; az 1772-vel húzott határvonal azonban mégsem önkényes, vagy erőltetett. Bessenyeiék merőben új korszakot kezdenek.

A régi magyarságban másfajta műfajokat találunk, mint a későbbi időben. A nyugateurópai műfajokat a magyarság ugyan korán meghonosította, de nem tudott maradéktalanul beléjük helyezkedni; ha megkísérelte, többnyire mondanivalója látta kárát. Az Árpádkor legjelentősebb műfaja a „gesta“ volt, a XVI. századé az ének, a prédikáció és a drámai vita, csupa „szabad“ műfaj. Dávid Ferenc, a legnagyobb magyar prédikátor megteremtette a metafizikai drámát; nemzeti drámánk pedig a XVII—XVIII. század kurucballadáiban nyilatkozik meg. A magyar drámai lényeg léhát a „szabadabb“ megnyilatkozást kereste, s ezért olykor a lírai hitvallást, vagy pedig az epikai formát választotta. Az erdélyi emlékiratban eredeti elbeszélő hangunk, a sajtóságos magyar regény indul útnak. E „szabadabb“ műfajokkal mondanivalónk természetes előretörését akartuk biztosítani; nem történt volna így, ha az átvett európai műformákba befér a lelkünk.

Irodalomtörténetünk, s bizonyos mértékben történetírásunk is eltévedt a múlt avarján. Ügy vélték, hogy a honfoglalás után teljesen és fenntartás nélkül beleilleszkedtünk Nyugat-Európa, közelebről a keresztény-germán kultúrközösség életébe (1. Prohászka Lajos könyvét!), s ebben a hűséges illeszkedésben

szemlélték európai jelentőségünket. A történelem a „nyugati mintájú“ államberendezésben gyönyörködött, a filológia pedig a nyugatról érkezett irodalmi hatások búvárlásában buzgólkodott. Mindkettő vétkes túlzásokba esett; bennünket közelebről a filológia és az irodalomtörténet botlása érdekel. A filológia olyan szenvedéllyel üzte a hatáskutatást, hogy lassan a magyar irodalom és író egyéniségébe, s eredetiségébe vetett hitet ásta alá. Nem kutatta eredeti élményeinket és műformáinkat, hanem irodalmi „függvényszerepünket“ hirdette; erre vonatkozó adatait pedig vérmesen eltúlozta.

Ilyen tévedésekkel megrakottan járták a múlt avarját. Ha feltűnt egy emlék, mely szembetűnő módon nyugati hatásra keletkezett, s idegen formát plántált irodalmunkba, azonnal irodalomtörténeti jelentőséget ajándékoztak neki; Alexandriai Katalin legendájának magyar fordításáról sokat hallottunk, de az Árpádkor irodalmának eredeti magyar közösségélményeiről nem esett szó. A gestákban nem vették észre tudatunk ősi csíráit, a XVI. század protestáns prédikációjáról nem tudták, hogy a század legátfogóbb műfaja. Nem vették tudomásul, hogy Bornemisza Péter egyházi beszédeinek példázataiban megszületett a magyar novella. A protestáns drámában nem fedezték fel a „nagy szatírárt“, mely majd Széchenyiben teljesedik, az erdélyi emlékiratokban pedig az eredeti magyar prózai hangot: a történelmi realizmus hangját. Metafizikai drámánkról szó sem esett, hasonló sorsban részesült a kuruc költeményekben megnyilatkozó nemzeti drámánk.

A magyar irodalom értékét abban szemlélték, hogy mennyire idomul a kívülről érkező hatásokhoz, a fejlődést pedig gyakorta azonosították az eredeti formáinkból való kivetkezéssel. Szellemi magatartásukban nem nehéz fölfedeznünk az alacsonysági érzést. Irányukat látszólag igazolta az a délilibabos szemlélet, mely felszínes szellemi sovinizmussal mesterséges nemzeti önérzetet dagasztott és gyarló pátosszal fogal-

maival együtt azonban az eredeti magyar plántát is bábokat festett ősművelteégünkről; e délibábosság nyokitépték és útfélre vetették. Itt az ideje, hogy a mulunkat rendező tudat megszabaduljon a délibábosság kísértéseitől, de azt az alacsonysági érzést is levesse, mely olykor már-már Kellemi ragálljá növekedett.

A régi magyarságnak nincs oka szégyenkeznie azért, mert európai formakényszerek szolgálai viselése helyett szabadon igyekazett föltörni, s „nyugati“ szemmel nézve talán formátlanul tört ki. Mi tudjuk, hogy ez a formátlanság csak látszólagos. Ady Endre írja egyik levelében: „Boldog volnék, ha ez a vers látatná veled, hogy mennyire egyetlen emberi és írói jogcímem a nem koncentrálóadás“. A mi látszólagos formátlanságunk: ez a „nem koncentrálóadás“, a dolgok mellérendelt viszonyának ősi élménye, a „nagy pusztá“ életszemléletének öröksége. A régi magyar lélek áradt, lázadozott, békésen hömpölygött, olykor zárt, tiszta formákba nyugodott (ballada!); áradása és hömpölygése nem kisebb emberi s művészi értékű, mint zárt formákba való nyugvása.

A főgondot arra fektettem, ami irodalomtörténetünkben kimaradt; elsüllyedt és elsüllyesztett világot igyekeztem feltámasztani. Mindent számba vettem, amiben a magyarság eredeti megnyilatkozására ismerem, az irodalom körét tehát kiszélesíttem. Ez a kiszélesítés ma különben it időszerű, egyre inkább azt valljuk elsősorban irodalomnak, ami a közösség életét, élményeit és sorsát fejezi ki. Az Aba Sámuelről szóló népi legendában különb értéket látok, mint egy-egy középkori himnusz fordításában. Az utóbbi egy kis kör szellemi tápláléka s a keresztény európai műveltség utánérzése volt, az előbbi a magyar mélyrétegről hoz hírt, s a magyar mélyréteget táplálta.

A régi magyar irodalom történetének

V É G E.

TARTALOMJEGYZÉK

OMai

Előszó a második kiadáshoz	5
Az ómagyarság	15
A keresztény középkor	21
A kolostori irodalom	21
A Beszéd és a Siralom	23
Legendák és példák	26
Magyar szentek legendái	28
Eredeti írói törekvések	31
Halábori Bertalan	34
Szemelvény az „Énekek Éneké“-ből	35
Világi irodalom	37
A Névtelen Jegyző	37
A második reformátor	40
Attila-reneszánsz és a népfelség elve	43
Kálti Márk krónikája	47
Szemelvények a „Képes Króniká“-ból	49
A mezei magyarság	50
Világi költemények	54
Temesvári Pelbárt	57
Az első magyar biblia és a paraszti reneszánsz	60
A reneszánsz és a humanizmus	05
Pannóniai János	67
Mátyás király	70
Szerémi György	74
Dózsa-eposz	79

A protestáns kor	81,
XVI. század	81
Ószövétség, zsoldárok, tragikus pátosz	86
Prédikátorok	90
Bornemisza Péter	90
Három prédikátor	100
Heltai Gáspár	104
A társadalmi lírikus	108
A históriás ének	114
Tinódi Lantos Sebestyén	114
Társadalmi epika	119
Az Ős-Toldi	120
A széphistória	124
A XVI. század drámája	126
Balassa Bálint	133
A katolikus reformáció kora	142
A XVII. század	142
Pázmány Péter, az ellenforradalmár	148
A protestáns Kalauz	154
Zrínyi, a költő	157
Négy bujdosó	165
Gyöngyösi István	177
Névtelen költők	180
A kuruc költészet	189
Az erdélyi emlékirat	201
A XVIII-ik század	213
II. Rákóczi Ferenc, az író	216
Mikes Kelemen	226
Az iskoladrámák	231
Három költő	234
Utóhang	238